

OLASZ SZEMLE

STUDI ITALIANI IN UNGHERIA

3

*ULLEIN-REVICZKY ANTAL, HUSZTI JÓZSEF,
v. MÉSZÁROS EDE, v. UJVÁRY LAJOS, ORTVAY
RUDOLF, GOMBÁS PÁL, BARRA GYÖRGY, FUTÓ
MIHÁLY, KOLTAY-KASTNER JENŐ TANULMÁNYAI*

ISTITUTO ITALIANO DI CULTURA PER L'UNGHERIA
FRANKLIN-TÁRSULAT MAGYAR IRODALMI INTÉZET

1942

3

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

PUBBLICAZIONE UFFICIALE DELL'ISTITUTO
ITALIANO DI CULTURA PER L'UNGHERIA
PRESIEDUTO DALL'ECC. BALBINO GIULIANO,
DIRETTO DAL DOTT. ALDO BIZZARRI * SEDE
CENTRALE A BUDAPEST * SEZIONI E DELE-
GAZIONI A DEBRECEN, KASSA, KOLOZS-
VÁR, PÉCS, SZEGED, GYŐR, MAROSVÁSÁR-
HELY, NAGYVÁRAD, SZABADKA, ÚJVIDÉK.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OLASZ SZEMLE

HA 10

STUDI ITALIANI IN UNGHERIA

157
1943

TARTALOM

ULLEIN-REVICZKY ANTAL: <i>A latin géniusz Magyarországon</i>	Oldal 329
HUSZTI JÓZSEF: <i>Livius Magyarországon</i>	342
VITÉZ MÉSZÁROS EDE: <i>A kétezer éves Titus Livius</i>	360
VITÉZ UJVÁRY LAJOS: <i>Titus Livius</i>	370
ORTVAY RUDOLF: <i>Galilei és az újkori tudományos gondolkodás kibontakozása</i> . 374	
GOMBÁS PÁL: <i>Galilei élete és munkássága</i>	402
BARRA GYÖRGY: <i>Galilei, a tudós és az ember</i>	410
FUTÓ MIHÁLY: <i>Olasz-magyar külkereskedelmi kapcsolatok a két világháború között (I.)</i>	418
KOLTAY-KASTNER JENŐ: <i>Cola di Rienzo élete (II.)</i>	439
KÖNYVISMERTETÉSEK — Baldassare Castiglione: <i>Il Cortegiano</i> . Gróf Zichy Raffaelné fordításában (<i>R. Pian</i>) — Balogh Károly: <i>Római könyv (R. Pian)</i> — Brelich Mario szerk.: <i>Mai olasz elbeszélők (G. Baldini)</i> — Pálinkás László: <i>A renaissance Magyarországon (G. Baldini)</i>	461
ANTOLÓGIA — Galileo Galilei: «Dialogo dei massimi sistemi» c. műből «Emberi bölcsesség és isteni bölcsesség», «Az ember és a világegyetem» c. fejezetek (Ford. <i>Ruzicska Pál</i>)	467
ÚJ OLASZ TUDOMÁNYOS KÖNYVEK	473
SOMMARIO E RIASSUNTI IN ITALIANO	477

1942/XX MÁJUS—JÚNIUS

M. KIR. ÁLLAMI ERZSÉBET
Érkezett : .....
Leltári folyószám : .....
Csoportbetű és szám : .....

I. Évfolyam

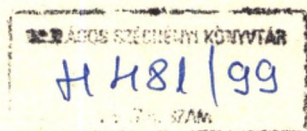
M. KIR. ÁLLAMI ERZSÉBET NŐISZOLA

3. Szám

FŐSZERKESZTŐ
ALDO BIZZARRI

FELELŐS SZERKESZTŐ ÉS KIADÓ
PÁLINKÁS LÁSZLÓ

Országos Széchényi Könyvtár

Szerkesztőség : Istituto Italiano di Cultura per l'Ungheria
Budapest, IV., Eskü-út 5. Telefon : 388-128 és 184-403

Kiadóhivatal : Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda
Budapest, IV., Egyetem-u. 4. Telefon : 187-947 és 185-618

Évi előfizetés 20 P. Alapító előfizetési díj 100 P. Egyes szám ára 4 P.
Postatakarékpénztári csekkszámja száma : 16,853

Megjelenik kéthavonként 160 oldalas kötetekben

A LATIN GÉNIUSZ MAGYARORSZÁGON

Őszinte öröm számomra, hogy alkalmam van foglalkozni a folyóirat hasábjain egy olyan témával, amely olaszoknak és magyaroknak, a két testvéri barátsággal a történelem által egybefűzött nemzetnek egyaránt szívügye. Viktor Emánuel császár és király Őfelsége bölcs uralkodása alatt s a Duce providenciális géniusza vezetése mellett a fasiszta Itália hatalmas erőfeszítéseivel és csodálatosan eredményes építőmunkájával valódi pompás renaissanceát jelenti az antik Róma nagy, világtörténelmi hagyományainak s renaissanceát az örök latinságnak, a latin szellemnek. Ennek a latin szellemnek és a latinitásnak pedig Magyarország történelme legősibb korszakától kezdve hűséges letéteményese és ápolója azokon a területeken, ahol a sors és történelem rendeléséből hosszú századok óta teljesíti a maga szervező, irányító, művelődésfejlesztő küldetését.

A Duna-medence közepe táján, a Kárpátok hegykoszorújától körbezárt területen ezer év óta él egy nemzet, amely etnikai alkata révén a távoli finnugor és török népek közösségéből szakadt ki s amely mégis több mint kilencszáz éve a latin szellem, a kiolthatatlan római gondolat leghívebb fenntartója ezen az előretolt őrhelyen. A magyarság európai latin nemzet Szent István kora óta, de — amint egy magyar szellem-történész helyesen állapítja meg — «nem az európai latinitás olvadt fel az ősi etnikumban, hanem éppen ellenkezőleg, az ősi etnikum sajátos elemei maradtak fenn a latinitás egyetemességében». A magyarság tehát

nem tagadta meg legmélyebben meggyökeresedett faji sajátosságait, amikor az európai latinitás univerzális közösségébe beleilleszkedett, hanem azért illeszkedett bele ebbe az univerzalitásba, mert ez jelentette, ez biztosította legjobban ősi képességeinek, így elsősorban kitűnő politikai érzékének megtartását és további kifejlesztését. Nem elmúló, minden mélyebb alapot nélkülöző asszimilációról van tehát szó, hanem egy olyan hosszú történelmi folyamatról, amely a magyar szellem történetének síkján valóságos átlényegüléshez vezetett.

Nem tévedünk, ha ezt a csodálatos átformálódást más tényezők mellett annak a latinitásnak tulajdonítjuk, amely a történelmi Magyarország talajából már a honfoglalás korában, sőt sokkal előbb is bőven áradt.

Amikor a magyarság a IX. században a Kárpátok szorosain keresztül behatolt mai lakóhelyére és végérvényesen birtokába vette azt, valószínűleg rátelepedett az egykori római birodalom két legkeletibb európai provinciájának Pannoniának és Dáciának területére. A történelmi Magyarország területének tehát kétfelől, keletről és nyugatról mindenkor egy-egy olyan bástyája volt, ahol a latin szellem útja kitörölhetetlenül a föld arculatára íratott s ha ehhez az egykori két provinciához az őket összekötő s a magyar Alföldet több helyen keresztülzelő úthálózatot is hozzávesszük, úgy bátran mondhatjuk, hogy a magyarságot már Magyarország földje is a latin kultúra részesévé avatta.

Nem óhajtjuk részletesen felidézni Pannonia és Dácia ókori történetét, de néhány tényre, amelynek a későbbi fejlődés szempontjából nagy fontossága lesz, mégis fel kell hívnunk a figyelmet. Ilyen tény mindenelőtt az, hogy Pannonia tulajdonképpen Észak-Itália stratégiai előterepe volt s ennek a területnek végleges rendezését az a férfi oldotta meg, aki egyébként is minden vonatkozásban évszázadokra megszabta Róma haladásának irányát: Augustus. Már Kr. e. 12-ben megtörte a Dráva-Száva közén a pannonok hatalmát s ettől kezdve, jórészt békés eszközökkel, kb. 100 év alatt, végbement Pannonia dél felé inkább illyr, északra inkább kelta őslakosságának teljes romanizációja. A bennszülöttek állandó településeiből a rómaiak csakhamar virágzó városkultúrát sarjasztottak, a provincia déli szélein levő *Siscia* (Sziszek, Horvátország), *Sirmium* (Mitrovica) és *Poetovio* (Pettau-Ptuj) mellett különösen *Scarabantia* (Sopron) és *Savaria* (Szombathely) voltak olyan bennszülött telepek, amelyek hamarosan római polgárokat vonzottak maguk köré. Scarabantiát már Tiberius teszi meg municipiummá, viszont Savariát I. Claudius emeli kolónia rangjára s Pó-vidéki veteránokkal telepíti be. A korai kolóniák itáliai veteránjai oltják be és ápolják itt az igazi római származás

büszke tudatát. Első pillanatra csodálatosnak látszik, hogy Kr. u. 100 körül már teljes virágjában áll a római élet e vidékeken, melyeken még nemrég a Középeurópában mindenütt egyöntetű kelta civilizáció uralkodott. Emlékezzünk azonban vissza arra a tényre, hogy délről, Itália felől, már századokkal ezelőtt megindult a római kultúra állandó kisugárzása, vagyis Itália élete egyszerűen kiterjedt és folytatódott az Alpok északi lejtőin is. Így történhetett meg, hogy már egy Tiberius oldalán itt harcoló tisztt meglepetve írhatta, hogy a pannonok nemcsak a latin nyelvet beszélik, hanem még a római irodalmat is ismerik. Kevesebb italikus elem jutott a későbbben romanizálódott északi és keleti Pannoniába, itt azonban azok a magasrangú tisztok, akik a dunai limest védelmezték az acsarkodó barbárok ellen, egyetlen felséges humanista eszme hordozói voltak, az *immensa maiestas pacis Romanae* gondolatáé; a centuriók pedig, akik tovább oltották legénységükbe ezt az eszmét, maguk voltak a kötelességtudás élő szobrai és saját életükkel példázták, hogy az egyén tartozik teljesen alávetni magát a köz érdekeinek. Pannoniában, az Antoniusok napsütéses békéjében a római lélek bámulatos gyorsasággal vert tehát gyökeret; a bennszülöttek, élvezvén a jólétet és a római uralom minden áldását, bárbar neveiket jó latinhangzásúakkal váltják fel. Az általában használt nyelv is egy rusztikus latin dialektus lesz, amely azonban nem a keleti provinciák latin nyelvhasználatához áll közel, hanem Noricum közvetítésével inkább Galliához és a nyugati provinciákhoz csatlakozik. Ez a tény, hogy Pannonia latin nyelve is nyugati színezetű volt, mintha a későbbi fejlődés eleven példázata lenne.

Másként alakult a helyzet a történeti Magyarország földjének keleti provinciájában, Dáciában. Ezt csak jóval később csatolta Traianus a római birodalomhoz s a bosszuló hadjárat, amelyet a nagy császár Decebál ellen vezetett, szörnyű következményekkel járt: az őslakó dákok jóformán valamennyien elpusztultak — egy-egy töredéküket távoli légiókba osztották be — s így itt a római uralom, ellentétben Pannonia helyi gyökerű városkultúrájával, dákok előzményekre alig támaszkodhatott az új provincia megszervezésében. Az italikus elem békés kiáradásáról és Póvidéki veteránokról sem lehetett itt szó; jöttek ellenben roppant tarkaságban mindenféle keleti kólónusok, akiknek még nyelve sem volt egységesen latin, hanem jórészt görög vagy különböző keleti idiómák. Ebből a rendkívül kevert, «ex toto orbe Romano» rekrutálódott lakosságból csak Róma vasakarátának sikerült egységet kovácsolnia. Az egykori dákok főváros, Sarmisegethusa kolónia rangjára emelkedett s ezenkívül számos más, gyorsan felvirágzó telep is igen hamar kapott városi jogokat. Az új erőrendszert és a nagy utakat maguk a római helyőrségek építették meg,

s általában a római uralom minden erejével arra törekedett, hogy Dáciát ezt a legkeletebbre előretolt hídfőállást, belsőleg gyorsan és teljesen romanizálja. Az a barbár nyomás, amely az elszigetelt és a birodalommal jóformán csak Délnyugaton szervesen összefüggő Dáciát mindenkor fenyegette, valósággal kényszerítette a rómaiakat, hogy Dácia romanizálódását minél hamarabb hajtsák végre; e törekvések már-már diadalmaskodtak volna, mikor azonban, alig 150 évi római uralom után Aurelianus, aki keleti háborúi miatt a dunai front megrövidítésére határozta el magát, már Dácia végleges feladására kényszerült: nemcsak a légiókat és a hivatalnokokat, de a polgári lakosságot is — amelyet autochton gyöke-
rek a földhöz úgyszem kötöttek — a Duna jobbpartjára telepítette át. A romanizmus tehát itt tovább nem virágozhatott, legfeljebb ama germán népek, amelyek az egykori Dáciát előzönlötték, meríthettek még egyet-mást a feladott provincia római maradványaiból.

Dáciában a kereszténységnek sem volt ideje gyökeret verni, egészen másként alakult azonban a helyzet Pannoniában, amelynek püspökei a IV. század egyházi életében már nagy szerepet játszottak. Mivel Ariust éppen a dunai tartományokba száműzték, a pannoniai kereszténység hosszú időre az arianizmus hatása alá került, ezt közvetíti a szomszédos Illyricummal együtt, a keletebbre lakó germán népek felé. A sirmiumi Photinus szektája például oly erős gyökeret vert az erdélyi vizigótok között, hogy egy évszázad múlva is megtalálhatjuk nyomát náluk, későbbi hazájukban, Galliában. A pannoniai arianizmusra döntő csapást Ambrosius, Milano püspöke mért, visszavezetvén a pannoniai kereszténységet az igaz tanítást képviselő nyugati egyház kebelébe. Mindennek feltárása arról győz meg, hogy Pannonia együtt fejlődött, valósággal együtt lélekezett a késő császárkori római birodalommal, részt vett annak minden szellemi mozgalmában és romanizmusának kulturális áldásait közvetíteni tudta még a provincia hivatalos feladása után is egyrészt a húnok, másrészt a különböző germán népek felé. Az V. században valóságos békés együttélés keletkezett itt a római lakosság maradványai és a keleti gótok között. A germánság most már nem pusztítja ok nélkül a romanizmust, mert felismerte annak kulturális és gazdasági előnyeit. Éppen e pannoniai germán-római szimbiózison felbátorodva a császárat vesztett Nyugatot 504-ben még egyszer kinyújtja kezét Pannoniáért. Ekkor a hódító azonban az új itáliai állam, amelyet a békés fejlődést biztosító római elemből és a civilizáció életmenetét karddal védő gótból kovácsolt össze a nagy Theoderich. E hódítás pillanatában az északitáliai gótok ismét hangsúlyozzák Pannonia bástyaszerepét: «Az elmúlt időkben Sirmium Itália végbástyája volt» — mondja Ennodius püspök — «ahol a régi uralkodók

örkődtek, hogy a szomszédos törzsek összegyülemlő keserősége a római-ság testére ne zuhanhasson». A római gondolat s a latinitás szelleme tehát még ekkor sem lobbant ki s amint látni fogjuk, végső kicsengésüket Pannonia még a honfoglaló magyarságnak közvetlenül is át tudta örökíteni.

Van ugyanis egy felfogás, amely szerint a honfoglaló magyarság a Dunántúlon nemcsak az egykori virágzó római élet elhagyott romjait találta meg, hanem még magát a pannonia városi életet, amely túlélte az avar uralom s az utána következő zűr-zavarok idejét is. Egyes magyar történészek nem tartják kétségesnek, hogy Esztergom, Székesfehérvár, Győr és délebbre Zágráb legrégebb, a X. és XI. század fordulóján fennálló, települései római eredetű városok, latinoknak nevezett lakói pedig római népmaradványok voltak. Ha azt nem is hihetjük, hogy a középkori oklevelekben említett minden «vicus Latinorum» olyan fennmaradt római néptöredékeket takar, aminőket például a szomszédos Noricum-ban, Salzburg környékén még a VIII. században is találunk, annyi mégis bizonyos, hogy a pannoniai kereszténység, megtartva egykori szentélyeit, túlélte a népvándorlás zivatarait és megszakítás nélkül öröklődött át a honfoglaló magyarságra. Az is bizonyos, hogy a fontosabb templomok közvetlen szomszédságában rendszerint hatalmas várfalak mögött húzó-dott meg legtovább a hajdani városi élet s még azt is be lehet bizonyítanunk, hogy a legtöbb fontos pannoniai város árpádkori utcabeosztása az egykori római város tervrajza szerint igazodott. A régi kereszténységnek és városalaprajzoknak éfélé fennmaradását látjuk Pécsen, Esztergomban, Székesfehérváron és Sopronban is.

Ami Sopront illeti, a római világ ottani gazdag emlékei magamnak is kedves, feledhetetlen, személyes élményeimé váltak, mert magam is a hajdani Scarabantiában születtem. Mint soproni fiú, abban a szerencsés helyzetben nőttem fel, hogy szinte minden lépésemnél az antik latinság beszédes maradványaival találkozhattam. A soproni diák a latin régiségtant nem könyvből, hanem szülővárosa utcáiból, régi emlékeiből tanulja meg s a latin szellem szeretetét és becsülését szinte a régi város levegőjével szívja magába. Sopron városában a régi városháza lebontásakor egy nagyméretű, díszes kapitolium falait találták meg és közöttük három hatalmas márványszobor töredékeit, mint a város rómaikori nagyságának ékes bizonyítékait. Hajdan még a kelta őslakók Scarabantiát 6—8 méter magas, téglakeményre égetett földsánccal vették körül, ami a mai soproni Belváros szélső utcáinak külső házsora mögött húzódott s az is ismeretes, hogy ezt a sánctól a római hódítók sem bolygatták, hanem inkább még jobban megerősítették és fallá építették ki. A soproni

«római fal» ma is, sok-sok évszázad után, szerves tartozéka a városnak, harmónikusán illeszkedik bele. Hiszen a város későbbi, ma is tartó fejlődése voltaképp egyenes folytatása a régi római városnak. Kimutatható ugyanis, hogy az ókori Scarabantia a mai soproni Belváros, azaz a középkori város helyén feküdt és alig lehet kétséges, hogy a X. században itt még keresztény egyház virult.

Hasonló megállapításokat tehetünk Szombathelyen is, ahol a régi Colonia Savaria középpontja a mai belső város területén állott, s ahol most tűnnek elő a Szent Quirinus bazilika nagyszerű alapépítményei és Pompeival vetekedő pompás mozaikjai. Ugyanigy a Budapest határában fekvő Aquincumban, ahol a mai Óbuda nemcsak a régi aquincumi castrum helyén áll, hanem középkori és részben ma is álló házai római alapfalak felhasználásával épültek. Anonymus, III. Béla király névtelen jegyzője szerint Aquincum pompás épületeinek jelentékeny része fennállott még a XII. században is. A néphit ekkor Attila városát vélte felismerni Aquincumban, de bárhogyan is áll a dolog, annyi bizonyos, hogy a római kor maradványai eleven erőként hatottak a magyarságra s elvégre az sincsen kizárva, hogy itt-ott, például Veszprém vidékén a magyarok még az egykori romanizált lakosság utolsó töredékeit is megtalálták. Eféle eseményekről, sőt közvetlen érintkezésekről ugyancsak Anonymus tudósít, aki Pannonia elfoglalásával kapcsolatban több ízben megemlékezik az itt talált «Romanus»-okról. *Az a föld tehát, amelyen a IX. századtól kezdve a történelmi Magyarország kialakult, nemcsak magába szívtá a római multat, hanem évszázadok vérzivatarain át meg is tartotta azt.*

A magyar föld latinsága természetesen csupán akkor tudatosodhatott a magyarságban, amikor nemcsak vezetőrétege, hanem a kereszténység elterjedése révén a nép teljes egésze a keresztény latin kultúra közösségébe lépett és annak a Keletről előretörő barbár népekkel szemben is hordozója, védelmezője lett. Már a X. század utolsó harmadában felismerte Géza fejedelem, hogy a magyarság csak úgy tarthatja meg kulcs-helyzetét a Dunamedence közepén, ha alkalmazkodni igyekszik a középkori Európa szellemi életéhez. A középkori lelkiesség központi eszménye pedig a vallás volt és minden beilleszkedési törekvésnek a kereszténység felvételével kellett kezdődnie. Géza e törekvésében határozottan Nyugat felé fordult ; bár régebben a bizánci kereszténység hatása is elért ideig, mégis ettől az időtől kezdve a keleti ösztönzések hamarosan háttérbe szorultak. Annál inkább erősödött a nyugati hatás. Ez a hatás pedig a latinitás világába való szoros bekapcsolódást jelentette, annál is inkább, mert magának Szent Istvánnak keresztapja a délolasz Deodato Sanseverino őrgróf volt, akit első királyunk a délolasz nyelvhasználat szerint

meleg családiassággal egyszerűen a *tata* (atyja) névvel illetett s így törént, hogy amikor Deodato a Dunántúl északi részén letelepedett, a község, amelynek magvát ő vetette meg, a *Tata* nevet nyerte és viseli mindmáig. Lehet, hogy már Deodato hozott magával néhány olasz szerzetest, ezenkívül azonban hamarosan eljött Magyarországra Szent Gellért, ez a Bolognában tanult, művelt velencei szerzetes is, akire Szent István fia, Szent Imre neveltetését és a csanádi püspökség megszervezését bízta. Mindeme kapcsolatok kétségtelenül igazolják, hogy a magyar kereszténység s a magyar királyság, amelynek alapját a pápától kapott korona vette meg, kezdettől fogva a legszorosabban kapcsolódott Rómához. Ebben a Rómához való vonzódásban bizonyára nagy része volt annak a körülménynek, hogy a magyarság Pannoniában egykori római talajra települt. A pannoni kerestény latinitás emlékei, aminők a pécsi sírkamra és az óbudai «cella trichora», beszédesen éltek körülöttük és nem egyszer új templomokba épültek bele az ott talált maradványok. A pápa által küldött korona és kereszt mintegy eszmeileg visszakapcsolják Rómához azt a Pannoniát, amelynek limesét a császári katonák kénytelenek voltak ugyan a IV. században kiüríteni, de amely azóta sem szűnt meg a latin múlt élő emléke lenni. Szent István oly nagy súlyt helyezett a magyar-római kapcsolatok kiépítésére, hogy Rómában külön magyar zárandokházat alapított.

Már a XI. századtól kezdve oly bőven áradt Magyarország felé az olasz építőművészet hatása is, hogy e kapcsolatok csak továbbfejleszthették népünk latinitásának tudatát. Amikor a Szent István alapította ró püspökség méltó templomokkal ékesült, ezeknek alaprajzában a háromhajós lombard bazilikák stílusa érvényesült. Számos északolasz szobrász templomainkat erősen antikizáló oszlopfőkkel ékesítette, egy óbudai harcost a római Traián-oszlop alakjainak stílusában ábrázoltak, egy somogyvári maradvány pedig a híres kapitoliumi Tövishúzóval tart rokonságot. E korai romanizmus egyrészt az olasz forrásból táplálkozott, másrészt azonban kimutatható románstílusú művészetünkben a pannoni római maradványok továbbhatása is. Párhuzamos jelenség ez a Karolingok korának ama első humanista mozgalmával, amely a kezdődő magyar írásbeliségen is elég világos nyomokat hagyott.

Tagadhatatlan tény, hogy e gyorsan kisarjadó kultúrélet és annak korai írásbeli formái, vallásostárgyú szövegei és okleveles gyakorlatunk nem születhettek volna meg, ha a sokfelől beáradó hatásoknak sem lett volna egységes kifejezési eszköze: *a latin nyelv*. A magyarországi latin-ság pedig a latin nyelv utóélete szempontjából rendkívül szerencsés pillanatban formálódott ki. Ismeretes ugyanis, mennyire megromlott a nyelv-

tani szabatoság a Meroving-korban, amikor a szabadon fejlődő népnyelv az egyház és az udvari kancellária latin stílusát is — klasszikus szempontból nézve — az elkorcsosulás veszélyébe sodorta. E fokozatos romlás ellen erélyes intézkedéseket tett Nagy Károly: az ő támogatására és ösztönzésére alakult ki Alciun irányítása mellett az a tisztább, klasszicizálóbb nyelvhasználat, amelyet «karoling-latinság» néven tartunk számon. Tisztán kronológiai okokból Magyarországra már ez a tisztultabb, humanisztikusan színezett «karoling-latinság» jutott el, s ez magyarázza, hogy első latin szövegeink már alaktanilag szinte egészen hibátlan latin nyelven szólalnak meg. E nyelvi klasszicitással együttjár az is, hogy az antik szerzők, mint Horatius, Juvenalis és Livius aránylag igen korán bukkannak fel egy-egy idézettel magyarországi emlékeinkben. A legelső Horatius-idézetre már a XII. századból származó kisebb Szent István-legendában bukkanunk, s magukban Szent István híres Intelmeiben is valósággal sallustiusi méltósággal zendül meg a «Laus Romae» motívuma:

»Honnan gyarapodott legelsőbben is a római birodalom, magasztaltattak fel és váltak dicsővé a római királyok, ha nem azért, hogy sok nemes és bölcs ember a világ különböző részeiből tódult oda? Róma bizony mind a mai napig szolgásonban volna, ha az Aeneasok fel nem szabadítják...»

Ne gondoljuk azonban, hogy ez a magyarországi latinitás csupán gyökértelenül behozott európai kultúrkinccs volt, a magyarság minden eredeti hozzájárulása nélkül. A nemzetköziséget biztosító latin forma mögött az élet minden terén magyar szív lüktetett: *Ezért kell az oly gazdag magyarországi latin irodalmat is úgy tekintenünk, mint a specifikusan magyar szellemi élet egyik arculatát s nemcsak mint az általános európai fejlődés halvány visszfényét.* Már Szent István «Intelmei», amelyek többek közt a magyar nemzeteszmé és a nemzetiségekkel szemben szükséges tolerancia egyik alapkövét képezik, ennek a magyar lelkiségnek eleven bizonyítékát adják. Magyar érzés üt át nemcsak legrégebb krónikáink s egyházi verses szövegünk latinságán (Szent László-himnusz, stb.), hanem még a leghétköznapi oklevélszövegen is, amelynek a latin szövegbe beékelt magyar «szórványai» (magyar személy- és helynevek) s magyar és latin írásbeliség legszorosabb összefonódását jelentik. Latin szövegből elevedett meg a nép nyelvén is legrégebb nyelvemlékünk, a «Halotti Beszéd» és egy középkori «Planctus» költői szárnyalású átdolgozása a legrégebb reánkmaradt magyar vers: az Ómagyar Mária-siralom...

E magyarországi latinság gazdag kincsével tarsolyukban mentek már a XIII. században Európa leghíresebb egyetemére, főleg Bolognába, Padovába és Párisba a tanulni vágyó magyar ifjaink. Hazai útravalójuk

nem lehetett szegényes ; nem egy közülük még Európának odakünn összesereglett minden nációja közül is kitűnt, mint magyarországi Boldog Pál (Beato Paolo di Ungheria), aki a bolognai egyetem neves jogtanára volt és az az Alexander de Hungaria, aki a Sorbonne-on magisteri fokot nyert. E külföldön iskolázott tudós magyar papjaink közül került ki Anonymus, III. Béla király híres névtelen jegyzője, valamint egy másik nagy krónikás, Kézai Simon, aki alkalmasint Padovában tanult. Kézai nagy előszeretettel használta fel nemcsak korának olasz krónikáit, de a magyar nép mondai elbeszéléseit is, amelyek az egykori hún történet egyes mozzanatait a Pannoniában szerte található római városmaradványokhoz fűzték. Aquincum, egy Buda-környéki limes-tábor, Potentiana, egy keveházai római mérőföldjelzők stb. voltak megindítói annak a mondaképződésnek, amelynek adatai bizonyára még tovább színesedtek a Padovában tanult és az olasz tudós krónikaírás módszereivel ismerős Kézai képzeletében. Ez a romanizmus, amely így Kézai tolla nyomán valósággal újjáéledt, még jobban elmélyítette a középkor pannoniai magyarjaiban azt a tudatot, hogy egy letűnt, de maradványaiban is hatalmas műveltség talaján mozognak.

De nemcsak a komoly történettudomány kezdetei hasznosították azokat az európai forrásokat, amelyek a magyarság számára így az univerzális latin kultúra révén feltárultak, hanem bőven merítettek abból a magyar költészet első próbálkozásai is. Külföldön tanuló diákjaink már a XIII. században megismerkedtek az ú. n. «goliardikus» latin diákköltészet termékeivel, s amikor hazatértek, itthon a népköltészet képteremtő erejét ezzel a Nyugatról hozott virágszimbolikával maradandóan megtermékenyítették. Ebből sarjadtak ú. n. «virágénekeink», amelyek világi líránknak talán legrégibb közvetlenül ismert műfaját alkotják.

Latinságunk azonban nemcsak Európához vitt közelebb, hanem természetes közvetítő eszközt jelentett a magyar földre települő neolatin népek, olasz, vallonok és a magyarság között. Ismeretes, mennyi neolatin telepes választotta Magyarországot állandó lakóhelyül ; a Dunántúlon nem egy «villa latina» nevű városrészt ismerünk, s Nagyváradon egyes negyedeket Bolognának, Padovának, Velencének neveztek. Mindeme bevándorlók azért illeszkedtek bele aránylag oly könnyen a magyar élet egységébe, mert a hivatalos okmányokat itt is éppen úgy latinul állították ki, mint náluk odahaza, s ha peres ügyük került, azt is a hozzájuk közelálló latin nyelven intézhették el. Bőven áradt hozzánk latin kultúra szerzetesrendjeinken át is : a ferences szellem ihletése avatta szentéletűvé IV. Béla leányát, Boldog Margitot, akit azután a legenda később az assisii «Poverello» stigmáival ékesített fel.

E sok és rendkívül változatos külföldi kapcsolat természetesen erősen átszínezte a magyarországi latinságot is, amelynek Karoling-tisztségét idővel sok lokális elem kezdte tarkítani. Latin nyelvhasználatunkban sok olasz szó visszalatinosított alakja jelent meg (pl. *guerra* a klaszikus *bellum* helyett, *formagium* a régi *caseus* helyett) s még a magyar szavakból képzett latin alakok (pl. *bírság*-ból *birsagium*) is ezen vulgáris eredetű szavak adaptációja szerint alakultak. Egy-egy latin kifejezés egyenesen Magyarországon telítődött specifikus magyar tartalommal. Ilyen pl. *banderium* szavunk, amelynek — olasz-francia eredete ellenére — pontos katonai jelentése («egy-egy nemes úr által felállított csapategység») itt nálunk, az Anjou-korban kristályosodott ki. Ugyancsak tipikusan magyar katonai elnevezés volt a «huszár» latin neve *Husari* vagy *Husarones*, ami azután Olaszországban később «Usseroni» (ussari) alakban terjedt el, de egyébként is különböző alakváltozatokban egész Európában meghonosodott.

Ugyanakkor latin szavak bőségesen kerültek át a magyarba is: *a magyar nyelv Európában az utolsó kelet felé, amelynek még régi latin elemei vannak, sőt régi neolatin (olasz-francia) kölcsönszavai is.* A legrégebb latin elemek főleg egyházi jellegűek (pásztor, angyal, templom), de később kerültek át jogi kifejezések is. Ezen utóbbiak közül nem egy oly mélyen meggyökeresedett a nép nyelvében, hogy a «jog» fogalmának népies elnevezése Magyarországon ma is *juss* s még a városi magyar ember is érzi milyen súlya van a szónak, ha «valakinek jussa van valamihez». E latin szavak annyira integráns részei lettek a magyar szókincsnek, hogy az új korban nyugati kultúrfogalmak elnevezéseit is visszalatinosított alakban, «ál-latin» szóként vettük át (*ármádia, menaszéria*, stb.).

Latinitás és magyarság szoros, szinte szétválaszthatatlan egységét legjobban országgyűléseink és állami életünk minden más megnyilatkozása mutatják; bár a tárgyalások sokszor magyar nyelven folytak, mégis az írásbeliséget egyedül a latin képviselte; ez adott bizonyos ünnepléses patinát — sub specie aeternitatis — okirataink szövegének.

A középkor végére azonban a magyarországi latin nyelvhasználat erősen tarka lett s ezért jött nyelvi szempontból is üdvös reformként a humanista eszmeáramlat, amelynek gyökerei legalább is az Anjou-vérből származó Nagy Lajos koráig nyúlnak vissza. Nápolyi hadjáratai során Nagy Lajosnak alkalma nyílt megismerkedni a humanizmus új levél- és szónoki stílusával: Coluccio Salutati közel ötven ilyen jellegű levelet intézett hozzá. Ugyanakkor a Trecento velencei humanista történetírása Nagy Lajos korának magyar történettudományát, Kálti Márk Képes Krónikáját és Küküllei János Nagy Lajos életrajzát frissítette fel. A latin

szellem ápolását célozta a Pécselt alapított első magyar egyetem is. Teljes kivirágzáshoz a magyar renaissance Zsigmond korának értékes kezdeményezései után Mátyás idejében érkezett. *Mátyás alakja, olasz humanistáitól körülvéve, a magyarországi latin kultúra legnagyobb diadala.* A középső Dunamedencének és Délkelet Európának egyetlen népe semmi hasonlóval nem dicsekedhetik. Már Mátyás előtt Vitéz János belekapcsolódott a Quattrocento humanistáinak filológiai búvárkodásaiba s mint egykor Petrarca, elfeledett kódexekből kereste össze a klasszikus szövegeket. Kedves volt előtte a humanistáknál annyira elterjedt vitázás is. Maga köré gyűjtötte Vergeriot, Galeottot és más olasz írókat s tudósokat s a sajátkezűleg fogalmazott államiratokat és leveleket külön kódexbe gyűjtötte, hogy majdan mintatadó olvasmányul szolgáljanak az utókornak. Vitéz János leghíresebbé vált pártfogoltja Janus Pannonius Magyarországnak európai színvonalú latin költője lett. Ugyanakkor tőlünk indult el egy európai hírű prédikátor is: Temesvári Pelbárt s kevéssel utóbb jogi életünk latinitása Werbőczy István «Tripartitum»-ában érte el csúcspontját. Így formálódott ki a nemzetben e magasabbrendű kultúra állandóságába vetett hite, így született meg, a nagy történelmi megpróbáltatások ellenére vagy éppen azért, az az örök magyar bizakodás a «Hungaria virtualis» elpusztíthatatlanságában, amelyet e kor nagyjai latinul fogalmaztak meg s amelyet a Mohács utáni szétदारaboltság sem tudott megsemmisíteni.

A középkor végén a magyar nemzettudat tehát elsősorban latin nyelven kristályosodott ki s már ez a tény egymagában elég lenne ahhoz, hogy a latint a magyarság második nemzeti nyelvévé avassa. E hagyományokhoz nem vált hűtlenné a protestáns kor sem: külföldi főiskolákon tanuló ifjaink az új kor szellemi vérkeringésébe ismét latin nyelvtudásokkal kapcsolódtak bele s ugyancsak erre támaszkodtak a XVI. és XVII. században olasz egyetemeken, különösen Padovában sűrűn felbukkanó erdélyi fiatalok is. Ez utóbbiak közül került ki Szamosközy István, akit mélyen megihlettek Erdély földjének római maradványai s aki «Analecta lapidum vetustorum» című munkáját, az erdélyi archaeológia első kísérletét Padovában adta ki. Magas fokra jutott a humanista szellemű latin nyelvű történetírás is, melynek mesterei az erasmista Oláh Miklós valamint Istvánffy, Verancsics, Forgács és Zsámboky. Az utóbbi Sambucus néven kiváló latin költő lett: «Emblemata» című epigrammáit egész Európában olvasták. A magyarországi latin líra a XVII. században már oly hírnek örvendett hogy 1619-ben egy német egyetemi tanár (Johannes Philippus Paraesus) külön anthológiát adott ki «Deliciae Poetarum Hungarorum» címen. Később a nemzeti nyelv állandó térhódítása mellett

a latin irodalmat tovább művelte Pázmány és II. Rákóczi Ferenc is latinul írta önvallomásait (Confessiones).

Az ellenreformáció hatása alatt a latin kultúra Magyarországon még jobban elmélyült, amiben különösen a jezsuitáknak és a Pázmány alapította nagyszombati egyetemnek vannak nagy érdemei. E latinnyelvű jezsuita irodalomból nőtték ki olyan nagynevű történészek mint Katona István és Pray György. Latin nyelven jelent meg az első magyar irodalomtörténet (Czvittinger) s az első komoly nyelvészeti tanulmány is (Sajnovics). Míg a XVIII. század második felében a felvilágosodás eszméi magyar nyelven is hatottak: a divatos francia munkákat nem egyszer latinra fordították le. A nemzeti nyelven újjászülető irodalom kezdetei is ebből a «deákosságból», ebből a második renaissanceból váltak ki. Igen sokáig latin maradt Magyarország hivatalos nyelve is: csupán az 1839—40. évi VI. tc. tette a magyart hivatalos nyelvvé. A XIX. század első felében még teljesen latin nyelven folyt a tanítás legtöbb közép- és felsőfokú iskolában; legnagyobb magyar klasszikusaink Petőfi, Jókai, Arany, Eötvös, mind ebben a latinos környezetben nevelődtek. Ezeknek a XIX. századi humanista hagyományoknak eredménye volt az, hogy legtovább talán Magyarországon élt a latin beszélt nyelvként is. Ennek a latin hagyományokba mély magyar érzést öntő kornak szülötte volt a nagy klasszikus magyar költő: Berzsenyi Dániel. Az ő Horatiuson alapuló, de a magyar latinitás egész multját művészi szintézisbe forrasztó életművében jutott legmagasabbra nálunk a latin szellem költői ihletése. S nem véletlen, hogy Berzsenyi is, mint a XVII. század nagy epikusa, Zrínyi Miklós s mint a XIX. század elején a Petrarca-követő Kisfaludy Sándor, a Dunántúl költője volt: talán mindhármukat Pannonia klasszikus kövei ihlették a latin kultúra végtelen csodálatára. S ugyancsak az egykori Pannoniából indult el Babits Mihály, a san-remoi díj nyertese, akinek egész költészetét a latin szellem éltette s aki a középkori himnusz-költészet és Dante mesteri fordításával eléggé bebizonyította, mennyire élnek a latinitás hagyományai a legújabb magyar költői nemzedékben is.

A latin szellemiség és a latin kultúra ápolása Magyarországon azonban korántsem szorítkozik a költők, írók, művészek és tudósok világára, hanem át- és áthatja az egész magyar társadalmat ma is. A magyar középiskolákban, ahol a nemzet vezetésére hivatott nemzedékek nőnek fel, az ifjúság nyolc évi alapos studium révén a latin nyelv és irodalom beható tanulásával ismeri meg a latin világosságot, szabatoságot, eleganciát, és a nagyklasszikus auctorok művei révén éli át az örök latin szellemet.

A középiskolai tanulmányok betetőzését jelentő érettségi vizsgálatoknak a latin nyelv és irodalom ma is fontos, kötelező tárgya, szóban és írás-

ban. S Magyarországon a latin nyelv és művelődés kultusza az idők folyamán nem hogy halványodnék, de, ellenkezőleg, szélesbedik és elmélyül. Hiszen az utóbbi évtized során végbement magyar tanügyi reform szüntette meg a régebbi, a műegyetemi, mérnöki tanulmányokra képesítő reáliskola típusát, ahol a latin nyelv oktatása fakultatív volt s általánossá tette, fiúk és leányok számára, a latin, humanista gimnáziumot, amivel a latin nyelv sugárzásának terét jelentősen kibővítette. Mutatja a magyar ifjúság vonzódását a latin kultúra iránt az a tény is, hogy az egyetemre készülő fiatalok országos tanulmányi versenyein, ahol a latin nyelv és irodalom egyik fontos versenytárgy, a nagyszámú versenyző évente kitűnő latin felkészültségről tesz tanúságot. Másrészt, nem szólva a magyar egyetemeken a latin és új-latin, főleg az olasz nyelvnek szentelt, igen számos tanszékről, még csak arra szeretnék rámutatni, úgyis mint jogász, hogy a magyar jogi oktatás és képzés alapvető studiuma a magyar nemzeti jog- és alkotmánytörténet mellett ma is a római jog, melynek csodálatosan időtálló elvei ma is élő módon hatják át az egész magyar jogrendszert.

Rövid tanulmányomban vázolni igyekeztem azokat a tényeket, amelyek arról tanuskodnak, hogy Magyarország, az ősi Hungaria történelme régi századaitól kezdve a latinitás igazi hazája és legfontosabb emporiuma volt Középeurópa ama jelentős keleti részében, amelyben a történelem során irányító, rendező, kultúrafejlesztő hivatását mindig betöltötte és mint ilyen, leghívebb és legerősebb művelője és védelmezője volt a latinitásnak Európa ebben a részében. És harcos védelmezője ma is. Mert ma, amikor a magyar hadsereg a fasiszta Itália vitéz katonáival együtt harcol nagy szövetségesünk, a Német Birodalom dicső hadseregének oldalán az Európát és a keresztény civilizációt fenyegető keleti veszedelem, a bolsevista nihilizmus ellen, Magyarország azt a nagy és nehéz hivatását folytatja, amelyet a Gondviselés és a történelem jelöltek ki a magyar nemzet számára: mint ezer éven át tette, védelmezi a Nyugatot, az európai építő szellemet, a keresztény humanitást, amely egybeforrott a *Roma Aeterna* magasztos eszméivel.

S a magyar nemzet minden fia szilárd elszántsággal, lankadatlan erővel és önfeláldozással állja ezt a védelmi harcot, mert szilárdan, megingathatatlanul hiszi, hogy áldozataival, vérével, az igazságos, boldogabb, virágzóbb új Európa megteremtését segíti elő.

ULLEIN-REVICZKY ANTAL

LIVIUS MAGYARORSZÁGON

Livius történeti munkájának egyik legmeggrázóbb részlete a cannaei csatavesztés után történt események drámai leírása. A maradék rómaiak menekülnek : az életben maradt egyik consult alig ötvenen követték, viszont a hősi halált halt consullal az elmúlásban együtt volt majdnem a teljes hadsereg. Ezt csak latinul lehet méltóképpen megfogalmazni s csak Livius tudta márványba kívánczó módon szavakba önteni : «Ad Cannas fugientem consulem vix quinquaginta secuti sunt, alterius morientis prope totus exercitus fuit». A győzelmes púnok összeszedik a zsákmányt. Ennek egy részét hazaküldik s a karthagói tanácsházban Hasdrubal több mint egy vékányi aranygyűrűt hullat garmadába, pedig ilyen gyűrűt Rómában csak a lovagrendűektől felfelé hordhattak. Szemléletesebben alig lehetett volna fogalmat adni a római veszteségek nagyságáról! A menekültek egy része kétségbeesésében még Itáliát is el akarta hagyni. Ezt a rómaihoz méltatlan gondolatot csakhamar elejtették s a sereg szétszórt roncsai Canusiumban kezdtek összeverődni. Róma az első hírek hallatára szinte zibbadásba esett : nincs hadsereg, nincs remény, a győztes bármikor megjelenhet a kapuk előtt! Lovasjárőröket küldenek a dél felé vezető utakra, a Via Appiára és a Via Latinára, kérdezzék ki a menekülőket, mi történt tulajdonképpen a hadsereggel és a consulokkal s ha a halhatatlan istenek kegyelméből még maradt római a világon, hol vannak ezek : «Referant, quae fortuna consulum atque exercituum sit, et, si quid di immortales, miseriti imperii, reliquum

Romani nominis fecerint, ubi eae copiae sint?» A dermedtség azonban nem tartott soká. Róma intézkedik : diktátort neveznek ki, újjászervezik a megmaradt erőket, a hadseregbe még rabszolgákat is besoroznak, megtudakolják az istenek szándokát, még Delphibe is jóslatkérő küldöttséget küldenek. Tilos minden csoportosulás, minden zavargás ; még az asszonyok sem mehetnek ki gyászukkal az utcára. S ilyen körülmények között — fejezi be a helyzetleírást Livius — akkora lélek lobogott a közösségben, hogy a rettenetes vereségből visszatérő consul elé, bár ennek oka elsősorban ő maga, a consul volt, minden rendű és rangú ember seregestől tódult s köszönetet mondtak neki, hogy nem esett kétségbe a haza állapotán. Ha a karthagóiak vezére lett volna, — fűzi hozzá — a legrútabb halálbüntetést kellett volna elszenvednie. A többit tudjuk : Rómának ez alkalommal is sikerült állhatatosságával a sors fölé kerekednie s a végső győzelem az élet-halál harcban az övé lett!

Majdnem két ezer év mulva az olasz nép vezére, Mussolini, visszaemlékszik a liviusi látomásra s vallomást, egyben fogadalmat tesz : ő maga is a rómaiak módszere szerint kíván haladni, annak a Rómának példájára, amelyik a Cannaeből visszatérő Terentius Varrót köszönetmondással fogadta, amelyik a matrónáknak megtiltotta, hogy fájdalommal és könnyeikkel a nyilvánosság előtt mutakozzanak, amelyik a sikertelenségből a kitartás indokait merítette s újból megfeszítvén idegeit végül is győzött! A Mussolini-beszéd gyönyörű bizonyíték arra, hogy Livius még ma is a lelegevenebb erőforrás! Éppen ezért a római történetíró születésének kétezredik évfordulója méltán áhítatos ünnepe a szellem Európájának. A megemlékezéssel azt az egyébként részletes adatokkal is könnyen igazolható történeti adottságot kívánjuk hangsúlyozottan elismerni, hogy a liviusi opus töredékes állapotában is hatalmas mértékben kivette részét az európai lélek formálásából.

A korszak, amelyikben Livius élt és működött, sorsforduló volt s egyben újraledése, erőgyűjtése a rómaiságnak. A vezetőgondolat, amely az újjászületés művét áthatotta, a birodalmat szerző erények, a régi római «virtus» felélesztése volt. Livius a maga munkásságát e program szolgálatába állította. Hatalmas, 142 könyvre terjedő történeti művének igazi hőse az első sortól az utolsóig az eszményi, hősi, munkás, szívós, igazságra és igazságosságra törekvő, birodalmat szervező és megtartó római. A nyugtalanító jelen elől a multba menekül s lelke alkotás közben, mint maga is bevallja, a régi római lélekhez hasonul : «mihi vetustas res scribenti nescio quo pacto antiquus animus fit». Nagy írói művészetét teljes mértékben a nemzetnevelői gondolat szolgálatába állítja. Pedig mekkora művész! Az előző történeti feldolgozások káoszába rendet vitt,

az egyes részeket hatásosan, sokszor megragadó drámai erővel kikerekítette, a nélkül azonban, hogy közben az egész történeti fejlődés méltóság- teljes hömpölygésének folyamata egy pillanatra is megszakadna. Nem az egyik római történetíró a sok közül, hanem a nemzeti történetírás elismert fejedelme: a Róma-mítoszt a későbbi századoktól is szentesített formában tulajdonképpen ő alkotta meg s a tőle megrajzolt római jellemkép a római lényegtől az európai gondolkodásban immár örökre elválaszthatatlan. Főleg a félig mitikus történeti hősök élénk vetítésében páratlan. Romulus, Mucius Scaevola, Horatius Cocles, Brutus, Menenius Agrippa, Coriolanus, a szűzies Lucretia történeti szempontból alig való- szerűbbek, mint pl. a nagy nemzeti hősköltemény, az Aeneis hősei, mégis sokkal inkább élnek, mert egyúttal eszmények, tehát magasabb síkon reális hősök, szinte rómaibbak a húsból és vérből való rómaiaknál. Ezek a hősök példázzák Liviusnak a római nemzethez szóló tanítását: ilyen férfiak és ilyen tiszta asszonyok egymást felváltó nemzedékei rakták le Róma nagyságának alapjait! Ezek nem ismertek egyéni érdeket, külön becsvágyat, nem kívántak maguknak kényelmes, elpuhult életmódot! Livius gyökereztetten be az európai gondolkodásba ezt a római hősi eszményt s egyúttal azt a meggyőződést, hogy az államok léte, gyarapodása, fenn- maradása csak az ilyen hősi emberfajta áldozatos magatartásának ered- ménye lehet. S nincs az a kritikus történetkutató, aki a legrégebb római történelemnek Liviustól kikerekített, művészileg formált legendáival kapcsolatban ne lenne kénytelen elismerni, hogy e félig mítikus hősi világ alakjainak nemzetnevelő, erkölcsformáló, közösségkialakító hatása független a kritikailag lemérhető történeti igazságtól.

Az a forráság, amely Livius elbeszéléseiből alkalmilag árad, az a művészi gondosság, amely műve példátlan sokaságú volumenjein keresztül jóformán sohasem lankad, szinte minden korban a tisztelők, tanul- mányozók és utánczó seregét sorakoztatta mögéje. A régi Róma magasz- tos történetének tőle formált epizódjai ihlették századokon át a történet- írókat, a képzőművészeket, a szépírókat, köztük főleg a drámaírókat. A legnagyobb hatást mégis a nevelés terén fejtette ki, beleértve a szó legátfogóbb értelmében vett nemzetnevelést. Még az újkori történetírás és politikai elmélet is szívesen fordult a liviusi opushoz tanulságokért. Csábító feladat lenne Livius sorsát nagy vonásokban az európai műve- lődéstörténetnek legalább a fordulópontjain végigkísérni s megállapítani: mit jelentett Livius a középkornak, a renaissance-nak, a felvilágosodás századának, a különböző nemzetek szabadságharcainak, mit merített belőle a történetírás, a szépirodalom, a politikai elmélet, a nevelés? Ez alkalommal azonban csak Európa egyetlen pontjára, a magyar földre

szegezzük tekintetünket. Ez a föld, amióta magyarok élnek rajta, büszkén vállalta a maga sorsát, a Gondviseléstől reá kirótt napszámot : a szellemi Európa limes-vonala lett kelet és délkelet felé s bőszes véraldozattal védte ezt a vonalat, az európai keresztény művelődés határvonalát a barbárságnak mindig újból és újból ellene irányuló rohamaival szemben. Ezt az életformát csak azzal a lélekkel lehetett vállalni, amely rokon a liviusi mű lényegét alkotó, belőle áradó hősi szemlélettel. Ezen a ponton is, mint annyi más esetben, a római és a magyar lélek a legbensőségesebben egymásra talált! S amikor Livius emléke előtt mi magyarok hódolunk, ezen a belső összekapcsoltságon kívül még hitet teszünk a szellemi Európává kitágult Róma-gondolat jegyében való élniakarásunk mellett is, amiben szükségszerűleg bennefoglaltatik a magyar történelem legnagyobb értékeihez való törhetetlen ragaszkodásunk.

Hogyan lett, hogyan lehetett Liviusból a magyar szellemi élet egyik őse s egyben egyik leggazdagabb erőforrása? Amikor Szent István a X. és XI. századok fordulóján a magyar államot a keresztény népek közösségébe beleillesztette, Európa nyugati felében a latin volt a népeket összekötő világnyelv. A latin nyelvnek Magyarországra való befogadása egyébként szükségszerű velejárója volt a kereszténység felvételének és az államszervezésnek. Az első kísérletek a nyelv befogadására még Géza fejedelem korába estek ; az igazi döntő lépés azonban Szent István nevéhez fűződik. Kulturális szempontból kétségtelenül e világnyelv recepciója avatta az addig elszigetelt magyarságot az európai keresztény népközösségnek most már szellemi tevékenységre is elkötelezett tagjává. Jelen feladatunk szempontjából a leglényegesebb mozzanatnak mégis azt tarthatjuk, hogy a latin nyelv és műveltség befogadásával szinte automatikusan a magyarság szellemi ősei sorába léptek mindazok, akik a latin művelődés hőszai voltak s akiknek állandó, bár nem mindig az első pillanatra felismerhető, nem is mindig közvetlen hatása végigkísérte s máig is kíséri az európai művelődés történetét. Elsősorban az antik-római, az ú. n. klasszikus latin írókra gondolok. Virtuálisan tehát a latin kultúra befogadásának pusztán tényével Livius is elfoglalta a maga helyét a magyar szellemi élet őseinek sorában, mielőtt — közvetlenül! — akár egyetlen liviusi gondolatot magyar agy átélt, vagy magyar toll leírt volna. Ma már általánosságban elfogadott tétel, hogy a középkori művelődés szerves továbbélése az antik-rómainak. A folytonosságban szakadás nincs : antik kultúra, középkor, renaissance, modern kultúra egységes fejlődési vonalat alkotnak akkor is, ha az egyes klasszikus írók sorsa időnkint és helyenkint esetleg nem a legkedvezőbbben alakult. Paradoxonként hangzik, de lényegében igaz : Livius már a latin nyelv

befogadásával megérkezett hozzánk, még mielőtt magyar földön kódexeit olvasták, vagy másolták volna!

A középkor Liviust általában eléggé háttérbe szorította. Ez időben pl. egyáltalán nem érte el azt a népszerűséget, amit egy Vergilius, Terentius, vagy akár egy Lucanus élvezett. A középkori könyvtárak jegyzékeiben aránylag ritkán találjuk nevét, viszonylagosan kevesen idézik, még ritkábban akadnak közvetlen utánczói. A helyzet Magyarországon is hasonlít az általános európai helyzetképhez: Livius középkori szellemi életünkben elmosódó árnykép, de már közvetlenül is jelen van! Egy-egy legendánk, történeti munkánk, egy-egy oklevelünk latin szövegében, — a legfelismerhetőbben Lodomér esztergomi érsek egyik 1288-ban kiállított oklevelében — mégis fel-felcsillannak liviusi gondolatok és fordulatok.

Az egyébként elég gazdagnak mondható, latin köntösbe öltözött középkori magyar történetírás egyelőre még nem vett tudomást a liviusi műformáról. Ennek ellenére történeti munkáink kialakulásában sok olyan jelenséget figyelhetünk meg, amelyek szinte önmaguktól párhuzamba kívánkoznak a Liviushoz vezető római fejlődés feltűnőbb mozzanataival. Érdemes lesz néhány pontot egy-két szóval megvilágítanunk. Közismert kutatási eredmény, hogy a magyarföldi krónikák anyaga különböző rétegekből tevődött össze. Az ősmag valószínűleg az az írásba foglalt nemzeti krónika, amelynek legrégebb eleme, legősibb rétege az 1091—2 körül összeállított, a máig megmaradt anyagból is nagyjában rekonstruálható sovány, csontvázszerű ú. n. ősgesta. Ez az ősmag nagyjából megfigyelhető módon állandóan bővült. Pontosan ugyanezt a folyamatot figyelhetjük meg a római történetírás fejlődésében! Kezdetben voltak az évelő (annálistikus) hivatalos feljegyzések; ezekből a száraz adatokból gyűltek össze az ú. n. annales maximi s nem kis részben az így összesített anyag alapján dolgoztak a későbbi, már irodalmi igényekkel fellépő annálisták, akiknek munkásságát számunkra Livius műve koronázza meg. A szerény, sok esetben fölötte száraz őskeretbe nálunk is, Rómában is, sokfelől, nem ritkán idegen forrásokból, kisebb-nagyobb bősséggel ömlött a további anyag. Ezt a hozzájárulást az újabb és újabb feldolgozók tehetségükhöz képest több-kevesebb szerencsével gyarapították s egyben az ősmaghoz hozzágyúrták. Volt olyan rész, ami az együttesbe símán, művészi ihlettel lett beillesztve, de akadt olyan is, ami az őskerettől elütött s csak külső díszként «ékeskedett» rajta. Ez a hozzájárulás teszi ki összeségében az ú. n. hun- és királymondakört. Ennek az utólagos bővítésnek eredményei a novellisztikusan kikerekített epizódok, az érdekesítő hősi jelenetek, a csataleírások, az ostromok és párviadalok színes dramatizálása, a hűség és árulás példáinak tanulságos elbeszélései, a

honfoglalás és kalandozások mindig érdekes eseményei. Teljesen hasonló a menete, sőt még a technikája is annak a római történetcsinálásnak, aminek nyomait az annálisták elveszett munkáinak gyér töredékeiben is megfigyelhetjük s amelynek végső eredményeként Livius első könyveit a római őstörténetről olvashatjuk. Érdekes, hogy a magyar krónikák epikusán kikerekített részeiben, amelyek az alapszövedéktől irodalmi szempontból szerencsésen ütnek el, Arany János az elveszett, de annyira áhított magyar népeposz nyomait vélte megtalálni. Hasonló szellemben kereste és vélte megtalálni annakidején Niebuhr a liviusi kerek epizódokban az állítólagos római népeposz nyomait. Pedig ezek az epizódok itt és amott nem prózába szétmállott époszrészletek, hanem itt is, ott is az alkotók «történelmet» írtak, Rómában a hellenisztikus-pathetikus-művészi történet-konstrukció műelvei szerint, nálunk — s általában a középkorban — lényegileg hasonló eredménnyel, szintén a korizlés érdeklődésére vigyázó figyelemmel. Ha a magyar krónikák is elvesztek volna, mint ahogyan Livius monumentális összefoglalása a megelőző római annálistika alkotásait lassankint a világból kiszorította, Arany János esetleg Bonfini feldolgozása alapján kereshette volna a magyar naív éposz nyomait. Mert Bonfini munkája első felében főleg Thuróczi anyagának felhasználásával nagyjában olyan értelemben tetőzte be a régebbi magyar történetírást, mint ahogyan Livius koronát tett az előzetes római annálistikára. A római Livius és a «magyar Livius» irodalmi-történetírói helyzetében önkénytelenül is sok párhuzam adódik.

Livius igazi felfedezését külföldön is, nálunk is a renaissance-humanizmus hozta meg. Utaltam már rá, hogy a művelődés fejlődésében nincs szakadás : a középkor szervesen folytatta az ókort, a renaissance organikusán bontakozott ki a középkori kultúrából. Nagy különbség azonban, hogy a renaissance, talán az irodalmi életben a legnyomatékosabban, tudatára ébredt az ókori művelődési, főleg a műformai elemek időközben bekövetkezett elhalványodásának s a leghatározottabban igyekezett ezeket új életre támasztani. A paradoxonok kedvelői éppen ezt a visszakanyarodást látják szakadásnak, mert szerintük a hangsúlyozott, öntudatosan erőltetett ókor-kultusz árulja el a rádöbbenést, hogy az az ókor, amelyhez vissza lehet, sőt vissza is kell térni, alapjában véve megszűnt. Ilyen értelemben azonban már előzőleg is megfigyelhetnénk, nem is egy ízben, u. n. szakadásokat az európai fejlődés menetében : ismert körülmény, hogy az európai művelődéstörténet már a korai középkortól kezdve néhány kisebb-nagyobb intenzitású renaissance-mozgalmat tart számon s hogy az ókor eszményeihez és mű-elveihöz való visszatérés, mint uralkodó törekvés, nem egyszerű fordulata a szellem történetének.

Viszont kétségtelen, hogy az olasz földről a XIV—XV. sz.-ban elindult renaissance az igazi, a szó legáltalánosabb értelmében vett újjászületés, amely a legnagyobb hatású szellemi forradalomként meghódította, magával sodorta az egész európai művelődés életét, amit azelőtt a kisebb körű, kisebbhatású renaissance-mozgalmakról nem mondhatunk el. Még az u. n. Karoling-renaissance hatása is aránylag szűkebb területre kiterjedő volt. Az olasz renaissance olyan nagy jelentőségű, hogy azóta minden olyan kulturális közösség, amely e mozgalomból bármi oknál fogva kimaradt, szinte automatikusan megszűnt az európai kultúrkör egyenlő jogú tagjának lenni. S ne felejtjük el, hogy a renaissance kiterjedésének határai keleten és délkeleten pontosan egybeestek a történeti Magyarország határaival! Maga Livius sem tudott akkor e vonalakon túlhatolni, legfőljebb úgy, hogy a világhírű Bibliotheca Corviniana gyönyörű Livius-kódexeiből egyet-kettőt Buda elfoglalása után a zsákmányt szállító török társzekerek, vagy teherhajók ezeken a keleti és délkeleti tájakon át hurcoltak mintegy fogolyként Konstantinápoly felé.

A renaissance-nak Livius az egyik legkedveltebb auctora. Már Petrarca buzgón tanulmányozta s megható levelet írt hozzá a túlvilágra. A korai renaissance nagy humanistái, Poggio, Colluccio Salutati, Lorenzo Valla, Guarino Veronese, Bartolommeo Fazio, Leonardo Bruni, Flavio Biondo stb. a Livius-kultusz ápolásában az ő nyomain jártak. Mérhetetlen lelkesedést keltett, amidőn Padovában felfedezték állítólagos sírját, sőt csontjait is megtalálni vélték. A későbbi kritika ugyan kénytelen volt megállapítani, hogy a sír és a csontok nem hitelesek, a lelkes humanisták azonban még nem vettek tudomást a kiábrándító végeredményről. A történetírók közül főleg Leonardo Bruni és Flavio Biondo használták fel Livius mintaként. Flavio Biondo viszont, mint azonnal rátérünk, erősen hatott a magyar Livius, Antonio Bonfini művének egyes részeire. A fejlődési udvarok közül Aragoniai Alfonso, a híres «Magnanimo» nápolyi köre lett a Livius-kultusz egyik legismertebb központja. Megbízhatóknak látszó feljegyzések szerint a király és kísérete előtt minden nap fel kellett olvasni egy-egy Livius-részletet. Alfonso tudvalévőleg nagyatyja volt Hunyadi Mátyásnak feleségének s egyébként is ragyogó eszményképe a magyar királynak. Látni fogjuk, hogy Mátyás a maga számára kiválasztott példaképet Livius tiszteletében is igyekezett követni.

Az első magyar ember, aki Livius humanista módon tanulmányozta s a maga egyéniségének formálásához művét felhasználta, Vitéz János, a korszak egyik legkiválóbb magyarja volt. Híres könyvtárában, amelynek gyarapításához a firenzei Vespasiano da Bisticci könyvmásoló műhelye is oly nagy mértékben hozzájárult, kétségtelenül egynél több Livius-

kódex foglalt helyet. Egy alkalommal Sbigneus Olesnicki krakkói érsek tőle kérte kölcsön lemásoltatás céljából két közvetítő útján is Livius műveit, amiből arra lehet következtetni, hogy Vitéz János Livius-kódexei-nek híre a szomszédos országokba is eljutott. Az érsek egyébként biztosítja Vitézt, hogy a kódexet gyorsan lemásoltatja és köszönettel hamarosan visszaküldi: «...librum praedictum, si illum nobis sua paternitas accomodare dignabitur, in brevi tempore et celeriter accopiatum cum gratiarum actione remitemus». Humanistánk egyik legszebb Livius-kódexét ma is forgathatjuk. Gyönyörűen díszített, szabályos írású, gazdag színpompájú renaissance-kódex, amelyet Vespasiano da Bisticci firenzei műhelyében másoltak. Nem elhanyagolható mozzanat, hogy az első levél második oldalát többek között Szent Ágoston képe díszíti s ugyanott foglal helyet az egyházatyának Liviust magasztaló véleménye is. Joggal hívta fel egyik kutatónk a figyelmet erre a találkozássra, amely mintegy szimbólizálja, hogy Vitéz humanista műveltségében és világszemléletében humanizmus és kereszténység zavartalanul összefolytak.

Livius tanulmányozását egyébként Vitéz Jánosnak ránk maradt művei is elárulják. Még életében összegyűjtött leveleinek előszavában pl. a római történetíró az emberi történelem nagy pátriárkájaként — magnus ille humanae historiae Patriarcha — aposztrofálja s a Vitéz-féle levelekben és a ránk maradt szónoki beszédekben is több alkalommal felcsillannak liviusi elemek.

Kétségtelennek tarthatjuk, hogy Vitéz az ifjú Hunyadi János nevelésénél is igénybe vette Liviust s minden okunk megvan annak feltételezésére, hogy a nagy magyar renaissance- király hősi lelkének formálásánál Livius műve egyéb olvasmányok mellett már kezdettől fogva jelentős szerepet játszott. Erre következtethetünk Enea Silvio Piccolomininek, a későbbi II. Pius pápának V. László magyar király számára írt nevelési munkájából is. Vitéz jó barátja volt Enea Silvio-nak s fel lehet tételezni, hogy Hunyadi János fiainak nevelésénél felhasználta a jeles barátjának pedagógiai munkájában található bölcs és mindenekelőtt korszerű tanácsokat. Köztudomású, hogy Enea annak idején a tragikus módon korai végre jutott gyermekkirály elé a Liviust-tisztelő, a humanistákat pártoló Aragoniai Alfonsót állította eszményként. Ez az a király — írja — akit sokszor legyőztek, de végül is mindig győzött! S ez a nagy hadvezér annak köszönheti sok-sok sikerét, hogy még táborában sincs könyvek nélkül, minden nap vagy olvas, vagy fölolvastat magának az antik írókból, kiknek műveiben a helyes élet és a sikeres hadviselés minden fontosabb szabálya megtalálható! Nенlehet mondani, hogy Enea jótanácsai a munka címzettjénél teljesen hatástalanok maradtak

volna. A szerencsétlen gyermekkirálynak két levele maradt ránk, mindkettő 1454-ből. Az egyiket éppen Alfonsóhoz írta : ebben vallomást tesz, hogy az irodalom tanulmányozásában őt kívánja példaképnek tekinteni. A részlet annyira érdekes, hogy megérdemli az eredeti szövegben való idézést : «Cum nobis relatum esset Serenitatem vestram caeteris virtutibus suis, quibus ipsa in pacis bellique rebus inter alios nostri temporis principes singulariter clara existit, illud quoque adiungere, ut litteris et scripturarum studiis libenter operam adhibeat, intendens videlicet per hoc in utroque et scripturarum et rerum exercitio par priscis virtuosis principibus videri pariter et haberi, persuasum nobis e vestigio fuit, ut exemplo Serenitatis Vestrae, cum aliquando nos a Regnorum et principatum nostrorum negotiis ad otium solatiumque pro nostra aetate conferimus, gestorum veterum et rerum, quae imitatione digna sunt, studia et notitiam aperiamus». A továbbiakban megkéri a királyt, hogy küldjön neki nagyszámú könyveiből egy vagy két olyan kódexet, amelyekből a régi rómaiaknak, vagy más fejedelmeknek jeles, elolvasásra méltó tetteit megismerheti. Hasonló tartalmú, nagyrészt azonos fogalmazású levelet küldött Borso ferrarai herceghez is. Ebben a régi fejedelmek példájára («sequendo in hoc priscorum principum morem») hivatkozik, akik a kormányzás gondját és az irodalom tanulmányozását összekapcsolták s ez alapon kéri a herceget, hogy nagyszámú könyveiből, gazdag könyvtárából küldjön neki egy vagy két, utánzásra méltó példákat tartalmazó kódexet. Még azt is megemlíti, hogy ferrarai tartózkodása alkalmával — ami tudvalevőleg 1452 elejére esett — látta a gazdag könyvtár kincseit : ezért fordul a herceghez kérésével. Az eredményt egyik esetben sem ismerjük. Fel lehet tétélezünk, hogy mindkét uralkodó sietett a kérésnek eleget tenni. László korai halála azonban véget vetett minden olyan reménységnek, amely az ő személyében szerette volna látni a középeurópai nagyvonalú renaissance-fejedelem megtestesülését. Enea Silvio ugyanis valami ilyesmit akart elérni, ami megkoronázta volna a humanizmus középeurópai elterjesztése érdekében kifejtett fáradozásait. Talán nem véletlen, hogy az Enea Silvio-val szoros baráti kapcsolatban álló Vitéz János neveltje, Hunyadi Mátyás lett végül is a várva várt nagyszabású középeurópai humanistapártoló renaissance-fejedelem! Az a mag, amit Enea tulajdonképpen német földön igyekezett elsősorban elvetni, magyar földre hullott s nálunk hozott bőséges termést!

Mátyás király műveltsége át meg át volt szöve antik elemekkel. Más viszonylatban már rámutattam e műveltség platonikus elemeire. A platonizmus a vallásos embert érdekelte. Antik műveltségének másik sarkpontja azonban a rómaiak kultusza volt : ezek a birodalomszervező

katonák és reálpolitikusok a nagy hadvezért, a fáradhatatlan, ötletes, becsvágyó politikust vonzották. Antonio Bonfini közvetlen közelből figyelhette meg királyi pártfogójának életérzését és annak főbb gyakorlati megnyilvánulásait s minden valószínűséggel a legbensőbb igazságra tapintott rá, amidőn hangoztatta, hogy a király a rómaiakkal vetélkedett és hogy égő volt benne a törekvés a rómaiak követésére. Ez a római antikvitásban gyökeret vert történeti szemlélet volt végső alapja életstílusának s e stílus belső támaszát alkotó hatalmi törekvésének. Humanitásának központi hajtóereje az antik-római szabású virtus-eszmény! S ha birodalma, amit tervezgetéseiben elgondolt, tényleg megvalósul, mint ahogyan időelőtti halála miatt csak torzó maradt, ez a birodalom magyar lélekkel, de római mintára lett volna megszervezve.

Lelki világának egyik legfontosabb alakító tényezője az irodalmi olvasmányok során több egybevágó adat szerint éppen Livius volt. A kortársak feljegyezték, hogy rendkívüli elfoglaltsága ellenére, ha csak szerét ejthette, Alfonso példáját követve folyton olvasott s nagyon sokszor találtak ágya vánkosai között Caesar, Curtius, Livius munkáit. Az utóbbinak műveit a Bibliotheca Corviniana-ban jelenlegi ismereteink szerint nem kevesebb, mint öt kódex tartalmazta s talán nem véletlen, hogy a ránk maradt legdíszesebb Korvin-kódexek közül az egyik éppen Livius művének egy részét tartalmazza! De nemcsak olvasta, hanem udvari humanistájának, Galeotto Marzio-nak tanuskodása szerint minden lehetséges alkalommal fel is használta, gyakorlati kérdések eldöntésénél értékesítette Liviust. Ha beszélgetés közben szóba került a vezérek párviadala, rögtön felvetődött példaként és döntő argumentumként Livius második könyvéből Arruns és Brutus párviadala. Ha arról vitatkoztak, milyenek lehettek az antik lándzsaharcok, megint csak Livius lett a koronatanú. De Livius nemcsak hadi dolgokban volt útmutató tekintély a király számára, hanem alkalom adtán erkölcsi kérdésekben is. Amidőn egy ízben Mátyás ajánlatot kapott, hogy ellenségét, a cseh királyt pénzért méreggel elteszik láb alól, a király — visszagondolva Fabricius és Pyrrhus esetére, amelynek novellisztikus kikerekítettsége valószínűleg Liviustól kapta meg hagyományos formáját — felháborodottan tiltakozott a terv ellen s római mintára ő maga figyelmezteti a cseh királyt az életét fenyegető veszedelemre: «Pugnamus enim gladiis, non veneno!... Addiditque Romanos ferro, non veneno pugnare consuesse». Ilyen aljasságot nem helyeselhet az, akit római írók neveltek: «Quam ob rem libros lectitamus, nisi ut optimis exemplis imbuti virtutem sequamur vitemusque vitium?» Ha Galeotto előadását legalább ethosában hitelesnek fogadjuk el, figyelemreméltó, hogy az antik-római olvasmány mekkora erővel alakítja

Mátyás elhatározását s még érdekesebb, hogy a király — szinte liviusi szabályok szerint — a római szabású nagylelkű gesztust mintegy újból lejátsza. Mátyás életérzése valóban magyarra fordított mása az olasz renaissance antikizáló hősi életfelfogásának!

Természetesnek kell tartanunk, hogy Mátyás történeti szemlélete nem korlátozódott csak az antikra, hanem szinte rendkívüli súlyt helyezett a nemzeti történelem kimagasló eseményeinek megörökítésére. S ha ez a megörökítés a bámult antik írók szellemében és műformái felhasználásával történhetett, annál hatásosabb, tökéletesebb és korszerűbb volt. Talán nem véletlen, hogy a korszak legnagyobb magyar humanista költője, az olasz földön is jól ismert és csodált Janus Pannonius éppen Mátyás udvarában «Annales» címen epikus költemény formájában kívánta megörökíteni a magyar múlt főbb eseményeit. A költemény elveszett: a következő században Sambucus még látta, később azonban hiába kutatott utána. Ugyancsak Mátyás korában keletkezett az u. n. «Budai Krónika», talán legrégebb nyomtatványunk, esetleg 1473-ból. Ez még teljesen középkori szellemű és formájú. Félig már humanista munkának tekinthető a királyi kancelláriában működő Thuróczi Jánosnak terjedelmes magyar történelme. Találón állapították meg, hogy Thuróczi a középkor és renaissance határán áll: lélekben és formában még az előző korhoz tartozik, reményeiben és várákozásában azonban már az új korszak felé fordul.

Mátyás királyt, az antik történetírók szerelmesét, sem a Budai Krónika, sem Thuróczi műve nem elégíthették ki. Úgy érezte, hogy az új műveltség a korszakot megfelelő történeti feldolgozásra kötelezi. S mivel az akkori magyar humanisták közül a nagyszabású feladatot senki sem vállalhatta (Janus Pannonius és Vitéz János már nem voltak az élők sorában, amikor Mátyás nagyszabású, európai hírű renaissance-fejedelemmé nőtt), olasz földről hozatott olyan történetírót, aki Poggio, Bruni és Biondo mintájára a magyar történelmet livianizálhatta. Arról ugyanis vitázni sem lehetett, hogy az egyetlen méltó minta Livius és senki más! Jellemző adat, hogy pl. az a Bartolomeo Fonzio, aki egy ideig Mátyás udvarában élt s minden valószínűséggel kapcsolatban állt Bonfinivel is, valamivel később egyik levelében félreérthetetlen eréllyel állapította meg, a közfelfogásnak adva hangot: «Caeterum in poetis maxime imitandus Vergilius, in oratoribus Tullius, in historicis Livius». Ismétlem: ez nem egyetlen ember egyéni felfogása volt, hanem a korszak történetíróinak és irodalmi törvényhozóinak szinte ösztönös, egyben áthághatatlan megállapodása.

A feladatot, a magyar történelemnek korszerű, díszes — liviusi! —

stílusban való végigtagolását, végigritmizálását Antonio Bonfini vállalta s meg is oldotta, még pedig Európára vonatkozó érvénnyel és századokra szóló dícsőséggel. Olasz ember volt tehát, aki Livius-szabású, méltóság- teljes körmondatokban hömpölygő, erősen pathetikus-rhetorikus jellegű történeti feldolgozásával végleg elhomályosította, szinte «törvényen kívül helyezte» a középkori magyar történetírást. Alkotása, főleg formában, szembeszökő módon Livius-imitáció. S éppen azt érezzük ma is legnagyobb érdemének, hogy ezt az évszázadoktól megszentelt, már halhatatlannak érzett, utólérhetetlen tökéletességűnek tartott műformát ő töltötte meg először magyar tartalommal. Hatalmas terjedelmű, a Mátyás-halálát követő évekig vezetett művét többször kiadták, magyarra, németre átdolgozták, minden esetre szinte állandóan olvasták. Bonfini a művészi forma segítségével nemcsak a magyarság, hanem az egész európai res publica litteraria számára elsőnek emelte ki a magyar történelem általános jelentőségét s ezzel mérhetetlen nagy szolgálatot tett nemzetünknek. Ez a hatalmas alkotás éppen akkor, midőn a keresztény Európa tőlünk várta a létét fenyegető török hatalommal való áldozatos szembefeszülést, lényegünk megismerését, hivatásunkat, általában sorsunkat a legkorszerűbb s így legvonzóbb irodalmi eszközökkel közelebb vitte az európai érdeklődéshez. Az irodalmi fogásokat, a nyelvet — mint mondtam — Bonfini főleg Liviustól kölcsönözte s így közvetett úton Liviusnak is erős hálával tartozunk e mű létrejöttéért!

Történeti anyag szempontjából a munka első fele nem sok újat hoz : Bonfini az előző magyar történetet főleg Thuróczi János említett műve alapján átírja, rhetorizálja s a párhuzamos, sokszor csak önkényesen odailleszthető világtörténeti eseményekkel — ezeket nem ritkán Biondo művéből írja ki — mintegy kiegészíti. A hangsúly az átíráson, a rhetorizáláson van : a fölényesen könnyű tollú, az imitációban gyakorlott humanista díszít, bővít, forrásának elbeszéléseit drámai jelenetekbe önti át, a szereplők szájába, ha jónak látja, költött beszédeket ad — ahogyan ezt főleg Liviustól tanulta. A második résznek, Mátyás korszaka történetének, már sok esetben elsőrangú a forrásértéke is : a későbbi Mátyás-hagyomány, a szomorú időkben a magyar lelkek egyik erőforrása, nem kis részben Bonfini e művére megy vissza! Ugyancsak ő az első feldolgozója a magyar történelemnek, aki a magyarság korszerű hivatását, az igaz, hogy részben Enea Silvio Piccolomini programjának megfelelően, a következő századok számára is érvényes módon kijelöli : Magyarország a kereszténység várfoka, pajzsa, hivatott védelmezője. E nagy, világtörténeti méretű és jelentőségű hivatáshoz méltó módon mintegy felmagasztosítja nemzeti történelmünket akkor, amidőn rómaiásra

stilizálja. Horváth János szerencsés fogalmazása szerint Bonfini történeti műve tulajdonképpen «megtisztelő rómaivá fogadása a magyar népnek és hőseinek». Eljárása sokszor külsőlegesnek látszik. A magyar szereplőket Ulysseshez, Agamemnonhoz, Aiaxhoz, Diomedeshez, Nestorhoz, Achilleshez hasonlítja. Mátyásból, mintha római princeps lenne, Divus Mathias lesz, aki — természetesen — a Corvinus-ok nemes római törzséből származik. A magyar országgyűlésen, akárcsak a római senatusban, a patres conscripti megszólítás járja, az ispán princeps, vagy satrapa, a kincstárnok quaestor stb., stb. A kezébe került okmányokat éppúgy átírja, mint Livius, középkori forrásainak nyelvét éppúgy leszólja, mint ahogyan római mintája is irtózott a régi emlékek dísztelen fordulatainak idézésétől. Művét decasokra osztotta, ahogyan Livius alkotását tagolták. A történeti szereplők beszédeit — ezeket egyébként külön is kiadták: Livii Hungarici, id est celeberrimi de rebus Hungariae historiographi Antonii Bonfinii Orationes selectae, Cassoviae, 1732. — szinte liviusibbak a mintáknál. Mindezeknek élvezéséhez ma már történetileg iskolázott, szinte edzett ízlés szükséges. S együttvéve mégis mekkora teljesítmény, mennyi érdem, milyen hatalmas szolgálat a magyar ügynek! Ismét Horváth Jánost idézem: «Mátyást, mint humanista uralkodót emelte magasra, nemzetét, a magyart, a római virtus és hazafiság méltóságával ruházta fel s ellátta olyan történelemmel, mely századokon át valóban a római nevelés iskolája lett a művelt magyarok számára: azt a nemzeti gondolatot, melyet Mátyás, a renaissance-uralkodó magában megsemmélyesített, az irodalom eszközeivel átterjesztette előbb költöten, százados hatásával valóságosan Mátyás egész nemzetére, érzésben és történeti öntudatban egyaránt. Ez nagy dolog s a magyar műveltség története ezért hálás lehet neki». Még egyszer hangsúlyozhatjuk: hálás lehet Liviusnak is! Livius nélkül nincs Bonfini, Bonfini nélkül nincs pl. az a Mátyás-hagyomány, amely a következő szomorú századokban olyan bőséges erőforrás lett a visszaemlékezés révén a magyarság számára, sőt egészen másként alakult volna a következő századok történetírása is!

Mert — s ennek ismét mérhetetlen fontossága van — a további magyar és latin nyelvű történeti irodalmunkban jó ideig most már Bonfinin keresztül is, de alkalmilag közvetlenül is, jelen volt Livius. A következő század történetírói pl. szinte egytől-egyig Bonfiniét folytatják, utánozzák s egyúttal Liviusét is kisebb-nagyobb mértékben tanulmányozták. A Livius-tanulmányok nyomait könnyű lenne részletesebben is feltárni. Ez alkalommal azonban csak néhány feltűnőbb mozzanatra irányítom rá a figyelmet. Az «udvari történetíró», Johannes Sambucus híres könyvtárában pl. jó-egynéhány Livius-kiadás foglalt helyet, sőt

a Liviusra vonatkozó fontosabb filológiai munkákat is gyűjtötte. Nagy mértékben elősegítette Livius behatóbb tanulmányozását az a körülmény, hogy a magyar szellemi élet vezetőinek jelentékeny része, köztük több jeles történétírónk, ez időben éppen a padovai egyetemen nyerte kiképzését, már pedig Padova egyeteme XVI. századi virágkorában egyik nevezetes központja volt a Livius-kultusznak. Erről az egyetemről került ki pl., hogy csak a legfeltűnőbb esetet említsük, az az Istvánffy Miklós, aki a nagy Hammer-től, az ozmán birodalom történetének világhírű feldolgozójától, a «magyar Livius» megtisztelő jelzõt kapta. Így lett a Bonfini folytató Istvánffy a második magyar Livius. Egyébként elõdjéhez hasonlóan, valóban ő is Liviuszt vette mintául: stílusa a liviusi «lactea ubertas» hatása alatt áll; ő is római terminológiát használ s elõdjéhez hasonlóan a magyar tulajdonneveket is feltűnő módon antikizálja; személyei szájába ő is költött beszédeket ad; sőt nagyon gyakran szerepelnek nála csodajelek — prodigia —, akárcsak Livius könyveiben. Istvánffy műve is hamarosan elterjedt: egymás után négy kiadást ért s már a XVII. században akadt magyar fordítója.

A magyar történetírás a XVIII. században megszűnt «opus rhetoricum» lenni, aminek annak idején Cicero a műfajt definiálta s Livius is felfogta és megvalósította. Egy ideig ugyan még túlnyomórészt latinnyelvű maradt, de a nagy történetkutatók, Bél Mátyás, Katona István, Pray György és társaik, a humanista hagyományoktól elkanyarodva, már nem költött beszédeket, hanem inkább elbeszélő és okleveles kútfőket szóttek bele tárgyalásuk szövegébe s a megvesztegető szépségű retorikus általánosságoktól elfordulva, látható örömmel nyultak le a nemzeti mult konkrét részleteihez. Livius szelleme azonban még ekkor sem aludt ki teljesen történetírásunkban. Virág Benedek, a «szent öreg» pl. «Magyar Századok» c. történeti összefoglalásával a nemzeti érzés erősítését és a nemzeti erkölcs emelését kívánta biztosítani. Olyan célkitűzés ez, aminek a világirodalomra érvényes polgárjogot először valójában Livius szerzett! S volt olyan kritikus, aki a XIX. században működött Szalay László hatalmas történeti művében is megérezte a liviusi szellemet. Szalay is, mint annak idején Livius, kínozott lélekkel a gyötrő kérdésre kereste a multban a választ: lesz-e nemzetében elég életerő a további sors viseléséhez, nem érkezett-e el a költő víziójában szereplő «nagyszerű halál» ideje?

A történetírás mellett megfigyelhető Livius befolyása a magyar szellemi élet egyéb területein is. Csak a legkiemelkedőbb mozzanatok közül akarok egy-kettőre rámutatni. A XVII. század legnagyobb magyar költője, Zrínyi Miklós számára pl., főleg hadtudományi prózai műveiben,

Livius egyike volt a legnagyobb tekintélyeknek. Tacitust, mint íróművészt, «propter brevitatem et compendium» nagyobbra értékelte. De megvallja, hogy «többet tanulhatni vitézi dolgot Liviusból». S számára ez volt a fontos! Zrinyi ugyanis feltette lelkét a magyar nemzeti hadsereg felállítására. Fel akarta rázni nemzetét, rá akarta venni, hogy a maga elhatározásából, a maga hadseregével, a maga ősi vitézségével váltsa ki magát a török veszedelemből. Lehet-e ennél liviusibb program? S Livius két irányból is ömlik gondolatvilága felé : közvetlenül és közvetve. Az utóbbi vonalon főleg Machiavellin keresztül, akinek programja volt Itáliának a maga barbárjaitól való megszabadítása s akinek «Discorsi sopra la prima Deca di Tito Livio» c. államtudományi művét egyéb munkái mellett Zrinyi sokat forgatta és értékesítette.

Néhány szót kell még szólnom Livius szerepéről a magyar nevelő-oktatásban. Latin iskoláinkban a XVI. századtól kezdve szinte állandóan olvasták, azonban a XVIII. század végén és a XIX. század elején csillaga mintha kissé elhalványult volna ; ez időben csak aránylag kisebb számú iskola programjában szerepelt. Talán ez lehetett az oka, hogy pedagógusaink sürgetni kezdték Livius behatóbb iskolai tanulmányozását. 1807-ben pl. két ilyen sürgető munka is napvilágot látott. Az egyiket a jeles kolozsvári tanár, Szilágyi Ferenc írta, aki «Livius enucleatus» c. szemelvényeinek előszavában ékesszólóan fejtegette, hogy Liviusnál hasznosabb olvasmányt iskoláink főleg az állampolgári és közéleti tevékenységre való nevelés szempontjából keresve sem találhatnánk. A másik, Lőcsén megjelent munkát a tüzes magyar érzésű cipszer lelkész-tanár, Fuchs János írta a következő beszédes címmel : «Romanorum scriptorum, specialiter Livii assiduum lectionem commendat Joannes S. Fuchs». A derék szerző német származása és anyanyelve ellenére a görög-római klasszikusok segítségével többek között a magyar nyelv kiművelését és a magyar irodalom felemelését is célbaveszi. Különösen a latin nyelvet halmozza el dicséretekkel : ez az alapja a spanyol, olasz, francia nyelveknek, ez köt össze szétbonthatatlan kapocsként bennünket Európával (...eam esse vinculum, quo non modo omnes Hungariae, sed totius per orbem diffusae eruditae Reipublicae cives copulantur), ezen a nyelven tanultak és írtak a nagy magyar humanisták, e nélkül Magyarországon gyakorlatilag a közéletben sem lehetne részt venni! Meggyőződéssel hirdeti a tételt, hogy a római és a magyar lélek között van valami nyilvánvaló rokonság, összekapcsoltság, hasonlóság, ami a római írók tanulmányozását még eredményesebbé teheti -: «Ipse Genius patriae hoc ut faciamus magno opere urget. Nam ut reliqua, ne multis morer lectorem, taceam, quem alium historia recentior populum nobis ostendere potest,

qui victoriis cladibusque et studiis belli Arpadiaca gente magis ad similitudinem Romanorum accedat? cui ergo etiam enixius Romani commendari deberent scriptores?» De különösen Livius forгатása ígér különös hasznót: ez az író az állampolgári nevelés igazi auctora, a honvédelmi nevelés egyik leghathatósabb eszköze. Az utóbbi pontot különleges kedvteléssel világítja meg: «Sed et iuvenis, cuius Martius animus arma bellaque amat, utiliter sibi Livium elegerit doctorem et magistrum. Is enim eum verbis, et, quod plus valet, exemplis docebit fugam luxuriosae et delicatae vitae, corpus ad famem, sitim, inediam, frigus aestumque obduratum, vigiliarum laborisque patiens, et legum summam reverentiam eas in primis fuisse virtutes, quae effecerint, ut exercitus Romanus saepius vinceret, quam vinceretur, et victus etiam ferocius instaret viatori hosti, eique non raro victoriam extorqueret. Idem Livius etiam docebit, eos quos nulla mali vincere potest vis, perdi nimis bonis ac voluptatibus immodicis, somno, otio, vino, epulis, scortis, quibus impliciti corporibus animisque deficiunt». Nagy elmeéllel, sok helyen meglepő finom elemző készséggel fejti ki, mennyi minden jó hatás várható Livius behatóbb tanulmányozásától. Szinte sajnálom, hogy ezt a remek, a maga nemében nálunk úttörő jelentőségű rövid tanulmányt nem ismertethetem részletesebben.

Az iskolai élettel kapcsolatban meg kell emlékeznünk a XVI—XVIII. században annyira divatos iskolai színelőadások liviusi elemeiről is. Közismert, hogy a magyar színi törekvések ez időben nagyrészt az iskolák falai közé szorultak s megállapítást nyert az is, hogy nálunk az iskoladráma a XVIII. század vége felé nagy mértékben elősegítette a nemzeti játékszín megteremtését. Futólagos áttekintés is meggyőzhet bennünket arról, hogy az iskolai drámai előadások során a szentek és a nemzeti hősök mellett jelentékeny tér jut a liviusi hősöknek, a liviusi tárgyaknak. Megjelennek a színen Romulus és Remus, Tarquinius Superbus, Brutus, Titus Manlius Torquati filius, Camillus, Hannibal, Regulus, a két Scipio stb., stb. A drámai jelenetézést kedvelő Livius szinte készen szállította a feldolgozó számára a színpadi produkciót: csak éppen színre kellett alkalmazni a liviusi szöveget! S nem érdektelen, hogy a világi színesztet megteremtésére irányuló törekvésekkel kapcsolatban is találkozunk liviusi témával. Így pl. a lelkes Zechenter Antal, a «fő hadi tanátsnak tiszte», a nemzeti játékszín megteremtésének egyik lelkes előharcosa, már 1781-ben kiadta Pozsonyban magyar nyelvű szomorújátékát: «A Horátziusok és Kuriátziusok», amely lehetőleg még a liviusi személyek szavait is igyekszik átültetni.

A XIX. század második felétől kezdve Livius mindig nagyobb és

nagyobb szerepet kapott a gimnáziumi latin olvasmányok között. Döntő jelentőségű mozzanat, hogy a kezdő latin oktatás átirrt szövegeinél túlnyomó részben Livius az alap: a zsenge ifjúi lelket a legfogékonyabb korban, a latin tanulmányok első éveiben, mindjárt a liviusi hősök fogadják és töltik el életre szóló emlékekkel. A magasabb fokon eleinte csak az I—III. könyvekből kaptak a tanulók ízelítőt. 1880-tól kezdve kezdték olvasni a XXI—XXII. könyvekben a második pún háború meg-
rázó epizódjait, majd 1900-ban ismét tovább bővült a szemelvények köre. Közben a XVIII. század végétől kezdve erősen szaporodtak a fordítások, a szemelvényes kiadások, a Liviusra vonatkozó tanulmányok és filológiai kutatások.

Annyit jelentene ez, hogy Livius ideje alapján véve lejárt s a jövőben immár csak az iskolába szorul, vagy legföljebb tisztos filológiai tevékenység alanya lesz? A művelt emberiség lelkében élő óorkép állandóan változik, de valamilyen formában az antikvitas mindaddig élni fog, amíg jelenlegi művelődésünket valamilyen helyrehozhatatlan katasztrófa nem éri. S az óorképhez mindig hozzátartozik az a Livius, aki nemzete történetét úgy írta meg, hogy az egymást felváltó nemzedékek nemcsak a mult tükrét találták meg művében, hanem a saját eszményképüket is, amelyhez azután hivatástudatuk igazodott. E szempontból a liviusi opus hasonlíthatatlan mintaképet adott mindazon nemzeteknek, amelyek hivatásuk tudatában a pusztá létnél magasabbra törtek s e hivatás terheit a legnehezebb körülmények között is készek voltak vállalni és hordozni. Ezek közé tartozott a magyar. S amíg ezt a lelket el nem veszítjük, Liviusnak, aki a mult sorsfordulatai között különböző formákban annyi mindenre tanított bennünket, az iskolán és szaktudományon túlmenőleg mindig lesz mondanivalója számunkra is.

Mussolini egyik felejthetetlen vallomásában elárulta, mit jelentett számára kezdettől fogva Róma és a Róma-gondolat: «Távoli ifjúságomban, élet elé tekintő lelkem előtt Róma óriásként állott. Róma szeretetében álmodoztam és szenvedtem s Róma felé összpontosultak vágyaim. Róma! Ez az egyszerű szó menydörgésszerűen visszhangzott lelkemben. Később, amikor a forumon, vagy a Via Appián az élő romok között vándorolhattam, vagy a nagy templomok közelében, gyakran előfordult, hogy Róma misztériuma fölött tünődtem, Róma folytonosságának misztériuma fölött. Eredete misztérium... a kritika nem magyarázhatja meg, hogy milyen titkos tulajdonságok, vagy a legfőbb Szellem milyen törvénye folytán történhetett meg, hogy a földművesekből és pásztorokból álló kicsiny nép miképpen tudott fokról-fokra felemelkedni a császári hatalomra és átváltoztatni kevés évszázad alatt a Tiberis partján épített

széreny kis falut az óriási méretű várossá, mely polgárait milliókban számolta s törvényeivel az egész világ fölött uralkodott...» Valóban a tisztán intellektuális tudományos kritika és a ridegen pragmatikus történetkutatás nem egykönnyen tud hozzáférkőzni a misztériumhoz. De a titkot felfedte Livius, amidőn rengeteg terjedelmű művének minden porcikájával hirdette valóban urbi et orbi: a nemzeti nagyság, az élet-erő, a mélységből való felemelkedés titka a disciplina, a religio, a virtus! S ezt minden élni akaró népnek, különösen nekünk, a «katasztrófák nemzetének», ajánlatos lesz ismét és ismét Liviustól is megtanulnunk!

HUSZTI JÓZSEF

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

A KÉTEZER ÉVES TITUS LIVIUS

Mindig üdvös és hasznos, tanulságos és gyümölcsöző a régmúlt idők nagy eseményeiről és kimagasló alakjairól való megemlékezés. És jól esik a mindennapi, megállást nem-igen ismerő munkában — főleg manapság — nagyon is elfáradt fejet kissé megpihentetni, felüdíteni az emlékezetnek mindig frissítő vizében.

A 2000 éves *multra* visszatekintő új honalapító Augustus császár, meg a későbbi idők minden mecénásának méltó őse, a Cilnius Maecenas mellé, továbbá a halhatatlanság harmadik ezredévébe már átlépett költőóriások, Vergilius és Horatius társaságába ebben az esztendőben a születése bimillenniumát most megért nagy, korának egyetlen prózaírója és — mondjuk ki, mindjárt itt — a római széppróza megalapítója, az «éji homályban késő ősi dicsőség» visszavarázslója : Titus Livius is felsorakozik. Az ő emlékezetének akarunk áldozni, az ő szellemét idézzük, hogy az ő valóban kivételes nagyságának fényében gyönyörködjünk és az ő mindig időszerű tanítását hallgassuk. Jogunk van hozzá, hogy ünnepeljük, hiszen ő már nem egy nemzeté, hanem az egész emberiségé, és ragyogó szelleme bizony meghazudtolja azt a 2000 esztendőt, amely bennünket művétől elválaszt. Minél mélyebbre hajlunk meg tisztelettel előtte, aki annak a nemzedéknek az óriásai közé tartozik, melynek egész élete a nagyszerű alkotások létrehozására, új honalapításra irányuló példátlan törekvés, annál magasabbra emelkedünk mimagunk.

Kétezer évvel ezelőtt is nagy és véres harcok tomboltak a világon szerte mindenfelé csak úgy, mint manapság. Ezek a küzdelmek csak méreteikben voltak kisebbek a maiaknál, de jelentőségüket tekintve épp olyan döntőek lettek, amilyeneknek a napjainkban lejátszódó párvadalt kell követniök. Új világ van születőben és kialakulóban ma, és a harci zaj elültével új világ és világrend alakult ki a régi, két ezredév előtti időkben is : a római császárság és a római Világbirodalom. A két emberöltőn keresztül kíméletlen kegyetlenséggel viselt polgárháborúk, a hirhedt proscriptiók, az apa és fiú, testvér és testvér harcai ennek az új világrendnek létrejötte miatt dúltak Európában, Ázsiában és Afrikában. És a minden háborút kísérő szomorú tünetek akkor sem maradtak el : az erkölcsök elzüllöttek, az emberek a vér láttán elvadultak, a hatalmas és komoly istenek sem segítettek már, hiszen senki sem hitt bennünk igazán. Az általános felfordulás és zürzavar a jobbakban egy tartós béke utáni olthatatlan vágyat ébreszt ; visszasírják a boldog aranykort, vagy legalább is a hagyományokból meg az annalisták, évkönyvírók elbeszéléseiből többé-kevésbé ismert régi dicsőség korát, hogy a sivár jelen helyett a régmúltban leljenek vigasztalást és onnan merítsenek erőt a szebb jövő kialakításához. Mert tudják, hogy a múlt szüli a jelent, és a kettő együttvéve hívja életre a jövőt. Ez az a politikai tendencia, amely a kor minden irodalmi alkotásán újból és újból átvonul. Végre aztán megjelenik Julius Caesarnak fogadott fia, Octavianus, az istengyermek Aeneas nagykeső isteni leszármazottja, és a vágy, remény, várakozás kezd valóra válni, hogy Augustus kormányzása idején testet is öltjön. A palatinusi szalmakunyhóból elindult Világbirodalom első emberét hathatósan támogatják munkájában az államférfiak és hadvezérek mellett nem utolsó sorban a költők és írók : Vergilius, Horatius és Livius. A hőskor tetteje, a régi szigorú fegyelem, a vallásosság, erkölcsösség, a családi élet tisztasága, női és férfi eszményképek utánzása és példaként követése azok az irányvonalak, amelyeket az irodalom e jelesei a józanok és a kijózanítandók elé kiszabnak. Mert miben áll az újraéledés ? A régiek követésében. És kik és mik ezek a régiek? A feleletet Livius történeti munkája adja meg.

Ez a 150 könyvre tervezett munka, amelyre a 142. könyv végén tett pontot a halál, írója 76. életévében, kegyetlenül megcsonkítva jutott ránk, akik mindössze 35 könyvet olvashatunk ma belőle. De csonkán hagyta ránk a sors az író nevét is : a szabad római hivatalos három neve közül csak a «keresztneve» és a nemzetségeve ismeretes, míg családneve, úgy látszik, végleg elkallódott. Életrajzi adatokban sem bővelkedünk, mert a nyilvánosság előtt nem szerepelt és semmi sem

állt távolabb tőle, mint a minden rómainak egyébként annyira elkápráztató «occupatio fori». Mindössze négy évvel fiatalabb Augustusnál, míg Horatius csak hat évvel, Vergilius azonban már 11 évvel idősebb nála. Élete nagyobb részét szülővárosában, Pataviumban töltötte, abban a ma Padovának nevezett városban, amely a kereszténységet is megajándékozta egy halhatatlannal. A polgárháborúban Pompeius pártján állott Pataviumban azt a levegőt szívhatta magába, amely a szabad köztársaságot jelentette neki, akinek republikánus érzelmei mégsem bántották a vele mindig benső barátságot tartó nagy császárt. Erkölcsös életfelfogását is itt nyerte: Tacitus és Plinius még száz évvel később is nagy tisztelettel szól az Alpokon inneni városok magas erkölcsi színvonaláról. A férfi Livius ezért is tudta jól megítélni Róma erkölcsi süllyedését. A fővárosban aztán a szónoki iskolák látogatása jelentette számára a «nagy» eseményt: itt készült — nem a közéleti pályára, hanem hatalmas történelmi műve megírására: ebben a «főiskolában» érlelődött meg az az elhatározása, hogy visszavigye népét a fényes múltba és ragyogó fényvel mutasson utat a jövő felé.

Még nem volt 30 éves, amikor alapos felkészültség után belefogott nagy munkája megírásába, amelyhez fogható nincs a római irodalomban, és amely ma csak 15, egyenkint 600 oldalas kötetben férne el. Micsoda ehhez képest a Thukydides «csodás» alkotása, a görögség húsz esztendejének és Athén nem legnagyobb dicsőségének története, avagy a Polybios egy századot felölelő történelme? A kettőt csak koruk eseményei érdeklik, akár Sallustiust és Caesart. A «Storia di Roma» modern, 30 vaskos kötete alkalmas csak az összehasonlításra, amelyet ma alkotott az ismét ifjú latin géniusz elsőrendű tudós gárdája, míg Livius egyedül végezte óriási munkáját, a hét és fél évszázadot meghaladó események megelevenítését.

Hogyan vélekedtek a kortársak erről a páratlan munkáról, arra még visszatérünk. Dante ki meri mondani: «Livio, che non erra». És a modern kritikusok? A görög historikusokat az egekig magasztalják, de a rómaiakkal, elsősorban Liviussal szemben igen szűkösen osztogatják az elismerést. A «positív» történetírók szerint írónk túlzottan magasztalja népét, ha mindjárt jóhiszeműen is: tehát le kell szállítani a dicséretet a kellő nivóra, viszont nem kell nagyon szigorúan venni az ellenség «rút» tetteit. Általában pedig mindig gyanakodni kell egy-egy eseményt illetően, mígnem máshonnan származó hiteles adatok igazolják annak valóságát. Szemére vetik írónknak, hogy soha nem látott csatát; ebből következik, hogy csataleírásai nem megbízhatók. Felhánytorgatják, hogy földrajzi ismeretei fogyatékosak; utánuk dadogják a régieknek a «patavinitas» vádját, azt, hogy vidéki színezetű a nyelve, de egyetlen kézzelfogható «patavinismust»

sem tudnak felhozni, ahogyan a régiek sem tudtak. Kifogásolják, hogy nem tér ki gazdasági kérdésekre, nem beszél kereskedelemről, földművelésről; nekimennek a királyok korának, amelyet mesének tartanak, de az azóta napvilágra került «*lapis niger*» «*rex*» szava ime nem azt bizonyítja, hogy a hét halom csinálta meg a hét királyt. Épp ez utóbbi eset világít rá meggyőzően arra, hogy nincs olyan Niebuhr, Mommsen, Pais, De Sanctis, «*che non erra*». A mi ízlésünk és követelményeink nem lehetnek mértékadók az ókori íróra nézve, mert hiszen ránk nézve sem mindig helytállók: nem jön-e időnkint mindig újból és újból egy-egy átértékelése annak, amit szentnek és sérthetetlennek tartottunk?

«*Historia est testis temporum, vita memoriae, magistra vitae, nuntia vetustatis*», mondja Cicero, a római ókor legműveltebb embere: ez Livius komoly elve is sokkal inkább, mint bárki más historikusé: az «*exempla*» a fő nála. Hogy is mondja műve előszavában, abban a csodálatos fejezetben, amely olyan, mint egy alázatos ima és egyben az öntudatos nemzeti büszkeség kifejezője? «Éppen az az üdvös és gyümölcsöző a történelemmel való foglalkozásban, hogy a historiában mindennemű tanulságos példát szemlélhatsz, mint valami szembeötlő helyen felállított jól megvilágított emlékműben; ezekből válogathatod ki aztán azt, amit a magad és néped számára követendőnek látsz és ezeken tanulhatsz meg, mi a gyalázatos akár a kezdet akár a végső eredmény szempontjából». És honnan veszi a példákat? A régi multból, amelyben a *pietas, virtus, fides, mores, religio* uralkodnak, vagy ahogyan Ennius megfogalmazta: «*moribus antiquis res stat Romana virisque*». A római nép őstörténetére a szentség bélyegét nyomja rá, amennyiben alapítója gyanánt isteneket tisztelhet. «*Állítom — mondja —, soha semmilyen állam nem volt sem nagyobb sem szentebb, sem dicső példákban gazdagabb, mint a római, soha állam, amelybe olyan későn lopakodott be a kapzsiság és elpuhultság, soha állam, amelyben oly sokáig és oly nagy tiszteletben állott a szegénység és takarékoság. Igen: minél kevesebbje volt valakinek, annál kevesebb után áhítozott.*»

Vannak azonban, akiket ez a legilletékesebb helyről származó öngazolás sem tud eltéríteni attól, hogy konokul meg ne makacsolják magukat Livius értékelése tekintetében. Ezeknek figyelmét jó felhívni arra, hogy mit vártak a régiek a historikustól: a perdöntő itt csak az lehet, milyen álláspontot foglaltak el és milyen követelményeket állítottak fel ilyen természetű munkával szemben maguk a régiek. Már pedig ezek a historikustól nem tudományos bűvárokodást vártak, hanem művészi előadást: az írónak a kor stíluskövetelményeit kellett szem előtt tartania és a mélyreható kutatások helyett a művészi elbeszélést célul kitűznie. Cicero pl. azon a nézeten van, hogy a história a szó szoros értel-

mében vett «opus oratorium», vagyis azokkal az eszközökkel kell élnie, amelyeket a jó szónok alkalmaz ; Quintilianus meg, az ókor legnevesebb és első államilag alkalmazott szónoklattantanára így nyilatkozik : «(historia) proxima poesi et quodam modo carmen solutum est»: célja elbeszélni, mesélni, és nem bizonyítani ; arra fekteti a fősúlyt, hogy az emlékezetet foglalkoztassa és a kiváló emberek dicsőségét megörökítse. Ilyenek alapján kell Liviushoz közelednünk, és most aztán aláírhatjuk a régiék véleményét ; a legilletékesebbek szemében írónk úgy szerepel, mint «veterum eloquentissimus auctor», «mirae facundiae vir», «disertissimus vir», «in narrando mirae iucunditatis clarissimaeque candoris, in contentionibus supra quam enarrari potest eloquens». Az elbeszélés valóban művészi : nem egyszerű felsorolása a tényeknek, nem száraz, untató leírás, hanem drámai mozgalmasság, balladaszerű, valóságos költői előadás. Emlékezzünk csak a híres Lucretia-eset elbeszélésére : itt az előadás a fontos, nem az, hogy valóban ez az esemény volt-e oka az utolsó római király elűzésének ; később a decemvireknek is hasonló okból kell menekülniök : a római a hölgyekkel szemben lovagias nép ! Ilyen történetekre minden római matróna mindig jogos büszkeséggel emlékezhettek, mint a női becsület és méltóság himnuszaira.

Róma ebben a régi időben, «mielőtt a világ csapszékévé züllött volna» az istenek szent lakóhelye volt : «maiores nostri religiosissimi hominum», mondja Sallustius. Nem csoda, hiszen ahány családapa, annyi pap áldozott az embereket a születéstől a halálig minden lépésnél folytonosan kísérő isteneknek. És az emberek egész élete csupa könyörgés és ima az istenekhez, akik a legjelentéktelenebb cselekedetekbe is beleavatkoznak, és mint Abeona, Adeona, Domiduca, és ki tudja mennyi más minőségben valóságos őrangyalként jelennek meg. Livius idejében bizony nagy szükség volt már arra, hogy ezekre a dolgokra komolyan rámutassanak, ahogy teszi pl. Vergilius Aeneise, a liviusi prózának költői édestestvére. Emlékeztetni kellett arra, hogy az isteni eredetű Városalapító halála után az istenek közé került és onnan üzent népének : «úgy akarják az istenek, hogy az én Rómám a földkerekség feje legyen», vagy ahogy Vergiliusnál mondja az isten : «His ego nec metas rerum nec tempora pono: imperium sine fine dedi». Itt aztán megszólal megint a «kriti a»: Livius túlságba megy és a leghetetlenebb dolgokat is az isteni megnyilatkozás bizonyítékai gyanánt tünteti fel. Mi erre a vádra a felelet ? Halljuk az író! «Az ilyesmikben való vak hit ugyanolyan nemtörődésre vall a szent dolgokkal szemben, mint amilyen nemtörődömség divatos manapság, amikor azt hiszik az emberek, hogy az istenek egyáltalán nem jelentenek meg előre semmit sem». A prodigiumok Liviusnál csupán a hagyomány tiszteletének

és a konvenciónak köszönik jelenlétüket. Mert vallásos felfogása a Horatiusé: «*Dis te minorem quod geris, imperas: hinc omne principium, huc refer exitum*». És ezt fontos hangsúlyozni abban a korban, amelyben Livius szerint: «*nec vitia nostra, nec remedia pati possumus*».

A vallásosság adja meg az értelmét annak, hogy a régi rómaiak olyan szigorú erkölcsű, fegyelmezett, szinte aszkétikus életet éltek, mint ahogy történetírónk ecseteli. Ilyennek szeretné látni saját kora életét, amelyben az erkölcs uralma annyira kiveszett már, hogy egy régebben magától értetődő kölcsös dolog a kortársakban már csak bámulatot tudott kelteni. «*Ill aetate nulla virtutum feracior fuit*», olvassuk egy helyen. És ha van könyv, amely határtalan lelkesedéssel szól emberi tisztességről, becsületről, az adott szó szentségéről, a közérdeknek az önérdekkel szemben való feltétlen elsőbbségéről, a törvények tiszteletéről, a szabadság szeretetéről, akkor a Liviusé az. Hősei valóságos transzfigurációi a régi rómaiaknak: mind nagyobbak és rómaiabbak, mint amilyenek a valóságban lehettek. Igazi «maiores» ezek a szájalomra méltó «minores»-hez képest, ahogy a római az ősoket és késő utódaikat elnevezte. És ilyenek az egymást követő korok is: «*aetas parentum, peior avis, tulit nos nequiores, mox daturus progeniem vitiosiore*», ahogy Horatius mondja. Milyen roppant arányokban nagyító «camera obscura» a hagyomány! Így lettek óriásokká a *Horatiusok*, és közülük főképpen az, aki páros viadalban egy időben három ellenfelével küzdött meg győzelmesen; így az a másik *Horatius*, a *Cocles*, vagyis félszemű, aki két társával addig védte az egyetlen fahídat Rómában az etruszkok ellen, amíg azt honfitársai a háta mögött le nem bontották; így a balkezesnek nevezett (*Mucius*) *Scaevola*, aki a Porsenna király ellen elkövetett sikertelen merénylete után valóban hősi magatartást tanúsított; így a *Fabiusok* egész nemzetsége, amely egy szálig a csatatéren maradt; így Coriolanus agg édesanyja, *Veturia* és ifjú felesége, *Volumnia*, akiknek könnye mentette meg Rómát az árulóvá lett fiú és férj pusztításától; ez az a kor, amely a köztársaság megalapítóját, *Brutust*, a királyság visszaállítására összeesküdött fiai bírójává teszi, hogy azokra halálbüntetést szabjon; ez az, amely a várvédő vezér leányának, a szép *Tarpeidának* árulását magával az ellenséggel bünteteti meg.

Csupán a «*princeps terrarum populus*» gyermekei képesek ilyen tettekre; innen van, hogy «*nulla umquam res publica nec maior, nec sanctior, nec bonis exemplis ditior fuit*», mert: «*et facere et pati fortia Romanum est*». Ez a patriotizmus Liviusnál persze egyet jelent a republikánizmussal. Egy helyen elmeséli, milyen emberségesen bánt a nagy Scipio hispániai hadifoglyaival, akik nagylelkúsége miatt királynak

nevezték, mire Scipio : neki az a legnagyobb kitüntetés, ha fővezérnek titulálják, ahogyan katonái szokták nevezni : a «király» elnevezés nagy dolog máshol, Rómában azonban türhetetlen. És hozzáteszi a történetíró : «*sensere etiam barbari magnitudinem animi*», azaz a saját megállapítását magába az elbeszélésbe fonja bele, és patriotizmusának úgy ad kifejezést, hogy az ellenség is kénytelen meghajolni a nagy római előtt. Scaevola haláltmegvető bátorsága Porsenna király ajkairól ilyen szavakat csal ki : «Gratulálnék tetedhez, ha saját hazám fia lennél ; így azonban szabadon, bántatlanul és sértetlenül bocsátalak a tiedhez». Rajongó patriotizmusa persze bizony sokszor elfogulttá teszi a pártokon különben mindig felülálló író, aki az ellenségnek egy-egy tettét a legkeményebben elítéli, holott ha ugyanazt római részen vitték végbe, nem győzi eléggé magasztalni. Hannibált kegyetlenséggel vádolja ; de amikor Fulvius a punokhoz szegődött Capua városának 100 szenátorát lemészároltatja és Campania lakói ellen valóságos hajtóvadászatot rendez, ezeket a borzalmakat úgy ítéli meg, mint «*consilio ab omni parte laudabili*» cselekedeteket. Megbélyegzi a punok szőszegő természetét, de egy szava sincs, ha római válik szőszegővé : amikor Romulus emberei csellel kerítik hatalmukba a vendégül látott szabin nőket, akkor jogosan cselekednek ! De ebből nem származik semmi különös baj. Viszont elképzelhető-e, hogy keserű szkepticizmussal, vagy nyilvánvaló rosszindulattal jó történetet lehet írni ? Írónk csak önmagához marad következetes, amikor nem egyszer, főképpen patricius származású rómaiak hibáit, gyengeségeit egyenesen erényeknek tünteti fel : Coriolanus nagysága igazában nemesi gőg, Marcellus jogos haragja a haza ellenségeivel szemben alapjában véve bizony kegyetlenkedés.

Livius kitűnő leíró ; csatajelenetei, útleírásai (Hannibal útja az-Alpokon keresztül) remekbe készültek : elevenek, szemléletesek, mozgalmasak, mindig érdekfeszítők ; jellemzései — a legszűkebszavúak is — találók és a lényegre vonatkozók : csak Hannibal pompás jellemrajzát idézzük fel emlékezetünkben iskolai olvasmányainkból. De mint előadóművész meglehetősen egyhangú lenne írónk, ha a jellemzésnek csak a közönséges értelemben vett módjával élne ; legkitűnőbb jellemzései azok, amelyek az elbeszélésbe minduntalan beleszórt beszédekben jelennek meg. Nem újít ő ezen a téren, hanem régen kitaposott úton halad, mert a történetírás atyja, Herodotos óta minden ókori historikus beszélteti szereplőit, a rómaiaknál Livius előtt pl. Caesar, Sallustius is. De az ő beszédei — a ránk jutott sajnálatosan rövid hagyatékában is több mint 400 ! — pompás lélektani meglátásokon alapulnak, nem frazeológiai, hanem jellemfestő, lélektani tanulmányok. Természetesen

nem abban a formában hangzottak el, amelyben írónk közli őket, de — és éppen ez a fontos — bármelyik szereplő így is elmondhatta volna a mondanivalóját, annyira pontosan beleilleszkednek az elbeszélt történeti események keretébe, annyira megfelelnek az adott helyzeteknek és a személyek karakterének. E beszédekben tárul elénk az a hatalmas szónoki felkészültség, amelyre írónk a szónoki iskolákban tett szert, de amelyet a fórumon való nyilvános szereplés helyett történeti munkájában értékesített és gyümölcsöt tetett. Legfőképpen persze hadvezérek beszélnek, különösen megvívandó ütközetek előtt; ezek azután minden lehető argumentumot felhasználnak a siker érdekében: hivatkoznak az istenek segítségére, emlékeztetnek az otthon maradtakra, az asszonyokra és gyermekekre, szólnak a haza érdekeiről, a személyes bátorságról, becsületről, hírnévről, és teszik ezt emelkedett szónoki nyelven, retorikai fogások alkalmazásával.

A beszédek, mint mondtuk, a jellemfestés szolgálatában állnak. Egy helyen pl. arról van szó, hogy az egyik hadvezér, *P. Cornelius Scipio*, aki a Ticinus-folyó mentén Hanniballal szemben csatát vesz, az ütközet előtt meglehetősen rózsás színben látja a maga és serege helyzetét; meglehetősen elbizakodott. Livius ezt a körülményt úgy közli az olvasóval, hogy egy szépen felépített, szónoki fogásokban gazdag, hatásos beszédet mondhat el vele a katonái előtt, amelyben többek között ezeket halljuk: «Azokkal kell csatába bocsátkoznotok, akiket egy régebbi háborúban szárazon és vizen már legyőztetek, akiktől húsz éven át adót szedtetek, akiktől ama háború zsákmányaként Siciliát és Sardiniát kaptatok... Ők most sem azért harcolnak, mert a bátorság tüzei őket, hanem azért, mert harcolniuk kell... Nem is emberek ők, csak árnyékaik önmaguknak, akiket az éhség, a hideg, a piszok és szenny agyongyötört, a járhatatlan hegyek és sziklák összetörtek és elnyomorítottak; kezük, lábuk fagyási sebektől ég, a hó birodalmában idegeik is szinte megmerevedtek, testük minden része erőtlen, fegyvereik töröttek, zúzottak, lovaik sánták és kimerültek. Ilyen lovassággal, ilyen gyalogsággal fogtok harcolni; az ellenség utolsó töredékével, nem igazi ellenséggel lesz dolgotok». A római fővezér elbizakodottsága annál szembetűnőbb, mert közvetlenül az ő beszédének elhangzása után olvassuk *Hannibal* buzdító szózatát, akit katonái rajongva szeretnek, mert köztük nőtt fel, míg a római consul még a környezetét sem ismeri. «Gyakran megesett már — mondja beszéde során — hogy lebecsült ellenség is nyert véres csatákat, viszont hírneves népek és királyok az ellenségnek minden különösebb erőfeszítése nélkül is legyőzöttekké váltak... Annál bátrabban és vitézebbül fogunk küzdeni, mint az ellenség, amennyivel nagyobb a reménye

és bátorsága a támadó félnek, mint a védekezőnek... Azoknak szabad félniök és gyáván viselkedniök, akiknek van hová tekinteniök, ha menekülésre kerül a sor, mert saját területeiken biztonságban és békességben menekülhetnek; nektek azonban rettenthetetlen férfiaknak kell lennetek, és amikor a győzelem és halál között a teljes reménytelenség miatt minden más út el van vágva, vagy győznötek kell, vagy, ha a Szerencse cserben hagy, inkább a csatában, mint menekülés közben meghalnotok. Ha ezeket jól a lelketekbe vésitek, és ha ez az eltökélt szándékotok, újból mondom: már megnyertétek az ütközetet; nincsen élesebb fegyver, amely az istenek adományából jutott az embereknek a győzelem kivívására, mint a halál megvetése». Az olvasó ezeket a szavakat mindenestre szívesebben hallaná a római hadvezértől!

Livius célja az előadás tekintetében *ornate narrare*, azaz az eseményeket ékesen előadni: ezt kívánta tőle a kora. Célját itt is elérte, mert a római számára egészen új elbeszélő prózát, valóságos szépprózát teremtett, — és itt senki által ki nem taposott úton járt, — mint Róma minden igaz nagysága az irodalomban, merész reformmal jött. Cicero barátainak, akik a latin nyelv mesterétől szerették volna megkapni a rómaiak történetét, csak 30—40 évig kellett volna várniok, hogy ezt a történetet Liviusnak, számukra is kellemes ujdonság és meglepetés várásával ható tollából olvashassák. A túlságosan archaizáló Sallustiussal, a nagyon is naplószerű Caesarral és a terjengős, széles mederben folyó Ciceróval szemben középutat keresett: előadásában szerencsésen és szépen keverednek össze költői szavak és kifejezések a divatból és használatból régen kikopott kitételekkel. A törvénykezés, de főleg a vallás nyelve, a *sacralis* nyelv ma is, nálunk is, tele van archaizmusokkal: ilyenekkel tüzdeli meg írónk az elbeszélést, valahányszor alkalma nyílik rá, és ezzel remek ódon színezetet és hangulatot kelt, akár a «Buda Halála». Viszont a költői nyelvből való kölcsönzései felfrissítik, élénkebbé és változatosabbá teszik az eddigi próza nyelvét. Hol van ez az elbeszélés az eddigi száraz elbeszéléstől, és hol vannak ezek a beszédek Menenius Agrippa dadogásaitól, vagy ahogy írónk mondja: «*prisco dicendi et horrido modo*»? Az már persze tisztára véletlen, hogy történetje egy hexameter-sorral kezdődik (*facturusne operae pretium sum*) ahogyan Tacitusnál is (*urbem Romam a principio reges habuere*); ilyesmi egészen elvétve később is előfordul (pl. *Tiberine pater te sancte precor*), de nem bántó, mert alig észrevehető.

Augusto Rostagni a következő szép szavakat szenteli írónknak: «L'idea, da cui il poeta dell'Eneide era infervorato, della eternità di Roma, e della missione civilizzatrice dell'Urbe, domina anche nello

storiografo ; il quale naturalmente la pone sopra basi più razionali. Ora, porre l'idea della eternità e della missione di Roma sopra basi razionali, voleva dire studiare nella progressiva formazione dell'Impero, attraverso ai conflitti con le altre potenze, i principi costitutivi e originali della Romanità, che potessero considerarsi come cause effettuali dell'avvenuto incremento e che, col mantenersi puri, dovessero dare garanzia d'incremento continuo, di potenza duratura, di civiltà utile al governo dei popoli. È questo, per l'appunto, ciò che Livio fa nel complesso dell'opera sua. È questo lo scopo a cui egli mira, e a cui fa servire, ora più ora meno sensibilmente, tutta quanta la narrazione dei fatti dalle origini dell'Urbe al principato di Augusto. Per questo — e non già per la narrazione in se stessa — l'opera di Livio è grande, e suona anche oggi come una sublime lezione di civiltà».

*

Történeti munkáját, illetve az eléje írt Előszót ezzel a mondattal kezdi Livius : «Teszek-e szolgálatot vele, ha a római nép teljes történetét a Város eredetétől kezdve megírom, nem tudom biztosan, de ha tudnám is, nem merném állítani», majd így folytatja : *«bármiképp ítéljenek felelem, magamnak mindenesetre nagy öröömre fog szolgálni, hogy a föld legelső nemzete dicső tetteinek megörökítéséhez erőmhöz képest a magam részéről is hozzájárultam ; és ha a történetírók nagy sokasága miatt nevem homályban marad is, azok dicsősége és nagysága vigasztal, akik az én nevemet túlszárnyalták»*. Ma, kétezer év távlatából és más ókori historikusokkal való összevetés után tárgyilagosan állapíthatjuk meg : igenis nagy szolgálatot tett Livius azzal, hogy történeti munkáját megírta, de nem csupán nemzete, hanem az egész emberiség számára. Nyugodtan és biztosan fog ő tovább haladni azon az úton, amely a harmadik évezredhez juttatja, és élni fog, lelkesíteni, buzdítani és tanítani, amíg a hazaszeretet és szabadságszeretet el nem tűnik a föld színéről.

VITÉZ MÉSZÁROS EDE

FELHASZNÁLT IRODALOM

WEISSENBORN-MÜLLER : *Einleitung* (a W.—M.—féle jegyzetes kiadás I. kötetében), Berlin, 1908⁹. — H. TAINE : *Essai sur Tite Live*. Paris, 1910⁸. — G. DE SANCTIS : *Storia dei Romani*. Torino, 1907. — A. ROSTAGNI : *La letteratura di Roma repubblicana ed augustea*. Bologna, 1940. — R. PARIBENI : *Livio che non erra*. A «Nuova Antologia» 77. évf. 1942. ápr. számában, 217—226. ll. — W. KROLL : *Die Kunst des Livius*. Ilbergs Jahrb. 47. (1921). — O. RIEMANN : *Études sur la langue et la grammaire de Tite Live*. Paris, 1884². — G. HANNATAUX : *Les historiens latins*. «Revue des Deux Mondes», 83. 17. (1913.). — R. PICHON : *Histoire de la littérature latine*. Paris, 1912⁵.

TITUS LIVIUS

Titus Livius kétezer esztendővel ezelőtt született s ma is él. Nem testi valóságában, mégcsak nem is írói alkotása teljességében vagy tökéletességében, — hiszen a nagy műnek csak töredékei maradtak ránk, s e töredékek történetírói fogvatkozásokról is árulkodnak, — hanem abban, ami ebből az alkotásból sugárzik: a szándékban, mely sugallta, az eszményben, amelynek szolgálatára rendeltetett.

«In magnis et voluisse sat est». Nagyot csupán akarni is elég. Livius nagyot akart. Nagyobbat, mint amekkorát ember végbevihetett. Vállalkozása hősi vállalkozás volt. A szívósság, mellyel elhatározása mellett egy hosszú életen át kitartott, rendíthetetlen hite terve megvalósulásában, eszménye magasrendűségében, erkölcsi bátorsága és írói önbizalma bámulatraméltó.

Augustus Rómájában, a kül- és belháborúk kemény megpróbáltatásai után a jóléttől, biztonságtól ernyedni kezdő, önzésbe, kényelemszeretetbe, élvezetekbe, erkölcstelenségbe, hitetlenségbe süllyedő Rómában, nem kisebb feladatot tűzött maga elé, mint felrázni a lelkeket, megacélozni az elpetyhüdteket, visszatéríteni az ősök erényeihez az eltévelyedetteket, kötelességeikre ébresztetni az emberi és nemzeti hivatásukról megfeledkezetteket. Ezt a feladatot ismerte fel s próbálta teljesíteni Livius, s még hozzá milyen eszközzel? Nem az államférfi szervező művészetével, a politikus ügyeskedésével vagy a katona erélyével, nem is a nevelő lassan, de biztosan munkáló következetességével, hanem egyesegyedül írásművészetével. Olyan megrázó erővel akarta kora elé vetíteni a dicső multat, olyan vonzó példákban bemutatni az ősi római eszményt, olyan

varázslatosan hirdetni a történelmi hivatást, hogy műve hatására új életre keljen a régi Róma.

Volt-e ember, ki nagyobbra mert volna vállalkozni? Volt-e valaha költő, ki vakmerőbben bízott volna szava erejében? Aligha. Éleslátása s hősi elszánása, vakmerősége s bizakodása csak ama római ifjúéhoz hasonlítható, akiről műve érintetlenül megmaradt részeinek egyik legszebb lapja szól. Új Horatius Coclesként elsőnek ismeri fel ő is a Rómát fenyegető veszélyt, rohan néhányadmagával — egy Augustussal, egy Vergiliussal, egy Horatiussal: kora legkiválóbb szellemeivel — a fenyegetett hídfőhöz, próbálja egy szál fegyverrel, az íróvesszejével feltartóztatni a Városra zuduló, barbár hordáknál alattomosabb ellenséget, az Önzést, Élvhajhászást, Erkölcstelenséget, Hitetlenséget, míg társai föl-szedik mögötte a hidat s az ősi Erények szent folyója ótalmazó gyűrűt von újra a féltett kincs, a földkerekség legnagyobb kincse, Róma köré. Az idejében felismert és habozás nélkül vállalt feladatnak nagysága egyképpen mértéke Livius emberi és írói nagyságának.

Ki volt ez a szálfá ember, ez a kivételesen tiszta szem és bátor szív? honnan az írásművészetnek az a mindenhatósága, amelyben ennyire bizakodott?

Életéről s írói fejlődéséről jóformán semmit sem tudunk. Amit feljegyeztek róla, alig több egy-két évszámnál és helynévnel. Pataviumban, a mai Padovában Kr. e. 59-ben született, oda tért vissza meghalni is: Kr. u. 17-ben hűnyta le örök álmokra szemét. Abból a 76 esztendőből, mely földi pályájául adatott, legalább negyvenet Rómában töltött el szakadatlan munkában. Közhivatalt sohasem viselt. Családjának, — ha ugyan volt családja, — és hivatásának élt. Ifjú korában történetbölcséleti műveket írt. Miről s milyeneket, nem tudjuk. Elvesztek.

Bármily sokatmondó is ez a tény, hogy éppen Patavium, a Birodalomnak Róma mellett ez a legjelentősebb városa s egyben az ősi hagyományoknak leghívebb őrzője volt szülőhelye, s ama másik adat, hogy történetbölcséleti kérdések érlelgethették benne nagy művének tervét, ahhoz, hogy belőle emberi és írói egyéniségének képét megrajzolhassuk, adatnak ugyancsak kevés. Kérdésünkre azonban ennek ellenére is pontos feleletet adhatunk.

Az ember élete, — írja Dantéről szólván Babits Mihály, — igazában jóval születése előtt kezdődik. Liviusé is elkezdődött s meghatározódott már századokkal azelőtt, hogysem Isten napját megpillantotta. Livius *római* volt. Eleven megtestesülése mindazoknak a jellemvonásoknak, amelyekkel történeti műve hőseinek hosszú sorát felruházta, megtestesülése mindannak, ami Rómát a kezdetleges pásztorszállásból milliós

várossá, a világ középpontjává, egy roppant Birodalom éltető szívévé fejlesztette, külső s belső ellenségtől megóvta, tengernyi veszély közepett fenntartotta. Római volt minden ízében. Egyszerű, kemény és hősi. Birodalomépítő és birodalomfenntartó szellem: a világ megfegyvelője. Maga a testet öltött akaratőr. Küldetést érző és küldetést vállaló. Hívó pogány.

Római hagyományoknak őre s kiteljesítője írónak is. Inkább szónok, mint elbeszélő. Az érvelésnek — meggyőzésnek és cáfolásnak — mestere. Hősei lelkébe, az események összefüggésének titkaiba hősei megnyilatkozásaival világít bele. Azzal jellemez, azáltal érteti meg magát, amit hősei szájába ad. Alkalmasint egyetlen hőse sem mondotta azt és úgy amit és ahogyan ő mondat velük, de bizonyos, hogy valamennyi azt szerette volna mondani. Művének elbeszélő részei is a nagy szónokok közlésmódjára emlékeztetnek. Egyszerűek, tömörek, erőteljesek. Pátosz és cikornya nélkül sorakoztatja fel a tényeket. Innen az elbeszélés sajátos valóság-íze, innen drámaisága is. S még valami: innen, hogy fenntartás nélkül hiszünk neki. A szónok, előre tudjuk, a maga meggyőződését iparkodik majd ránk erőszakolni, de az okoskodása kiindulásául szolgáló tényeket feltétlenül híven tárja fel. Ezeknek valóságáért felelős. Ez a mondottakért való felelősségvállalás érzik ki Livius minden sorából. Írásművészetének ez leglényegesebb s egyben legrómaibb vonása. Ez hatása titka.

Mint történettudósnak s forráskutatónak vannak fogyatkozásai. Műve mai szemmel mérve inkább romantikus történeti regény, semmint történelem, ámde igazi értékéből s jelentőségéből ez nem von le semmit. Űgy, amint van, csonkaságában, egyenetlenségeivel s ellenmondásaival, sőt nyilvánvaló tévedéseivel is maradéktalanul nyújtja mindazt, amit Róma jelent az emberiség számára. Teljesebben és tökéletesebben, mint bárki más a római írók közül. E tekintetben legfeljebb Vergilius vetekedhet vele. A Róma-eszménynek Livius a legkiválóbb képviselője s egyben legnagyobb hatású hirdetője.

Jelentőségének mérlegeléséhez elengedhetetlen ennek az eszménynek vizsgálata. Mi Livius számára Róma? mi a rómaiság? mi a Birodalom? Egy szóval: jogrend. E rövidke szó azonban még római viszonylatban is hallatlanul tömör, mély értelmű. Jelenti mindazt, ami az emberiség számára érték, ami az emberhez méltó élet alapja, nélkülözhetetlen feltétele, ami nélkül zürzavarrá hull szét a világ s állati ösztönök harcává aljasul a lét. Róma, Livius szemében, a zürzavarból kihalásból a hatalmas darabja a földkerekségnek, melynek határain belül anyagi és szellemi jólétet biztosító s ahol százados kísérletezés és keserves vajudás közepett ki-

alakult rend uralkodik. Ma úgy nevezhetnők: élettér; vagy más szóval: államszervezet.

Rokon ez az eszmény a lovasnomád népek birodalom-eszményével: az életszükségletek biztosítására elegendően nagy terület meghódítása, az elegendően nagy területen élő népek azonos életformára kényszerítése, világalomra, szükségszerűen világalomra törekvő népszervezés, birodalomalkotás. Rokon ezzel az eszménnyel, de valamivel több is ennél. Nemcsak fegyelem, fékentartás, egyensúly, nemcsak a jobb megélhetésnek a roppant méretekkkel, szélsőségeket összefogó egységgel való biztosítása, hanem egyben szellemi együttműködés is, a szellemet kibontakoztató egység és béke megteremtése. Egyén és közösség egyensúlyából adódó szabadság, a lélek szabadsága, az alkotás szabadsága, a fejlődés lehetősége: ez Livius eszménye. Mindez együtt a római értelemben vett jogrend. Végeredményben, ha pogány erkölcs is, de mégis csak az erkölcs uralma, a tisztesség uralma, a becsület uralma.

Eszményének e magasrendűségével magyarázható műve hatásának páratlan tartóssága. Kétezer esztendő múltán is Livius szövegein nevelődnek gyermekeink mindenütt, ahová az európai művelődés eljutott.

Érdemes feljegyezni: kétezer esztendő alatt csupán a középkorban merült átmenetileg feledésbe. Az *előtt* szüntelenül élt és hatott, az *óta* ismét él és hat. S hogy miért? A felelet szinte önként kínálkozik. A középkor más eszményt adott helyébe, még magasabbrendűt, még tökéletesebbet, nem is emberi, hanem isteni rendet: a kereszténységet. Liviusénak nem volt elég kapcsolata ezzel a renddel. Dante meg sem említi a pogányság ama nagy szellemeinek sörében, akik — mint Vergilius is — a pokol tornácában, a lebegők közt várják az utolsó ítéletet, pogányságuk miatt lelkük tisztasága ellenére sem juthatván be a mennybe. A középkor elfeledhette Livius, az isteni renddel elégedetlen újkornak vissza kellett hozzá térnie.

Livius ma időszerűbb, mint valaha. Korunknak ugyanaz a feladata, mint az övé volt. Zűrzavar és elaljasulás fenyegetett bennünket minden felől. Egy darab földet kell tehát kiharcolnunk s megvédelmeznünk, e föld népeit megfegyvelmeznünk, e világi értékeinket s örök üdvünk megszerzésének feltételeit biztosítanunk.

Odáig jutottunk, hogy Livius pogány eszményével is hajlandók volnánk már beérni, pedig az a feladatunk, hogy fölébe kerekedjünk s meghaladottként, — egy magasabbrendű keresztény nemzeti magyar eszme birtokában, — ezt elfelejthessük, mint a középkor.

VITÉZ UJVÁRY LAJOS

GALILEI ÉS AZ ÚJKORI TUDOMÁNYOS GONDOLKODÁS KIBONTAKOZÁSA

I.

Annak a mély átalakulásnak, mely a középkor világfelfogását az újkoréba átvitte és melynek egyik legfontosabb momentuma a modern tudományos gondolkodás kialakulása, egyik legjellegzetesebb reprezentánsa és tényezője *Galileo Galilei*, kinek sorsa és szerepe éppen ezen átalakulás szimbolumává vált.

Galilei korában a tudomány újraéledése már jó ideje folyamatban volt, már ismert volt Copernicus heliocentrikus rendszere, már megindult a mechanika újraépítése, a skolasztikus tudomány kritikájával számos helyen találkozunk, de senki oly meggyőző erővel és írói készséggel, közérthető nyelven, az új tények és mély belátások tömegének felsorakoztatásával nem vitte a köztudatba, hogy egy módszereiben és alapfelfogásaiban új világ van kialakulóban. Mert nemcsak egyes felfedezésekről és tények megállapításáról volt szó és arról, hogy ezek hogyan illeszthetők be az uralkodó rendszer keretei közé, hanem hogy evidenciába helyeztessék, hogy ezek az új tények és tapasztalatok a régi keretek határait széjjelfeszítik. Egy lezárt rendszerrel szemben, mely csak a részletekben való kibővítést engedte meg, az új tudomány töredéket nyújt. Tudja és kifejezi, hogy tudásunk kezdetén állunk, a tudás csak távoli cél. Az általános, legmagasabb elvek helyett, megvetett köznapi jelenségekkel, mint a szabad esés és hajítás, foglalkozik és

azt vallja, hogy: «egy egyszerű igazság felismerése fontosabb, mint a legmagasabb dolgok részletes tárgyalása a nélkül, hogy az igazságot elérjük». Reámutatott arra, hogy Aristoteles és más tekintélyek helyett közvetlenül a természethez forduljunk és azt egy nyitott könyvnek tekintsük. Az előítéletmentes megfigyelés és módszeres kísérletezés egyrészt, a matematikai módszer másrészt azok a segédeszközök, melyek képessé tesznek e könyv olvasására.

Mások is felismerték az empirikus módszerek és a matematika fontosságát Galilei kortársai közül, de egyiküknél sem volt e két szempont olyan kiegyensúlyozott harmóniában. Így Verulami Bacon általánosságban kifejtette ugyan a megfigyelés primátusának jelentőségét, de maga új igazságot nem talált és kora nagy felfedezéseit kétközen nem értékelte. Ezért Hume Dávid, a nagy filozófus és történétíró, egy igen elterjedt véleménnyel szemben a tudományos gondolkodás megújítását nem honfitársára, Baconre, hanem Galileire vezeti vissza, ki közvetlenül hatott Huyghensre és Newtonra és az új természetfelfogás többi újralkotóira. Másrészt Descartes, ki Galileinél nagyobb matematikus volt és a természettudományok matematikai módszere tekintetében is előrehaladottabb álláspontot képviselt, túlkorán hajlandó volt egy-egy provizórikus feltevést végső alapnak kijelenteni és nélkülozi Galilei közvetlenségét és elfogulatlanságát.

Galilei felfogásai ma oly mértékben átmentek a köztudatba, hogy szinte triviálisaknak tűnnek fel. De nem voltak triviálisak Galilei korában és hogy ezt belássuk, nem lesz felesleges egy pillantást vetni a középkor világfelfogására.

Sokféle és meglehetősen heterogén tényezők azok, melyek a középkor világát alakították. Elsőnek a kereszténységet emelem ki, mely már abban az alakjában hatott, midőn a klasszikus görög-római kultúra számos elemét asszimilálta, nemcsak az újplatonikus és később aristoteli filozófiát, hanem a római imperium gondolatát is. Másrészt kevés tradícióval bíró, de nagytehetségű, minden benyomásra fogékony, nagy vitalitású, gazdag és naiv fantáziával bíró népek hatoltak be egy régi kultúrterületre és avval kölcsönhatásban sajátos életformákat, költészetet és művészetet hoztak létre. E naiv és közvetlen erők ott találják a hatalmas klasszikus kultúra és kereszténység hagyatékát, mellyel hol harmonikus, hol díszharmonikus módon egyenlítődnek ki és létrehozzák e kor oly érdekes, sokszor grotteszk alakulatait.

Az így alakult világnak mélyértelmű és a művészet hatalmánál fogva nekünk laikusoknak is inkább hozzáférhető képét találjuk Dante «Divina Commediája»-ban. Vessünk reá egy pillantást, annál is inkább,

mert Galilei e nagy szellemi alkotás ismerője volt annak egy részlet-kérdését tanulmány tárgyává is tette.

Dante az ihletett költő látnoki erejével tárja elénk a világot, úgy, amint azt a középkor egy nagy szelleme látta: legmélyebb filozófiai és teológiai, egyházi és állampolitikai elgondolásaival, komolyabb és naivabb természetfelfogásával és babonáival.

Ha nézzük, hogy milyen principiumok szerint van ez a világ elrendezve, úgy azt kell mondanunk, hogy morális értékszempontok szerint. Kitarja előttünk az emberi gonoszság végtelen változatait és az elvetemültség, az abszolút jótól való távolság fokozatait. Ez a pokol. A pokol különböző köreinek lényeges tartalma mai szemmel nézve éppen a bűn lelki állapotainak leírása, úgy amint az az ott leírt és a földön végbement cselekményekben jut kifejezésre. Hasonlóan a megigazulás és a lelki emelkedettség fokainak leírása a purgatóriumban és mennyországban, az abszolút Jóhoz, a szeretethez vezető úton, mely áthatja és mozgatja a világot.

Ez az értékszempontok szerint rendezett világ ki van vetítve egy aristotelikus-ptolemaikus térbeli világba, melynek közepén áll a Föld, melynek felülete a változó és múlandó dolgok, a küzdő, bűnre és erényre képes emberiség színhelye. Ennek belsejében a kárhozat világa, mely az örök Szeretettől elfordult, felette pedig növekvő szférákban az örök Jó birodalma, az ég.

Ha a morális és lelki világ ábrázolását tekintjük, e mű a legmodernebb ember számára is a mély belátások kimeríthetetlen kincsbányája. Dante korában és még később is a morális világ kivetítődését a térbeli, materiális világra sokszor igen szószerint vették és talán kevesen látták e két világ éles elhatárolását, sőt, hogy egy magas szupranaturalizmusnak egy naiv materializmussal való kapcsolata a szabály. De hogy a morális világnak milyen tiszta szemléletére emelkedtek, arra csak Kempis Tamás «Imitatio»-ját és Eckehardt mester prédikációit idézem.

A morális világ mellett a természet világa háttérbe szorul, inkább keret, mint valóság, melyet oly elvek és szempontok szerint értelmeznek, melyek ma igen idegenszerűen hatnak reánk. Nem a közvetlen érzéki adottság az, ami előtérben áll, hanem az általános sajátságok, az absztraktumok s ezeknek magasabbrendű létet tulajdonítanak. Ez a Platonra visszamenő «realizmus» a nominalisztikus ellenáramlat dacára a középkor uralkodó felfogása. Absztraktumok, mint jóság, kevélység, irgalmasság szinte mint valóságos lények szerepelnek. A költészet és képzőművészet csupa szimbólum és allegória. Így van ez Dantenál, így a világias «Roman de la Rose»-ban, így Giotto híres freskóiban, az assisii alsó templomban.

A szimbolikus gondolkodás a középkor egész életformáját áthatotta, a hierarchikusan felépített társadalom, a lovagrendek, az egész heraldika, az erotika pl. a troubadourköltészet, a vallás szertartásai az élet minden vonatkozását szimbolikus momentumokkal szőtték át. A természet tüne-
ményeit nem sajátos természetük szerint vizsgálják, hanem azoknak mindig valamit «jelenteniök kell», szerencsét vagy szerencsétlenséget. Így a bolygók helyzeteinek, egy üstökös megjelenésének az emberi sorsra közvetlen jelentése van.

Mert bármennyire szidalmazták és lebecsülik a földi dolgokat, mégis minden az ember sorsa és vágyai körül látszik forogni. Ha piros és fehér rózsákat látnak tövisek közt virítani, úgy szent szűzekre és mártirokra gondolnak, kik üldözőik között diadalmaskodnak. A számok : a hármas, a hetes stb. mind titokzatos jelentéssel bírnak. A már említett asztrológián kívül az alkémia is sok értékes megfigyelésen kívül telve van csupa titokzatos vonatkozással még a bolygókra is.

Egy ilyen alapfelfogásra egy nagy rendszert építettek rá, felhasználva az Aristotelestől eredő logikai formalizmust. De minden tudományos külszín mellett egy alapjában mítikus, analógiás világgéppel van dolgunk. Az érzékelhető, konkrét dolgoknak csak úgy van értékük, ha az egyedül értékelt metafizikai valóságra utalnak : annak szimboluma, előképe. Még Giordano Bruno, ki kora felfogásával sok tekintetben ellentétben van, szintén analógiás-allegóriás módon gondolkodik, sőt sokszor még Kepler is.

Ez természetesen nem zárja ki azt, hogy komoly és tárgyilagos megfigyelések és gondolatok előforduljanak, csak nem ezek határozzák meg az általános képet.

Összefoglalva egy hatalmas világgép tárul elénk, mely naiv és elvont, felületes és mély elemekből épül ugyan fel, de mégis egy egész benyomását kelti és mely esztétikai varázsát egy modern szemléltre sem igen tévesztheti el. Minden dolognak megvan a maga helye e világban : a morális dolgok, az ember félelmei és vágyai, a világ története, a természet jelenségei organikusan illeszkednek bele. És aki ebben a gondolatvilágban nőtt fel és ennek kategóriái szerint gondolkodik, e világ megbolygatását bármely semleges területen nyugtalansággal fogja észlelni, mert látszólag minden olyan szorosan függ össze, hogy egy épületkő eltávolítása az egész épületet veszélyezteti.

De az élet nem ismer megállást és stagnálást. Számos tényező működött közre, melyek az oly tökéletes és lezárt rendszert többféle vonatkozásban kikezdték. Midőn a Konstantinápolyból elmenekült görög tudósok révén a klasszikus kor eredeti kútfőivel megismerkedtek, ez

óriási élményként hatott és egy nagyjelentőségű új fejlődés kiindulópontjává vált. Ezt a hatást is a tekintély kategóriája alatt appercipiálták; a görögök és a rómaiak, mint a kultúra utolérhetetlen mesterei állottak előttük és a feladat csak az volt, utánozni és elérni őket, és sokszor utánozni vélték, mikor hallatlanul nagy és eredeti dolgokat alkottak. De mindenesetre a szellem szabadságához nagy mértékben hozzájárult, hogy a régi tekintélyek mellett új tekintélyek is felléptek: a skolasztikával összeolvadt klasszikus filozófia mellett az eredeti alakjában, a természettudomány területén Aristoteles, Ptolemaios és Galenus mellett minden idők egyik legnagyobb matematikusával és fizikusával Archimédesszel is megismerkedtek, valamint megismerték Aristoteles antik kritikáit is.

A nagy földrajzi felfedezések, Amerika felfedezése s a Föld körülhajózása nemcsak a látkört tágították új viszonyok és népek megismerésével, hanem igazolták a Föld gömbalakját, melyet ugyan Aristoteles is ismert, de a középkorban nagyon vitatott felfogás volt, mert az Antipodusok kérdése a látszat számára bizonyos nehézségeket jelentett. A technikai felfedezések: a papír, lőpor, iránytű, könyvnyomtatás szintén éreztették hatásukat. Az egész középkor társadalmi és hierarchikus rendszere számos kritikára talál úgy az egyházon belül, mint kívül és egy mélyreható újjáépítés szükségét általában érzik.

Galilei idejében az első nagy mozgalom, a renaissance és a reformáció, már lezajlott és az ellenreformáció legnagyobb kifejlődése stádiumában volt. Ez a harmincéves háború ideje. A tudományban azonban még nagymértékben érvényesek voltak a középkor gondolkozási formái.

A tudomány területén a legmélyrehatóbb átalakulások egyike azonban területről indult ki, mely minden tökéletlensége és heterogén elemekkel való kapcsolata mellett úgy a görögöknél mint a középkorban már határozott tudomány jellegével bírt: ez a makrokozmosz tudománya, az asztronómia. Mindaz ami a Földre vonatkoztatva egyszerűen leírható, ismeretes volt: tehát lényegében az egész szférikus asztronómia. Az évszakok értelmezése, a naptár, a napéjgyenpontok előnyomulása, a fogyatkozások idejének és a bolygók helyeinek előre való kiszámítása a tökéletesség jelentékeny fokát érték el. A jelenségek nagyszerűsége, a geometriai vonatkozások átlátszósága, valamint az a titokzatosság, ami a csillagoknak az emberi sorsra való vélt befolyását körülvette, az asztronómiának a tudományok sorában előkelő helyet biztosított és nagy tekintélye volt.

Amellett szorosan össze volt kapcsolva az egész világfelfogással: a Föld centrális helye a mindenség középpontjában megfelelt annak a

felfogásnak, hogy minden az emberért van, minden, nemcsak fizikai értelemben, körülötte forog.

Midőn Copernicus, felelevenítve egyes görög csillagászok, mint Aristarchos felfogását, kifejtette, hogy a bolygómozgás sokkal egyszerűbben értelmezhető, ha feltesszük, hogy nem a Föld, hanem a Nap áll a bolygórendszer centrumában, ez két okból nagy megdöbbenést keltett. Először annyira ellentmond a látszatnak, hogy ezért sokaknak eleve nevetségesnek tűnt fel. Másrészt, elmozdítva a Földet a mindenség centrumából és egy bolygóvá degradálva, veszélyeztetni látszott az egész metafizikai világméretet, melynek centrumában az ember áll. Copernicus rendkívül tartózkodó volt a távolabbi következtetéseket illetően, de mások, kik Copernicus rendszerének matematikai előnyeit nem értették és nem értékelték, mint Giordano Bruno, azonnal érezték, hogy itt egy új világméret van kialakulóban, érezték, hogy mit jelent a tér végtelensége és a világok végtelen száma. Ennek adott Giordano Bruno lelkes és izzó kifejezést, ami ellentétbe vitte korával és őt a máglyára juttatta.

Copernicus művének tudományos gondolatait tovább kiegészítették és új tapasztalatokkal támasztották alá Galilei és Kepler. Mindkettőjük munkája egy új nagy szintézist készített elő, Newton dinamikáját, amivel a fizika egy jelentős és alapvető korszaka lezárul.

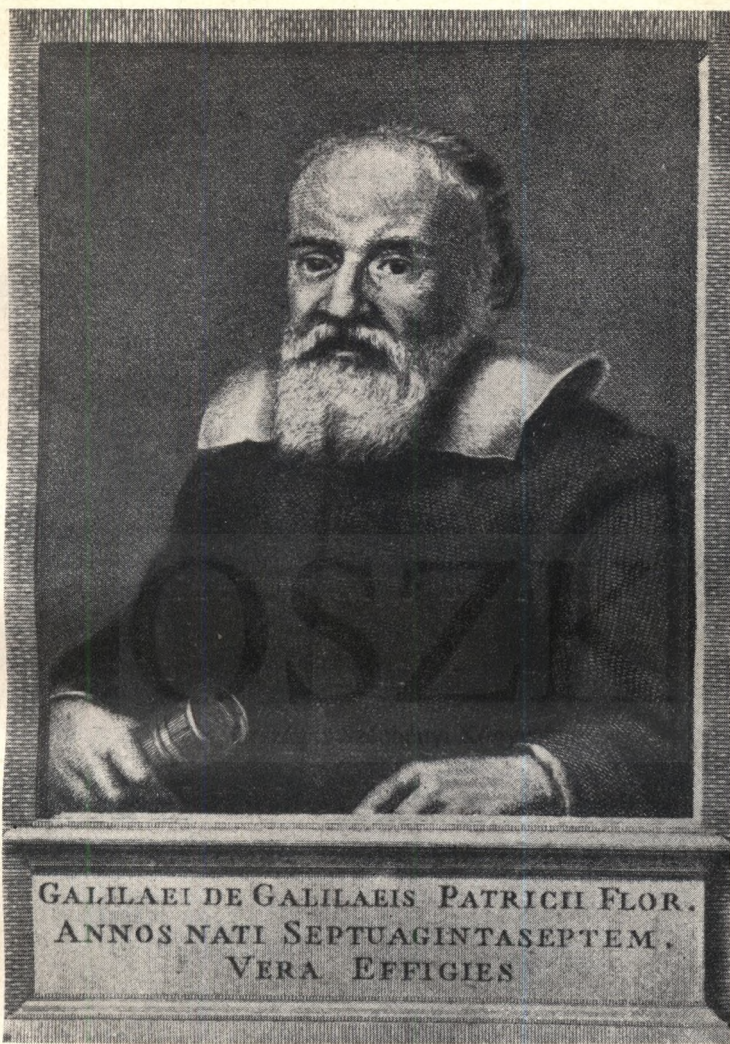
II.

Az a férfiú, ki a tudomány fejlődésének egy ily nevezetes korában oly döntő befolyást volt kifejtendő, egy firenzei család sarjaként Pisában született 1564 február 15-én. Családja tagjai Firenzében már több ízben viseltek előkelőbb tisztséget. Atyja, Vincenzo Galilei, kiváló műveltségű egyén, kinek a zene elméletére vonatkozó értékes vizsgálatai fennmaradtak. Iskoláit Pisában kezdte, majd a vallombrosai kolostorba adták, hol volt alkalma az aristotelikus formális gondolkodásmód elsajátítására, amiből később jelentékeny haszna volt. Hazatérve, az olasz klasszikusokkal, mint Dante, Tasso és Ariosto, foglalkozott, valamint zenével és rajzolással is. Majd a pisai egyetemre ment, hol a jövedelmező orvosi pályára készült. Az orvosi tanulmányok alapját akkor az aristotelikus filozófia képezte. Tanulmányi idejéből fennmaradt jegyzete számot ad a skolasztikus tanulmányok rendes menetéről.

Sehol sem találni olyan megjegyzéseket, melyekből arra lehetne következtetni, hogy már ekkor ellentétben állott volna az iskolák felfogásával. Azért talán némi fenntartással kell fogadnunk hű tanítványá-

nak, Vivianinak, Galilei életrajzában közölt ama állítását, hogy már ekkor harcban állott volna a peripatetikus filozófiával. Az sem tekinthető biztosítottnak, hogy az ingalengések izokroniáját a pisai dóm egy lengő csillárján felismerte volna. Azonban vonzalma a matematikai tudományok iránt már ekkor felébredt, az egyetemet elhagyta anélkül, hogy akadémiai fokot nyert volna el. Miután családja időközben visszatért Firenzébe, így ott folytatta tanulmányait privát úton, tanára Ostilio Ricci volt. Itt került érintkezésbe a mechanikai tanulmányokkal, melyek főképp a gyakorlat: csatornák építése, hidrosztatika, emelőgépek, építészet, ballisztika konkrét problémái kapcsán fejlődtek ki az általánoságokban mozgó természetfilozófiától nagy mértékben függetlenül. Ez a két hatás, melynek Galilei tanulmányai folyamán ki volt téve: egyrészt az aristotelikus-skolasztikus hatás, másrészt a matematika és a mechanika hatása, kiválóan előmozdították azt, hogy Galilei a természettudományok nagy reformátora lehessen. Euklides geometriáján kívül főképp Archimédesszel foglalkozott, kinek hatása alatt egy hidrosztatikai mérleget konstruált, melynek leírása azonban csak halála után jelent meg. Eredménnyel foglalkozott ezidőben a testek súlypontjával is. E vizsgálatok megnyerték számára Guidobaldo del Monte márki kiváló matematikus támogatását, kinek ajánlatára a pisai egyetem matematikai tanszékét nyerte el 1589-ben. Feladata itt főképp az euklidesi geometria és a «szféra» előadása volt, az utóbbi alatt a csillagászat elemei ptolemaiosi alapon értendő. Ezt az alapot Galilei nyilvános előadásában sem Pisában, sem később Padovában sohasem hagyta el. Amint fennmaradt kéziratai igazolják, Galilei pisai korszakában főképp mechanikai problémákkal foglalkozott. Így Philoponos és Benedetti nyomán Aristotelesnek a szabad esésre és hajításra vonatkozó felfogását teszi kritika tárgyává és az esés egy elméletét állítja fel, mely azonban még inkább az Aristoteles-féle gondolatformák keretében mozog, mint Benedetti felfogása. Értékes önálló gondolata a lejtőn való egyensúly visszavezetése az emeltyű törvényeire. Hogy ekkor már kísérleteket végzett volna a pisai ferde toronyról leejtett tárgyakkal és heves vitái lettek volna a peripatetikusokkal, az sem kézírataiból, sem más adatokkal nem igazolható és ezért az újabb kritika nem ad hitelt Viviani ilyen irányú közlésének. Hogy a Copernicus-féle felfogás már ekkor foglalkoztatta, úgy bizonyítható, mivel már akkor azzal a kérdéssel foglalkozott, hogy egy a világ centrumában lévő márványgolyó forgatása «természetes» mozgás-e, azaz mozgását megtartja-e?

Az sem igazolható, hogy Galilei konfliktusok miatt távozott volna Pisából. Úgy látszik, a rendkívül gyenge javadalmazás készítette erre.

GIUSEPPE CALENDI: GALILEO GALILEI
«VITA E COMMERCIO LETTERARIO DI G. GALILEI»
C. MÚBÓL

GALILEI «IL SAGGIATORE» C. MŰVÉNÉK
 CHMLAPJA

STEFANO DELLA BELLA BELLAPJA GALILEI
 «DIALOGO...» C. MŰVÉHÉZ

Szerencse volt tehát számára, hogy 1592-ben a padovai egyetem matematikai tanszékét sikerült elnyernie, amit ismét Guidobaldo del Monte pártfogásának köszönhetett.

Padova ekkor a velencei köztársasághoz tartozott és híres, nagy tradíciójú egyeteme volt. Itt működött előbb Vesalius, az anatómia újraalapítója. Velencében lényegesen szabadabb szellem volt, mint az egykorú, ellenreformáció korszakbeli Itáliában másutt. Az egyetemet számos külföldi kereste fel, protestánsok is, köztük sok előkelő és fejedelmi személy, és mindenki, bizonyos korlátok közt, szabadon élhetett. Az egész élet az Adria és Földközi tenger nagyhatalmánál nagyvilágiasabb volt, az emberek jártak más országokban és a Keleten is, láttak más viszonyokat. A flottához tartozott a híres arzenális is, ahol számos mechanikai probléma vetődött fel. Galilei az akkori szokás szerint házába vett előkelő tanítványokat és így számos értékes kapcsolatra tett szert. Kiváló velenceiekkel, mint Fra Paolo Sarpival, a trienti zsinat híres történetírójával, Fra Fulgenzio Micanzioval és egy előkelő patriciussal, Giovanni Francesco Sagredoval benső barátságot kötött, az utóbbinak híres dialógusai-ban halála után örök emléket állított. Galilei nagyszerű tehetsége e környezetben értékes hatásokat felvéve és még értékesebbekkel viszonyozva azokat, teljesen kibontakozott. Nagyszerű társalkodó, előadó és vitatkozó volt. Galilei később élete legboldogabb korszakának tekintette a Padovában töltött 18 évet, 1592-től 1610-ig. Ekkor érték meg korszakalkotó mechanikai felfogásai, melyeket azonban csak öreg napjaiban, a híres «Discorsi»-ban tett közzé 1638-ban. Ekkor látott napvilágot első nyomtatásban megjelent közlése, mely az arányossági körzöre, egy általa feltalált szellemes számoló berendezésre vonatkozott.

Külső események egyelőre más irányba terelték kutatásait. 1604-ben az Opiuchus csillagképében egy új fényes csillag, ma nóváknak nevezik ezeket, tűnt fel és heves vitákra adott alkalmat. Ugyanis Tycho de Brahe, korának leghíresebb csillagásza és minden idők egyik legnagyobb észlelője, 1572-ben észlelt egy ilyen nóvát és egy 1602-ben megjelent posthumus művében részletesen megindokolja, hogy ez valóságos csillag, nincs parallaxisa, és egyszersmind hangsúlyozza, hogy ellentétben Arisztoteles felfogásával, bizonyítékot szolgáltat arra, hogy a csillagok világában is van változás. Galilei három nyilvános előadásban foglalkozott az új csillagokkal. Kijelenti, hogy azt sem tudja, mi egy közönséges csillag, még kevésbé mi az új csillag. Nem tartja azonban valószínűnek, hogy ez igazi csillag volna, hanem inkább egy ködtömeg, mely a földről az állócsillagok szférájába emelkedett és a Nap sugarait veri vissza. Ebben a felfogásban Galilei későbbi, szintén kevésbé szerencsés üstökösélméletének

csíráival találkozunk és ellentétével Tychoval szemben, mely megakadályozta, hogy e nagy csillagászt kellően értékelje.

1609-ben a távcsőnek Hollandiában történt felfedezése hírére Galilei önállóan konstruált egy távcsövet, mely felülmúlta a hollandi távcsöveket és azt először használta fel az égitestek észlelésére. Ez korszakalkotó felfedezésekhez vezetett: felfedezi a Hold hegyeit, helyesen értelmezi a Naptól meg nem világított Holdkorong hamuszürke színét, mint a Föld által való megvilágítás eredményét. Kimutatja, hogy távcsővel sokkal több csillag látható, hogy a tejút számtalan csillagból áll, felfedezi a bolygók és állócsillagok közti különbséget, mert míg az előbbieket látható korongot képeznek, addig az utóbbiak erős nagyításnál is pontszerűek maradnak. Felfedezi az irradiációt, melynél fogva fényes csillagok átmérője nagyobbak látszik. Felfedezi a Jupiter négy holdját és evvel példát ad oly égitestekre, melyek nem a Föld körül keringenek. Felfedezését híres «Nuncius Sidereus»-ában teszi közzé 1610-ben.

E felfedezések a legnagyobb hatást tették kortársaira, de magára Galileire is. Innen kezdődik céltudatos küzdelme a Copernicus-féle világrendszer érdekében. Kortársai részint lelkesedéssel, az aristotelikus felfogás hívei azonban, — és ezek voltak a hivatalos körök —, részint tartózkodással, részint a legnagyobb ellenzéssel fogadták. Így Galilei kortársa a padovai egyetemen, Cremonini, híres aristotelikus és sok tekintetben független fő, vonakodott távcsőbe belenézni.

Galilei nagy hírneve lehetővé tette, hogy külső körülményein változtasson: 1610-ben a toscanai nagyherceg udvari matematikusa lett Firenzében. Evvel nagyobb függetlenséget és nyugalmat remélt elérni, hogy számos gondolatát, melyekről padovai kézíratai tanúskodnak, kidolgozhassa. Dacára, hogy az új állás nem volt előny és fény nélkül, ez végzetes lépés volt, mert egy sokkal függetlenebb pozíciót áldozott fel és a bekövetkező súlyos konfliktusokban nem találta meg azt a védelmet, amit Velence hasonló esetekben saját embereinek nyújtott (Sarpi, Cremonini).

Firenzében egyelőre folytatta észleléseit és felfedezte a Venus fényváltozásait, ami újabb bizonyítékot szolgáltatott arra, hogy e bolygó a Nap körül kering. Majd a Saturnust észlelve azt találta, hogy e bolygó hármas. Eszközei nem voltak elég erősek ahhoz, hogy a gyűrűalakot felismerje, ez csak Huyghensnek sikerült később.

1611-ben Rómába ment, hogy felfedezéseit egyházi körökben demonstrálja, nevezetesen a Collegium Romanum-ban, a nagytekintélyű jezsuita egyetemen. Igen szíves fogadásra talált, a jezsuita atyák hónapok óta észlelték a Jupiter holdjait és mindenben igazolták Galilei megfigyeléseit. A kollégium matematikusa, Pater Clavius, kinek kommentárja Sacro-

bosco «Sphaera»-jához az időben a csillagászat legelterjedtebb tankönyve volt, a peripatetikus filozófia híve volt ugyan, de műve utolsó kiadásában már kételyeket fejezett ki a Ptolemaios-féle rendszer iránt. A kiváló férfiú azonban már 1612-ben meghalt. Talán tekintélye és igazságszeretete a közelgő vihar símább lefolyását biztosította volna. A kollégium Bellarmin bíboros, a szent officium (inkvizíció) legbefolyásosabb tagja felhívására kedvező véleményt adott Galilei felfedezéseiről, őt kitüntetéssel fogadta. A Cesi márki által alapított *Accademia dei Lincei* tagjai közzé választotta, a pápa is kitüntetéssel fogadta. A Copernicus-féle felfogás elismerését is szóvá tette Galilei Bellarmin bíboros előtt, de eredményt nem tudott elérni. Árny is esik azonban e fényes képre. Galilei agitációja gyanút keltett és neve ekkor először fordul elő az inkvizíció aktái közt. Amint számos híve van főképp, Cesi és környezete, ellenfelei is tömörülnek.

Hazatérve Firenzébe, Aristotelesnek ama tanítását kritizálja, hogy az úzás a test alakjától függ és ezen alkalomból nyíltan kimondja, hogy Aristoteles nem tekinthető a természettudományokban mérvadónak. Ugyanezen művében bejelenti a napfoltok felfedezését. Ebből egy elkeseredett prioritási vitája támadt Pater Scheinerrel. Nehéz ma eldönteni, hogy Galilei, Scheiner vagy Fabricius észlelte-e először a Nap foltjait, valószínűleg egymástól függetlenül közel egy időben észlelték. Galilei a jelenséget úgy fogta fel hogy a foltok a Nap felületének alakulatai melyek keletkeznek és elmúlnak és felhasználta azokat a Nap tengelykörüli forgása meghatározására. Ez a felfogás nagy ellentétet váltott ki, mert a peripatetikus felfogás szerint a Nap a tisztaság és változatlanság jelképe, mely foltokkal nem bírhat és változást nem mutathat. Scheiner azért a foltokat a Nap előtt elvonuló bolygókkal magyarázta.

Galilei felfedezései, ellentéte a peripatetikus filozófiával és állásfoglalása a Copernicus-féle rendszer mellett, — mely bár nem volt hivatalosan elítélve, de orthodox körökben nem szívesen látták, amint a középkor világfelfogásával nem is jól egyezett, — igen nagy feltűnést keltettek és heves ellenállást váltottak ki. Ekkor már nem is annyira az összeegyeztetés Aristotelesszel mint inkább a bibliával kerül előtérbe. Idézték Józsuá csodáját, melyben Józsuá megállította a Napot és nem a Föld forgását. Galilei egyik kiváló tanítványához és hű barátjához, Pater Castellihez intézett levelében kifejezést ad annak a felfogásnak, hogy a biblia természeti jelenségekről a nép nyelvén ír és nem veendő szó szerint. De ez ekkor, a XVII. században és az ellenreformáció idejében, a harmincéves háború előestéjén nem volt oly természetes, mint nekünk ma látszik. Egy dominikánus szerzetes, Pater Caccini, Firenzében Galileit a szószékről

nyíltan megtámadta, Pater Lorini pedig a Castellihez intézett levél alapján feljelentette az inkvizíciónál. Galilei egyik nevezetes, az uralkodó nagyherceg anyjához, Cristina nagyhercegnőhöz intézett levelében kifejti, hogy bár a theológia elsőbbségét elismeri, az egyes tudományok kérdései saját területükön döntendők el.

Galilei 1615-ben saját elhatározásából Rómába ment, hogy igazhitűségét igazolja és a Copernicus-féle rendszert az egyházon belül diadalra juttassa, vagy legalább megtűrését elérje. Galilei meg volt győződve a hit és tudomány harmóniájáról. Beállítása az egyházzal és kora hierarchikus társadalmi rendszerével szemben pozitív volt, az egyház tekintélyével való szembe fordulás, mint ezt Giordano Brunónál láttuk, teljesen távol állott tőle. Míg a személye ellen irányuló támadásokat sikerült kivédenie, addig az egyházi körök a már nagy mozgalommá nőtt Copernicus-féle felfogást veszélyesnek találták. Galilei agitálása, demonstrációi, vitái csak mérgesítették a helyzetet és ezért a római inkvizíció 1616 február 24-én tartott ülésében a Copernicus-féle tant formálisan elítélte, Copernicus, Foscarini és Stunica műveit eltiltotta, Galileit pedig Bellarmin bíboros maga elé idézte és közölte vele, hogy a tan téves és igaznak nem állítható, amit Galilei tudomásul vett. Hogy Galilei azt a parancsot is kapta volna, hogy a Copernicus-féle rendszert egyáltalában ne diskutálja, amint ezt második perében állították és melynek alapján elítélték, azt több író kétségbevonja, valamint az erre vonatkozó s Galilei perének aktái közt található alá nem írt jegyzőkönyv hitelességét is. Ellentmond ilyen parancs létének Galilei egész viselkedése a két per közti 16 évben, valamint Bellarmin bíborosnak Galileihez intézett levele. Copernicus tanainak elítélése nem maradt hatás nélkül és az új felfogás nyilvános taglalását Itáliában elnémította.

1618-ban három, köztük egy igen fényes üstökös jelent meg és Galileit ismét vitákba vonta. Aristoteles szerint az üstökösök a Föld kigőzölgései, melyek felemelkednek és meggyulladnak, de az alacsonyabb, «sublunaris» világhoz tartoznak. Evvel szemben Tycho de Brahe felismerte, hogy ezek égitestek, melyeknek határozott pályájuk van. Egyszersmind kiemelte, hogy e felfogás ellentmond Aristotelesnek, mert az üstökösök pályája az égi szférákat, melyeket szilárd kristálygömböknek gondoltak, átmetszi egyrészt, másrészt múltó jelenség oly helyen, mely a változatlanság hona volna.

Pater Orazio Grassi, a Collegium Romanumban tartott és nyomtatásban is megjelent dolgozatában Tycho álláspontjára helyezkedett. Mivel a különben peripatetikus Grassi munkájában néhány tévedés is volt, így hogy a távcső kevésbé nagyítja a távoli égitesteket, Galilei

egy tanítványa útján kifejtette saját felfogását. Nézete közelebb áll Aristoteles felfogásához. Szerinte is felszálló ködtömegek az üstökösök, melyeket a Nap világít meg. Az üstökös csóvája egyáltalában nem reális jelenség, amit az is mutat, hogy mindig a Nappal ellenkező oldalon lép fel. Nyilván itt a földologban Tychónak, ill. Grassinak volt igaza. Éles vita fejlődött ki, Galilei az «Il Saggiatore» (Az aranymérleg) c. röpiratban felelt Grassinak, mely sok igazat tartalmaz, ragyogó szellemességű mű, sőt nagy irodalmi sikert jelentett számára, de sok ellenséget is szerzett neki, így a Collegium Romanum, mellyel Pater Clavius idejében igen jó viszonyban volt, a P. Scheinerrel és P. Grassival való vitája óta ellenségévé vált.

Közben egy oly esemény történt, melyhez Galilei nagy reményeket fűzött. Maffeo Barberini bíboros, Galilei pártfogója, 1623-ban VIII. Orbán név alatt a pápai trónra lépett. Nagyszabású, a régi renaissance-pápákra emlékeztető jelenség, nagy politikai tervekkel, a tudomány és művészet barátja. Galilei felfedezéseit latin ódában ünnepelte. A Saggiatore ajánlását elfogadta és ebéd alatt magának felolvastatta. Az *Accademia dei Lincei* tagjai közül hármat magas állásba helyezett. Galilei nagy reményekkel volt eltelve, hogy sikerülni fog a Copernicus-féle rendszer ellen kiadott dekrétum hatálytalanítását kieszközölnie. A pápa kegyesen fogadta, a toscanai nagyherceghez intézett pápai brevében igen elismerően nyilatkozott Galileiről, de a lényegben Galilei semmit sem ért el. Így elhatározta, hogy a Copernicus-féle rendszert kifejti olyan formában, hogy formailag eleget tesz az egyház követelésének, nem állítja, hogy a rendszer igaz, de minden érvet felhoz mellette. A mű előszavában kifejti, hogy bár tudja, hogy a tan téves, de felsorakoztat mellette minden érvet, nehogy azt gondolja valaki, hogy mikor e tant elítélték, nem ismerték volna a mellette szóló érveket. Ezt az előszót, mely a pápával egyetértésben jött létre, ma kínos olvasnunk. A mű számára a dialógust alakját választotta. Salviati Galileit képviseli. Sagredo, Galilei velencei barátja, a fogékony laikus, míg Simplicius a peripatetikus filozófia képviselője. A végén Simplicius győz azzal az érveléssel, hogy Isten végtelen hatalma és bölcsesége megengedi, hogy bizonyos jelenségeket, melyeket a Föld forgása mellett döntő érveként hoznak fel, egész másképp is lehet értelmezni.

A Dialógusok 1632-ben jelentek meg és nagy feltűnést keltettek. Hiába kapott meg minden nyomási engedélyt, az inkvizíció Galileit Rómába idézte és bár igen kíméletesen bánt vele, elítélte. Ünnepies esküvel meg kellett tagadnia a Föld mozgásának tanát, könyve eltiltatott és ő formális börtönre ítéltetett, de megengedték neki, hogy a Firenze melletti Arcetriben levő villájában élhessen. Hogy Galileit torturának vetették

volna alá, annak alapja nincs, ennek nemcsak az iránta tanúsított kíméletes eljárás, hanem az is ellentmond, hogy midőn elítélése után Sienába távozott, a hordszékről felkelt és saját mulatságára órákig gyalogolt. De mindenestre haláláig fogoly volt, látogatói korlátozva voltak, műveire nyomási engedélyt nem kapott. Az is legenda, hogy Galilei az ítélet után felkiáltott volna, hogy: «Mégis mozog». Az egész helyzet teljesen kizárja ezt. De abban nincs okunk kételkedni, hogy gondolataihoz és meggyőződéséhez sohasem lett hűtelen, ebben arcetii magányában könyve margójára írt jegyzetei megerősítenek. Száműzetésében is folyton dolgozott, 1637-ben, röviddel teljes megvakulása előtt fedezte fel a Hold librációját. Befejezte a mechanikára vonatkozó alapvető művét: «Discorsi e dimonstrazioni matematiche intorno a due nuove scienze»-t, mely Leydenben Elzevir kiadásában jelent meg 1638-ban. Tanítványai: Castelli, Viviani és utoljára Torricelli, valamint saját fia képezték környezetét száműzetésében. Meghalt 1642 január 8-án.

Galilei elítéléséhez sokféle tényező járult hozzá. Kollégái és a versenytársak irigysége és sértett hiúsága, a Scheinerrel és Grassival való vitájában igen jelentékeny tényező volt. Lehet, hogy ezek nélkül egyéni sorsa kedvezőbb lett volna, de tanai elítélését alig kerülhette volna el. Így láttuk, hogy 1616-ban Rómában a legmagasabb egyházi körök úgy ünnepelték, mint kora legnagyobb tudósát és ugyanakkor eltiltatott a Copernicus-féle tan. A kor még nem érett meg ekkor a morális és fizikai világ sajátos természetének és autonómiájának felismerésére. Azért teljesen lényegtelen kérdés, hogy elítélése a jogi formák betartásával vagy azok nélkül ment végbe, hogy VIII. Orbán pápa sértett hiúsága, kivel Galilei ellenségei elhitették, hogy a Dialogusok *Simplicius*ában őt figurázta ki, milyen szerepet játszott abban. Mindezek igen érdekes részletkérdések, melyek behatóbb tárgyalása a kor szellemére élénk világot vet, de a lényeges momentumra nem mérvadóak.

Galilei, ill. Copernicus tanainak elítélése nem maradt súlyos következmények nélkül Itália szellemi életére és hozzájárult ahhoz, hogy a tudományos élet súlypontja más országokba helyeződött át. Hogy ez mennyire így van, azt mutatja, hogy mily módon tárgyalják Galilei után a világrendszer kérdéseit. 1651-ben jelent meg két tudós jezsuita, P. Riccioli és P. Grimaldi «Almagestum novum»-ja, mely komoly tudományos nivóra való törekvés mellett a legsúlyosabb szofizmánknak is helyt ad. Pedig Riccioli munkatársa, Grimaldi, nem kisebb ember, mint az, ki a fény diffrakcióját felfedezte, de mivel hiányzott nála az egészre való tekintet, ebből nem új fényelmélet lett, hanem csak egy érdekes kuriozitás maradt. Ha megfigyeljük, hogy Galilei és az új felfogás hívei, mint Viviani és

Borelli, milyen félve, milyen burkoltan védik az új tant, ez teljesen megvilágítja a helyzetet.

Lassanként azután megenyhült a helyzet és az egyház 1820-ban hivatalosan is megengedte a Föld forgásának és mozgásának tanítását. Ezek a régi ellentétek ma már a múlté és így teljes egyetértésben tudunk Galilei géniuszának hódolni. Élete és sorsa azonban azért oly rendkívül érdekes és tanulságos, mert egy új igazság áttörésének tipikus, minden korban — és bizony a jövőben is —, folyton megismétlődő példája, mely majdnem mindig egy emberi tragédiával van összekapcsolva.

III.

Galilei életének vázlatos áttekintése után vegyük figyelembe azokat a teljesítményeit, melyek a tudomány és a tudományos gondolkodás történetében korszakot alkottak. Ezek egyrészt a mechanikának, nevezetesen a mozgó testek mechanikájának, a szorosabb értelemben vett dinamikának, egész lényeges pontokban való előrevitele, úgy hogy némi joggal e tudomány alapítójának tekinthető. Másodsor a Copernicus-féle világrendszer alapvető tapasztalatokkal való alátámasztása és diadalra juttatása. Ez szorosan összefügg a mechanika kiépítésével, mert a föld mozgása elleni fő ellenvetések épp mechanikai megfontolásokból eredtek. Mindezekkel együttjárt és ezek előfeltétele volt a peripatetikus filozófia tehermentesítésétől való szabadulás, az önálló gondolat és előítéletmentes megfigyelés jogának érvényrejuttatása.

Galileinek mindhárom területen voltak előzői már a klasszikus korban és a XVI. és XVII. század gondolkozói és kutatói közt, de egyikük sem volt oly univerzális szellem és nem volt oly nagy író, mint Galilei, ki úgy a tudósok, mint a művelt emberek széles köreinek érdeklődését fel tudta kelteni. Copernicus, Tartaglia, Benedetti eredményei a szakörökre szorítkoztak, Galilei minden művelt embernek írt. És ebben a korban ez fontos volt, mert a természethez való alapvető beállítást kellett megváltoztatni. Ki kellett mutatni, hogy az uralkodó nagy deduktív rendszer, a peripatetikus filozófia nem nyújt mást, mint az Aristoteles korabeli természettudományok összefoglalását, az egész deduktív levezetés általános elvekből tulajdonképpen látszat, mely új igazságra nem vezet. A természethez való közvetlen, naív, kérdező viszonyt kellett helyreállítani, a tények és az egyszerű, de helytálló igazságok tiszteletét.

Foglalkozzunk először a világrendszer kérdésével. A görög és közép-

kori asztronómia az égitestek mozgását a földre vonatkoztatva írja le. Az égitestek napi mozgása úgy jelentkezik, mintha a csillagok egy merev gömbre volnának erősítve, mely egy nap alatt tengelye körül megfordul. Mivel a Nap, a Hold és a bolygók a többi ú. n. csillagokhoz képest változtatják helyüket, feltették, hogy ezek mindegyike egy átlátszó kristálygömbre van erősítve, melynek szintén a Föld van középpontjában és mely külön forgást végez. Ez a felfogás a Nap és a Hold esetében elég nagy pontossággal kielégítő, csak a mozgás nem egyenletes sebességére való tekintettel kellett feltenni, hogy a Föld e gömböknek nem pontosan a centrumában, hanem kissé excentrikusan fekszik. A többi bolygó esetében ez sem elégséges, mert ezek látszólagos pályája az égen visszaterő hurkokat mutat. Itt feltették, hogy a Föld körül mozgó gömbön gurul még egy másik gömb, sőt ezen még egy harmadik stb. gurul és csak erre van a bolygó erősítve. Ezeknek az epicyklusoknak száma mindinkább szaporodott, amint az észlelések pontosabbakká váltak.

Most már annyira megszoktuk, hogy az égitestek szabadon lebegnek, hogy a merev kristálygömbök feltevése igen idegenszerűen hat. De ha látjuk, hogy az ég csillagai felkelnek és lenyugszanak anélkül, hogy kölcsönös helyzetük megváltozna, úgy a merev gömb a legközelebb fekvő gondolat. Ha azonban eltekintünk attól, hogy a gömböket éppen materiálisoknak tekintsük, úgy ezen elgondolás lényeges magja egy kinematikai gondolat, melyet ma is elfogadhatunk. Mert lényege az, hogy bármily mozgást felbonthatunk kör, ill. gömbi mozgásokra. Ezt alkalmazzuk ma is, ha egy bolygó koordinátáit Fourier-féle sorba fejtjük. A quantum-elméletnek Bohr-féle régebbi alakjában, de általánosítva a quantummechanikában is éppen ezek a Fourier-féle tagok újra lényeges szerephez jutnak.

Az epicyklusok elmélete lehetővé tette a bolygók helyzeteinek elegendő pontossággal előre való kiszámítását. De meglehetősen bonyolult és nem vezet a bolygómozgás egyszerű és áttekinthető leírására. Sokkal egyszerűbb, ha a bolygók mozgását a Napra vonatkoztatjuk, ekkor első közelítésben a bolygók pályái körök. A Merkúr és Venus a legkisebb sugarú körökön keringenek, azután jön a Föld, majd a Mars, Jupiter és Saturnus. Így rögtön érthetővé válik, hogy a Merkúr és Venus sohasem állhatnak a Nappal szemben. A bolygók hurkolt pályáiról pedig úgy ad számot ez a felfogás, hogy a bolygókat a mozgó földről észleljük. Pontosabb leírásra itt sem nélkülözhetjük egészen az excentrikus köröket és epicyklusokat, amint Copernicus is kénytelen volt ezeket felvenni.

A geocentrikus felfogásnak egy modifikációja Tycho de Brahe rendszere. Ez kinematikailag teljesen equivalens a Copernicus-félével, ha

mindent a Földre vonatkoztatunk. A Föld körül a Nap és a Hold kör alakú pályákon kering. A többi bolygó pedig oly körökön, melyek központja a Nap. A belső bolygók pályáinak sugara kisebb, a külsőké nagyobb, mint a nappálya sugara. A Ptolemaios-féle rendszerrel is harmóniában van, ha első epicyklusnak a nappályát vesszük. Fínomabb eltérések magyarázatára itt sem nélkülözhetők további epicyklusok. Galilei korában a geocentrikus felfogás komolyabb képviselőinél Tycho felfogása volt elterjedve. Az, ami ezidőtájt a kedélyeket mozgatta azonban nem volt az, hogy milyen testre, a Napra vagy a Földre vonatkoztatva írhatók le egyszerűbben a mozgások, hanem hogy melyik mozog valóban. Ezen az állásponton korának egyetlen kutatója, sem Galilei, sem Kepler, sőt még Newton sem emelkedett felül, és a nagy publikum még ma sem. Ennek megítélésében ne tévesszen meg bennünket Copernicus alapvető művéhez Osiander által írt előszó, mely Copernicus felfogását mint matematikai hipotézist állítja be, mely csupán a számítások megkönnyítésére való és mely nem akarja állítani, hogy a Föld valóban forog. Ez a kinematikai relativitás Galilei korában el volt ismerve, anélkül, azonban, hogy elvi jelentőségét felfogták volna. Osiander előszava éppúgy, mint Galilei Dialogusaié, csak a könyvnek üldözésektől való mentesítését célozza.

A kinematikai problémát nagyobb pontossággal Kepler oldotta meg, midőn híres törvényeivel megadta a bolygók napra vonatkoztatott ellipszis-pályáinak igazi alakját, befutásuk módját és a keringési időnek a pálya méreteivel való összefüggését. Természetesen egy elliptikus pálya is felfogható mint körpályák összetétele, ez történik a Fourier-féle előállításnál.

Galilei összeköttetésben állott Keplerrel, egymást kölcsönösen nagyra becsülték, de Galileit a bolygók pályáinak pontos alakja, Kepler törvényei nem érdekelték, azokról főművében említést sem tesz, sőt a kérdést nem is tekintette kellően tisztázottnak.

Galilei és Kepler igen eltérő egyéniségek voltak: Keplerben több volt még a középkori analógiás gondolkodásból és több miszticizmus is volt benne, ami azonban nem akadályozta, hogy legexaktabb és legmélyebb belátásokra jusson el.

A heliocentrikus felfogás egyik főnehézsége abban állott, hogyha a Nap nyugszik az állócsillagok rendszerében és nem a Föld, miért nem bírnak az állócsillagok parallaxissal. Copernicus az állócsillagokat egy gömbön gondolta elhelyezve, mely az egész világegyetemet lezárja, amint azt az ő korában általában gondolták. Mivel parallaxis az akkori egyszerű eszközökkel nem volt kimutatható, fel kellett tenni, hogy e

gömb sugara igen nagy a földpálya sugarához képest, egy gondolat, amitől nagyon idegenkedtek.

Galilei már rámutatott arra az eljárásra, mely két évszázad mulva a parallaxis meghatározásához elvezetett, Ő már feltette, hogy a csillagok nem egy gömbhéjon vannak elhelyezve, hanem a térben szétszórva. Ha most két látszólag közellevő, de a Földtől különböző abszolút távolú csillag látszólagos távolát pontosan meghatározzuk, annak évi periodikus változást kell mutatnia.

Általában a tér végtelenségének gondolata megdöbbenést keltett. Giordano Bruno, kit a bolygómozgás matematikai elemzése egyáltalában nem érdekelt, éppen arra helyezte a fősúlyt, hogy Copernicus felfogása módot ad arra, hogy a világot ne egy zárt gömbhéjjal határoljuk, hanem az állócsillagokat mint napokat fogjuk fel, melyek a térben el vannak szórva és melyek körül bolygók keringenek. Amint láttuk, Galileinek is ez volt a felfogása szemben Keplerrel.

Egy más nehézséget is elhárított Galilei. Tycho szerint, ha az állócsillagok oly messze vannak, mint azt a Copernicus-féle felfogás megkívánja, úgy azok látszólagos átmérőjéből a valóságos átmérőre oly értéket kapnánk, mely a földpálya méreteit is meghaladná. Galilei rámutatott az irradiációra, melynél fogva a fényes csillagok nagyobbaknak látszanak. Ma különben tudjuk, hogy vannak olyan csillagok, az ú. n. óriáscsillagok, melyek méretei a földpálya méreteit meghaladják.

A főnehézségek azonban nem a kinematika oldalán voltak, hanem a földi és égi testek látszólag eltérő természetében, ami azok mozgásában is megnyilvánul.

Aristoteles szerint a természet világában, mégpedig az anorganikus világban is célokra való törekvés nyilvánul meg. A testek iparkodnak «természetes helyüket elfoglalni». A nehéz testek, melyek főképp a két nehéz elemből, föld és vízből állanak, a mindenség centruma felé törekszenek, ez az ő természetes helyük. A könnyű testek: a levegő és tűz, felfelé törekszenek. A testek természetes mozgása egyenesvonalú mozgás felfelé vagy lefelé.

A természetes mozgáson kívül van «erőszakolt» mozgás, ilyen, ha egy nehéz testet felfelé hajítunk.¹

A földi világ az ellentétek, a változás és mulandóság világa. A testek keletkeznek és elmúlnak.

Ezzel az egész, a négy elemből összetett világgal szemben áll az

¹ Nem használom a «kényszerített» mozgás jelzést, mert ez a kifejezés a mai mechanikában egész határozott jelentéssel bír, mely nem fedi az aristotelesi fogalmat.

égi világ. Ez a változó földi világgal szemben változatlan, ha a helyváltozástól eltekintünk. Túl van az ellentéteken. Az égitestek természetes mozgása az egyenletes körmozgás, mely semmiféle cél felé nem törekszik, mert mindig célnál van. Az égitestek alakja a gömb, melyet a legtökéletesebb testnek tekintettek. Anyaguk az aether.

Láthatjuk, hogy a földdel szemben az ég mint valami magasabbrendű, tökéletesebb szerepel, méltó lakhelye Aristotelesnél az isteneknek, a középkorban az üdvözülteknek.

És mégis a Föld van e tökéletes ég középpontjában, úgy látszik, minden a Földért és a rajta küzködő emberért van, körülötte forog minden, a bolygók konstellációi is az ő sorsát jelzik.

Ezzel szemben a Copernicus-féle felfogás egyrészt degradálja az eget, másrészt elveszi a Föld kiváltságos helyét. A Föld nincs a mindenség középpontjában, hanem egy bolygó a többi közt, a Nap egy csillag a többi közt. Nehéz ekkor elgondolni, hogy a bolygók valamely véletlen konfigurációja az egyes emberek sorsára mérvadó legyen. Másrészt az sem valószínű, hogy az égitestek különleges anyagból legyenek és különleges tökéletességgel bírjanak. Galilei kimutatta, hogy a Holdon hegyek vannak, melyek éppúgy árnyékot vetnek, mint egy földi hegy. A Napon, melyet addig az égi tisztaság szimbólumaként tiszteltek, foltok vannak, melyek keletkeznek és elmúlnak. A Venus fényváltozásokat mutat, mint a Hold. A Jupiter körül négy hold kering, egy kis bolygó-rendszer, melynek nem a Föld a középpontja.

A kristályszférák feltevése is tarthatatlanná vált ha a Föld a Nap körül kering, mert látjuk, hogy a Föld nincs kristályszférára erősítve. Amint már láttuk, Tycho is egy erős érvet szolgáltatott a kristályszférák ellen az üstökösök pályáival, melyek átmetszenék és átlukgatnák azokat. Galilei az üstökösök kérdésében elmaradt Tychoval szemben. Az üstökösök bolygótermészetének megállapítása csak Newtonnak és Halleynek sikerült, az utóbbi volt az, ki először számította ki egy üstökös pályáját és mondta előre visszaérkezését.

A Föld tengelykörüli és a Nap körüli mozgása ellen már Aristotelesnél a legfőbb érv a kor mechanikai felfogásából eredt, mely még igen kezdetleges volt.

Az egyik érv az volt, hogyha egy toronyból leejtünk egy követ, forgó Föld esetében ennek nem a torony aljára kellene esnie, hanem oly távolra attól, amennyire az esés tartama alatt a Föld elforgott. Ezt az érvet számtalan módon variálták: egy pontosan felfelé lőtt ágyúgolyónak vissza kellene esnie az ágyú torkába, ha a Föld nem forog, különben távolra esne. A madarak visszatálnak fészükbe stb. Galilei

ezzel szemben kifejti, hogy a kő a torony tetején már bír a torony és a Föld mozgásával és ezt megtartja mozgása közben. Hivatkozik arra, hogy egy nyugvó tengeren gyorsan vitorlázó hajó árbocáról leeső tárgyak az árboc aljára esnek, úgy mint a nyugvó hajón. Egy zárt kabinban minden jelenség úgy folyik le, mintha a hajó állana és meg sem tudjuk állapítani, hogy a hajó mozog-e?

Galilei kifejti, hogy vízszintes pályán mozgó test sebességét a sűrűdástől eltekintve megtartja, ellenben a tehetetlenség elvét egész általánosságban soha ki nem mondta. Azt is feltette, hogy a lég teljesen nem követi a Föld forgását és ebből magyarázta a passzátszeleket.

A Föld forgása számára a legsúlyosabb érvnek a dagály és apály jelenségét tartotta. Ezt úgy magyarázta, hogyha a Föld forgásához hozzáadjuk napköri transzlatorikus mozgását, úgy a Föld pontjainak sebessége növekszik ott, hol a két mozgás iránya megegyezik, csökken, hol ellenkező és így a nap folyamán gyorsul és lassúbbodik. A tenger vize ezt a változó mozgást nem tudja követni és majd az egyik, majd a másik parton túllépi határait, úgy, mintha egy gondolában egy vízzel telt edény van és a gondola sebessége változik. Ez a mechanika szempontjából teljesen hibás elgondolás már azért sem állhat meg, mert nem ad számot az árapály napi közel egy órai késéséről. Kepler már reámutatott a Hold vonzására, de Galilei a vonzóerőkben afféle skolasztikus «qualitas occulta»-kat látott és ezt nem fogadta el. Elméletét igen nagyra tartotta és kortársai sem látták hibás voltát.

Mai szemmel nézve Galileiben látjuk a mozgás relativitásának lényeges pontokban való egyik első felismerőjét, ezért nevezik ma az egyik inerciarendszerről egy másikra való transzformációt Galilei-transzformációnak, mely a Lorentz-transzformációnak a fénysebességhez kis sebességekre érvényes speciális esete. Ez áll egymáshoz képest egyenletes transzlációt végző rendszerekre. De egymáshoz képest gyorsuló, így egymáshoz képest forgó mozgást végző rendszerek közt csak kinematikai és nem dinamikai equivalencia áll fenn. Egy az állócsillagokhoz rögzített koordináta-rendszerben fennállanak bizonyos mozgási törvények, melyek nem állanak fenn egy ehhez képest forgó rendszerben. Ezen alapulnak azok az összes kísérletek, melyek a Föld forgását a Földön végzett kísérletek segélyével mutatják ki: eltérés lövedékek mozgásánál, Foucault ingakísérlete, Eötvös-effektus, stb. Ennek az eltérés mibenlétének általános megfogalmazása Galilei idejében még nem volt lehetséges. Ma úgy mondjuk, hogy a forgórendszerben fellépnek a koordinátaerők, úgymint a centrifugális erő és a Coriolis-féle erő és hozzájárulnak a többi erőhöz. Ezen erők tekintetbevételével a két egy-

máshoz képest forgó rendszer teljesen equivalens, vonatkoztathatjuk a mozgást akármelyikre és nyugvónak tekinthetjük akármelyiket. Csak vannak olyan rendszerek, melyekben a mozgás törvényei igen egyszerűek, ezek az inercia-rendszerek, melyeket jó megközelítéssel az állócsillagokhoz rögzített vagy hozzájuk képest egyenesletes egyenesvonalú mozgást végző rendszerek valósítanak meg. Ez az az álláspont, amire a klaszikus mechanika alapján eljuthatunk.

Az új. n. általános relativitás elve ezen még túlmegy, de ennek tárgyalásába itt nem bocsátkozhatunk.

Amint láttuk, már Copernicus-féle felfogás ellen felmerülő kifogások elhárítására szükséges volt a mechanika alapjelenségeinek tisztázására. Galilei ezt nemcsak oly mértékben vitte keresztül, hogy az ellenvetések elhárítására képes volt, hanem a mechanikának mint önálló tudomány-nak is megvetette az alapjait. De az égi és földi mozgás közti ürt nem sikerült teljesen áthidalnia, az égitestek mozgása nála is körmozgás, melyet más elemibb elvre nem sikerült visszavezetnie. Ez csak később sikerült a Galilei által megalapozott mechanika továbbfejlesztése által Newtonnak, ki kimutatta, hogy a hajított kő és az égitestek mozgása ugyanazon törvényeknek engedelmeskedik.

Hogy ez lehetséges legyen, először a szabad esés és a hajítás törvényeit kellett tisztázni.

A szabad esésre és hajításra Aristoteles állított fel néhány tételt. A testek sebessége arányos tömegükkel, különböző közegekben a sebesség arányos a közeg ritkaságával, azaz mai nyelven szólva fordítva arányos a közeg sűrűségével, amiből Aristoteles azt következtette, hogy üres tér nem lehetséges, mert abban az esésnek végtelen nagy sebességgel kellene végbemenni. A hajításra pedig azt a sajátságos feltevést tette, hogy a hajító kéz a levegőt is mozgásba hozza és ez viszi a testet tovább magával. Ezeket a legdurvább tapasztalattal ellenkező tételeket már a VI. században kritika tárgyává tette Aristoteles egy kommentátora, Philoponos, kevéssel Galilei előtt pedig Benedetti. Galilei pisai idejében ezek nyomán kritizálta Aristotelest és kifejtette a hajítás egy elméletét, melyben nem a mozgás leírására törekszik, hanem annak okát akarja adni. Szerinte egy felfelé való hajításnál a test egy «vis impressa»-t kap, amint ez elfogy, felülkerekedik a test természetes, lefelé irányuló mozgása, a test sebessége kisebb lesz, majd lefelé növekvő sebességgel mozog, míg eléri «természetes» sebességét, melyet aztán meg is tart. Itt már Benedetti tisztábban látott, ki a növekvő sebességet úgy magyarázza, hogy a test esésénél, a nyert impulzusok összegeződnek. Ilyenféle, az okokra irányuló kérdéstételek kiküszöbölése képezi Galilei későbbi,

nagyobb vagy kisebb, tehát amit a mozgás az idő első felében elmulaszt, azt a második felében pótolja. Tehát az utat megkapjuk, ha az egész mozgást a félsebességgel gondoljuk befutva. Az ábrából látható, hogy a megtett út az OAB háromszög területe, ez pedig egyenlő az $OBD'D''$ négyszög területével.

Ha a sebesség v , a gyorsulás g , úgy egyenletes gyorsulásnál :

$$v = gt,$$

és az út :

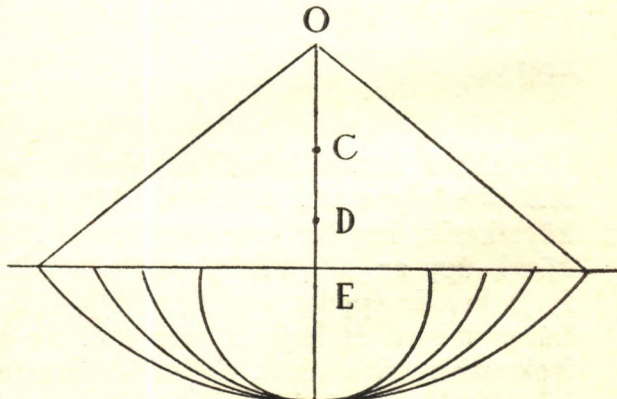
$$s = \frac{1}{2}v \cdot t = \frac{1}{2}g \cdot t^2$$

Ez az okoskodás integráció speciális esetben. Galileinek voltak más infinitezimális megfontolásai is, melyeket egyes szerzők szerint Cavalieri kérésére vett be főművébe.

A szabad esés, mint az állandó gyorsulással bíró mozgás típusa alapvető fontosságú, mert minden mozgás elég kis darabja ilyen mozgással közelíthető meg. Azért ma is minden fizikai tanulás alapja, ezt kikerülni és atomokról és elektronokról mesélni kellő alapvetés nélkül a fizikának visszasüllyesztése a Galilei előtti állapotba.

A szabad esés közvetlen kísérleti tanulmányozása a Galilei korabeli segédeszközökkel nem volt lehetséges. Ezért egy más, szintén egyenletesen gyorsuló mozgást, a lejtőn való esést tette vizsgálatai tárgyává. Mivel itt a gyorsulás kicsinnyé tehető, a mérés keresztülvihető volt. Galilei az időt egy nagy edényből kifolyó vízzel mérte és igazolta az út függését az időtől.

Igen jelentékeny elméleti megfontolásokat is fűzött a lejtőn való mozgáshoz. Így felismerte, hogy eltekintve a súrlódástól, a végsebesség független a lejtő hajlásától és csak a lejtő magasságától függ, ugyanakkora, mintha a test ugyanazon magasságon át szabadon esett volna. Ha ez nem így volna, úgy egy test egy lejtőn leesve oly sebességet kaphatna, hogy egy más lejtőn magasabbra emelkedhetne avval, min eredeti magassága volt. Tehát egy test magától magasabbra juthatna, ami a tapaszt-

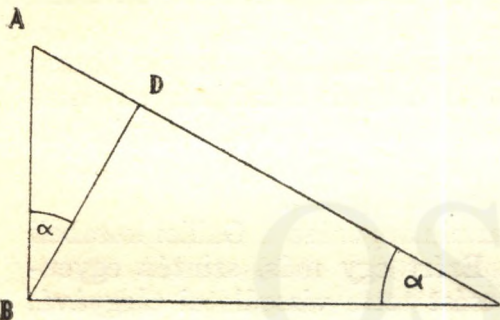
2. kép

talattal ellenkezik. Egy szép ingakísérlettel mutatta meg Galilei, hogy az inga mindig ugyanarra a magasságra tér ki. Függesztünk egy fonálra egy golyót és hozzuk lengésbe, midőn a szélső helyzetekben a golyó egy bizonyos magasságot ér el. Azonban ugyanakkora magasságot fog akkor is elérni, ha a fonál vertikális helyzetében C vagy D helyen egy szeget helyezünk, mely az inga hosszúságot megváltoztatja.

Ebben az okoskodásban a mechanika energiátételének sejtése dereng.

Ha a végsebesség lejtőn ugyanaz, mint a szabad esés esetében, úgy az esési idő arányos a lejtő hosszával. Ha a vertikális AB , a lejtő hossza AC , úgy fennáll:

$$AB = \frac{v}{2} t, \quad AC = \frac{v}{2} t',$$

azaz:

$$\frac{AB}{AC} = \frac{t}{t'}$$

ebből megkaphatjuk a gyorsulások C viszonyát is:

3. kép

$$v = gt, \quad v = g't', \quad \text{tehát:} \quad \frac{g'}{g} = \frac{t}{t'} = \frac{AB}{AC} = \sin a,$$

azaz:

$$g' = g \sin a.$$

Ebből fontos következtetéseket von le. Míg a test szabadon esik AB távolságon át, a lejtőn AD távot írja le. Ebből tovább az is következik, hogyha egy kört írunk AB vertikális távol mint átmérő körre, úgy az $AD_1, AD_2, AD_3, \dots$ AB távolokat ugyanazon idő alatt futja be, de éppúgy a $BD_1, BD_2, BD_3, \dots$ távolokat is, mert csak a húrok hossza és hajlása mérvadó. Ez kis kilengésekre az ingamozgás izokronizmusára vezet. Galilei kimutatta az izokronizmust húrokra, kis kilengésekre a húr közel egyenlő az ívvel és az ingamozgást mint lejtőmozgást fogva fel, megkapjuk az izokronizmust. A körívekre nem tudta

kimutatni. Foglalkozik avval a kérdéssel, hogy melyik az a görbe, melyen legrövidebb idő alatt fut be megadott magasságkülönbséget, tehát a brachystochrone problémájával.

Az inga lengéséről tudja, hogy függ az inga hosszától. Mach² szerint a húrok fentemlített törvényéből egy közelítő formula a lengésidőre levezethető és valószínű, hogy Galilei ezt ismerte. Ugyanis a vertikális átmérőn való esésre fennáll, ha l az inga hossza és így $AB=2l$.

Ekkor :

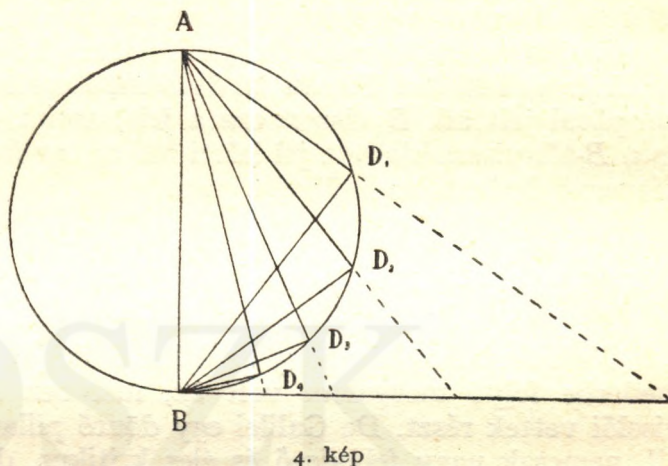
$$2l = \frac{gt^2}{2},$$

amiből a lengésidőre adódik :

$$T = 8\sqrt{\frac{l}{g}},$$

míg a helyes, az ívre vonatkozó formula :

$$T = 2\pi\sqrt{\frac{l}{g}}.$$

4. kép

Arra is gondolt, hogy az ingát órák szabályozására használja fel, ezt a problémát azonban csak Huyghens oldotta meg.

A szabad esés természetének felismerése a hajítás tárgyalását is lehetővé tette. Ezt Galilei mint a vízszintes egyenletes mozgás és az egyenletesen gyorsuló szabad esés összetételét fogja fel. Megállapítja a pálya parabolikus alakját. Azt is kimutatja, hogy a ferde hajítás ettől nem különbözik lényegesen, mert az is felfogható mint oly parabola, melynek a vízszintes hajítás parabolája csak egy része.

Nagy haladás volt ez, mert még Tartaglia úgy tárgyalja a hajítást, hogy a pálya áll egy egyenes kezdő, köralakú közép és vertikális végdarabból. A felfogás itt az volt, hogy a test impulzusa egy idő múlva kimerül és akkor átmegy a szabad esésbe.

A «Discorsi» egy másik főproblémája a szilárdságtan megalapozása. Itt oly döntő belátásokra nem jutott, mint a dinamikában.

² E. MACH: *Die Mechanik in ihrem Entwicklung*. 7. kiad. 157—158. ll.

Kiindul a szilárdság elméletéből. Úgy gondolja, hogy a szilárd testek számtalan kis üreget tartalmaznak és a természet idegenkedése az üres tér iránt, a hirhedt «horror vacui» tartja össze a testet. Galileinél lényeges haladás, hogy tudja, hogy a «horror vacui»-nek határa van, a víz szivattyúban nem emelhető magasabbra, mint 13 rőf. Talán nem véletlen, hogy Galilei utolsó tanítványa, Toricelli, a levegő nyomásának felfedezésével tisztázta ezt a kérdést. Galilei azután különböző alakú tartók és oszlopok szilárdságát vizsgálja.

Még felemlítjük Galilei thermoskopját, mely hőmérőnek nem tekinthető, mert a fixpontokat nem ismeri.

Említésre méltó szellemes gondolata a fénysebesség mérésére vonatkozik és emlékeztet Fizeau későbbi módszerére. *A* észlelő *B* észlelőnek lámpával jelt ad. *B* viszonozza a jelt, amint *A* jelét látja. *A* jeladása és a *B*-től visszaérkezett jel közti idő az, amire a fénynek az *AB* távolság kétszeres befutására szüksége van.

*

Nem mondhatjuk, hogy az újkor fizikáját Galilei hozta létre. Széles mederbe folyó mozgalom volt az, melyben különféle nemzetek képviselői vettek részt. De Galilei egy döntő pillanatban elhatározó helyen áll, nemcsak nagy felfedező és éles kritikus, de nagyszabású egyéniség is és fényes író, ki nézeteit elismeréshez is tudja juttatni. Helyzete magával hozta, hogy számos konfliktusba került, de ez elkerülhetetlen, ha valaki kora gondolkodását nemcsak előbbre viszi, hanem annak más irányt is ad. Mint a független gondolkodás képviselője neve szimbolummá vált, akár Sokratesé.

A Galilei-féle konfliktus azt is mutatja, hogy mélyreható történeti átalakulásokban az előbbi kor legmélyebb eszméi megmaradnak és konfliktusokra van szükség, hogy ezt a mély eszmei tartalmat el lehessen választani olyan múltó formáktól, melyeket vele összekapcsoltak. Így kiderült, hogy a heliocentrikus rendszer nem veszélyeztette a keresztény ethika értékeit, sőt még az aristotelikus filozófia igazi értékei is, — megtisztulva attól, ami mulandó —, megmaradtak.

Galilei után a tudomány fejlődése nyugodtabb mederben folyik tovább. Descartes megteremti az analitikai geometriát és evvel új és hatalmas segédeszközt ad a természet kutatói kezébe, egy nyelvet, mely hajlékonyabb, mint Galileinek proporciókban való gondolkodása. Leibniz és Newton megállapítják az infinitezimális módszereket. Ekkor érett

meg az idő a mechanika átfogó egységes elméletére, amit Newton valósított meg. Evvel Aristotelesnek, a tudomány első nagy rendezőjének és axiomatizálójának tudományideálja valósult meg tisztultabb formában. Azt hiszem, a szellem szerint való aristotelizmus a mai nagy tudományos átfogó rendszerekben él és nem azoknál, kik a betű szerint való Aristotelest óhajtják feltámasztani.

A Newton-féle fizika is mutatta egy időben a dogmatikus megmerevedés kezdő szimptomáit, de a kutatás már oly széles mederben folyt, az új tények oly állandóan özönlöttek, hogy ez végzetessé nem válhatott.

Galilei tudatában volt annak, hogy vállalkozása kezdet és nem befejezés és az utána következő fejlődés igazolta az általa kijelölt utat.

ORTVAY RUDOLF

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

GALILEI ÉLETE ÉS MUNKÁSSÁGA

A nagy természettudósok közül is csak keveseknek jutott osztályrészül, hogy korszakalkotó munkásságot végezzenek. E kevesek közül való Galileo Galilei. Méltán mondták róla, hogy ha munkássága több természettudós között oszlott volna meg, ezek mindegyike még a nagyok közé számítana. Munkássága két főrésze oszlik: csillagászati vizsgálataira és dinamikai kutatásaira. Galilei kutatásai közül inkább csak a csillagászati vizsgálatainak eredményei mentek át a köztudatba, melyekkel bebizonyította Copernicus tanának helyességét. Dinamikai vizsgálatai, melyekben egyes mozgások törvényszerűségével foglalkozik és melyekben hihetetlen éleslátással a mozgások tanának vagyis a fizika egy igen nagy részének veti meg az alapját, szélesebb körökben kevésbé ismertek, mert elvontak és így kevésbé hozzáférhetőek. Ezek a vizsgálatok az egész fizikában alapvető fontosságúak és egészen új korszakot nyitottak meg a korabeli fizika fejlődésében.

Galilei egy köztisztviselőben álló család gyermeke volt. 1564-ben született Pisaban. Apja kereskedőnek szánta, de mivel az ifjú Galilei erre kevés hajlandóságot mutatott, beleegyezett abba, hogy a pisai egyetemen orvostudományt tanuljon. Galilei 17 éves korában kezdte meg tanulmányait és az orvostudomány mellett szorgalmasan foglalkozott a régi klasszikusokkal, így különösen az akkori tudósoknak bálványával, Aristotelesszel. De Aristotelesszel sehogy sem tudott megbarátkozni és mint későbbi írásaiból kitűnik, már fiatal korában nagyfokú

ellenszenvvel viseltetett az aristotelesi tanokkal szemben. 20 éves korában Euklides és Archimedes műveit kezdte tanulmányozni, melyek igen nagy hatást gyakoroltak rá és melyek elindították érdekekben oly gazdag tudományos pályafutását. Mint irodalmi munkásságából kitűnik, Archimedest különösen nagyra értékelte és Archimedeshez kapcsolódnak első tanulmányai is, melyek a testek úszásának törvényszerűségeivel és a súlyponttal foglalkoznak.

Úgy látszik, hogy pisai tanulmányait nem fejezte be, de jóakarói csakhamar felismerték kiváló képességeit és segítségükkel 25 éves korában megkapta a pisai egyetem matematikai tanszékét. Már itt kezdett foglalkozni a mozgások tanával, melynek részletes kidolgozásával oly maradandót alkotott. Életének eme nagy művével, melyet csak élete végén a híres «Discorsi»-ban tett közzé, tanulmányom további folyamán részletesebben fogok foglalkozni. Itt csak azt említem meg, hogy e munkájának befejezéséig hosszú és fáradságos utat kellett megjárnia, ugyanis a felmerülő problémákat egészen új alapokból kiindulva kellett tárgyalnia. Ezzel kapcsolatos egyik ismert kísérlete is. Az akkori általános felfogás szerint egy test annyiszor gyorsabban esik, mint egy másik, ahányszor súlyosabb. Galilei ezzel szemben azt állította, hogy különböző súlyú testek, hacsak sűrűségeik nem különböznek nagyon, nem légüres térben is praktice egyenlő gyorsan esnek. Galileit ezért kigúnyolták és kinevették, de mindez csak addig tartott, míg Galilei a pisai ferde tornyon sok szakember és kíváncsi néző jelenlétében egy egyszerű kísérlettel demonstrálta állításának helyességét.

Galilei a pisai tanszékről csakhamar átment a padovai egyetem matematikai tanszékére, mely több előnyt és így jobb munkalehetőséget biztosított számára, mint a pisai. Galilei 18 éven át működött a padovai egyetemen és ezek az évek Galilei életének legtermékenyebb és valószínűleg legboldogabb évei. Itt folytatta a mozgások tanára vonatkozó alapvető vizsgálatait, továbbá egy szilárdságtant dolgozott ki és ezt szintén a híres «Discorsi»-ban publikálta.

Ebben az időben foglalkozott Galilei hőmérők készítésével is, amivel szintén igen nagy szolgálatot tett a tudománynak, hiszen addig a hőmérséklet megállapítása csak közvetlen érzékelés útján történhetett, ami, mondanom sem kell, pontos hőmérsékletmérésre teljesen alkalmatlan. Galilei a levegő, víz és alkohol hőtágulását használta fel a hőmérséklet mérésére, tehát ebben az irányban is úttörő munkát végzett.

Padovában végezte nagyfontosságú csillagászati megfigyeléseit is. Távcsovével mint elsőnek volt alkalma megfigyelni oly égi jelenségeket, melyeket előtte még emberi szem nem látott. Megfigyelései alapvető

tudományos értékűek és átalakították az addig általánosan elfogadott világszemléletet.

Abban az időben Ptolemeus tanát fogadták el, mely szerint a Föld, a világmindenség centruma, a világmindenségben nyugszik és a Nap és a többi bolygó a Föld körül végeznek mozgásokat. Már a görög Aristarchos azonban azt tanította, hogy a Föld nem áll fixen, hanem a Nap a fix pont, mely körül a bolygók és köztük a Föld is keringenek. De már Aristarchos is ellenzésre talált és tekintélyesebb filozófusok, köztük Aristoteles, Ptolemeus tanát fogadták el. Ez könnyen érthetővé válik, hisz a földi hatalmában tetszelgő ember természetesen a saját égitestét kívánta a világmindenség centrumában látni. A hiú ember gondolkodásmódjával sehogy sem fért össze, hogy a világmindenségnek egy más égitest legyen a centruma. Ptolemeus és Aristoteles tanítását tette magáévá az Egyház is, ami könnyen érthető, ha figyelembe vesszük, hogy egyrészt akkor Aristoteles milyen nagy tekintélynek örvendett, másrészt pedig az akkori egyházi emberek nem tudták volna elképzelni, hogy az emberiség megváltása ne a világmindenség centrumában, hanem egy látszólagosan kevésbé fontos helyet betöltő égitesten menjen végbe. Mindezt ma 3 évszázados távlatból nézve talán kissé nehezen érthetjük meg, mert nem tudunk beleilleszkedni az akkori korszellembe. Ennek a szellemnek tulajdonítható, hogy Copernicus, ki Aristarchos tanát tökéletesebb formában felújította, csak a halálos ágyán merte azt nyilvánosságra hozni. A copernicusi rendszernek csak igen kevés terjesztője akadt és így Galilei korában az általánosan elfogadott rendszer a ptolemeusi volt.

Ezt a ptolemeusi rendszert döntötték halomra Galileinek távcsővel történt csillagászati megfigyelései. A távcsövet Hollandiában fedezték fel. Galilei röviddel azután, hogy hallott róla, egy tökéletesebb kivitelben állította elő. Távcsővével 1609-ben végezte az első megfigyeléseit és ezek rendkívüli hatást gyakoroltak rá. Erről a mély benyomásról csak az alkothat magának némi fogalmat, akinek alkalmá nyílt távcsővel égi jelenségeket megfigyelni. A firenzei udvarhoz intézett egyik levelében írja: «Éppen úgy mint ahogy végtelen csodálkozás tölt el, éppen úgy végtelen hála tölt el Isten iránt, hogy nekem mint elsőnek egyedül hagyott megfigyelni oly csodálatos és annyi évszázadon át elrejtett dolgokat».

Távcsővét a Holdra irányítva látta, hogy annak felülete hegyekkel és völgyekkel váltakozó síkságokkal van borítva, vagyis hasonló a Földhöz. Az állócsillagok száma a távcsőn keresztül rendkívüli mértékben megsokasodott, látta, hogy egyes helyei az égboltnak, melyeken szabad

«Umso schlimmer für die Tatsachen». Ilyenfajta érveken ma csak mosolyogni tudunk, de ilyen szinte már grotteszk érveket elvontabb területeken a mai korban is találunk, így például különösen egyes modern természet-filozófiai művekben, melyek atomelmélettel foglalkoznak és melyekben a szerző az atomokat a saját világgképének megfelelő tulajdonságokkal ruházza fel anélkül, hogy figyelembe venné azt, hogy az atomok a valóságban milyen tulajdonságokkal rendelkeznek. Ilyen érvek ellen józan érvekkel küzdeni teljesen lehetetlen, ezt sajnos Galileinek csakhamar tapasztalnia kellett. Galilei a támadásokat azzal igyekezett ellensúlyozni, hogy befolyásos személyiségeknek távcsöveket küldött, hogy személyesen meggyőződjhessenek állításának helyességéről, továbbá több előadásban ismertette felfedezéseit. Mindez azonban haszталannak bizonyult, mert a korabeli szakemberek közül is szinte csak Kepler volt az, aki felfedezéseit teljes mértékben értékelte és elismerte. Ezzel szemben viszont sokan egyszerűen nem voltak hajlandóak, hogy a távcsövel megfigyeléseket végezzenek, sőt még magát a távcsövet sem kívánták látni. Érdekes, hogy akadtak viszont művelt laikusok, akik távol maradva az üres filozófiai spekulációktól, a «Sidereus nuntius» áttanulmányozása után csatlakoztak Galilei felfogásához.

Galilei időközben folytatta csillagászati megfigyeléseit. Felfedezte a Saturnus sajtáságos szerkezetét. Ezt a bolygót ő 3 részből állónak látta, ami már utal a Saturnus gyűrűs szerkezetére. Ezenkívül felfedezte, hogy a Venus fényváltozásokat, úgynevezett fázisokat mutat hasonlóan, mint a Hold, ami teljes ellentétben volt a ptolemeusi rendszerrel és bizonyította, hogy a Venus a Nap körül kering. Végül pedig a Napon Galilei felfedezte a napfáklyákat, továbbá a napfoltokat, melyek a Napnak kevésbé világító és így a kontraszt-hatás következtében sötétebbnek látszó relatíve kis részei. A napfoltok elmozdulásából pedig helyesen következtetett a Napnak tengelykörüli forgására.

Mindezek a felfedezések Galileit teljesen meggyőzték a copernicusi rendszer helyességéről és arra készítették, hogy felfogását nyiltabban hirdesse. Ezzel 1615-ben magára vonta az inkvizíció figyelmét, mely sajnos, élete végéig nem szűnt meg vele foglalkozni. Galilei minden lehetőt megpróbált, hogy a copernicusi tannak elismerést szerezzen és meggyőzze ellenfeleit saját megfigyeléseinek helyességéről, de mindez haszталannak bizonyult. Az inkvizíció illetékes szerve, mely főképpen Galilei ellenfeleiből tevődött össze, a copernicusi tant és Galileinek a naprendszerre vonatkozó megfigyeléseit és az abból vont következtetéseket tévesnek és eretneknek nyilvánította és figyelmeztette Galileit, hogy a szerintük téves tanításait vonja vissza. De Galilei egyelőre még szabad

volt és mint levelezéséből kitűnik, az inkvizíció ítéletét nem vette túlságosan szigorúan.

1624-ben Maffeo Barberini VIII. Orbán néven került a pápai székbe, ki Galileinek személyes barátja és tisztelője volt. Ez a pápaválasztás Galileit új reményekkel töltötte el és megérlelte benne elhatározását, hogy a naprendszerre vonatkozó felfogását és megfigyeléseit közzé tegye. E végből újra Rómába utazott és tényleg sikerült kieszközölnie «A két legnagyobb világrendszerre vonatkozó dialogusok» c. műve számára a kiadás engedélyezését.

Dialogusai című műve a ptolemeusi és a copernicusi rendszer összehasonlítása. Az összehasonlítás párbeszéd alakjában folyik: Salviati, Sagredo (Galileinek időközben elhunyt barátai) és egy harmadik személy között, kit Galilei Simplicio-nak nevez. A Dialogusokban Salviatinak jut az a szerep, hogy a copernicusi rendszert minden lehető ellenérvvel szemben megvédelmezze; ellenfele Simplicio a ptolemeusi rendszer védője, ki egyik kudarcát a másik után szenved el Salviatival folyó vitájában. A vidám és rokonszenves Sagredo szintén részt vesz a vitában és benne Salviati logikus érveinek hatására végbemegy az a nagy felszabaduló érzés, amelyet, mint a fennmaradt levelezéséből kitűnik, oly sok ember érzett a Dialogusok olvasása alkalmával. Annak ellenére, hogy a párbeszédekből teljesen világosan kitűnik a copernicusi rendszer helyessége, végül mégis Simplicionak marad (legalább látszólag) igaza. Ennek a fogásnak a jelentőségével természetesen mindenki tisztában volt.

A Dialogusok Galilei egyik főműve és a csillagászati alapvető megfigyeléseinek és megállapításain kívül a mozgások tanára vonatkozóan is fontos eredményeket tartalmaz. A mű hatása rendkívüli volt és ez magyarázza meg, hogy ellenfelei a siker láttán még sokkal erősebben támadták. Simplicio kudarcát a saját kudarcuknak tekintették és minden gyűlöletükkel Galilei ellen fordultak, sőt a pápával elhitették, hogy Galilei Simplicio alatt valójában a pápát értette, mire a pápa is ellene fordult. Galileit az inkvizíció Rómába idézte, ahol esküvel kellett megtagadnia a Föld mozgására vonatkozó tanításait és Rómát csak mint az inkvizíció foglya hagyhatta el. Később megengedték ugyan neki, hogy a Firenze környékén levő házában lakjon, de élete végéig az inkvizíció felügyelete alatt maradt.

A Galilei ellen hozott súlyos ítéletet, melyet mai szemmel nézve a legnagyobb mértékben helytelenítünk, az akkori kor szelleme, melyet már röviden vázoltam, magyarázza meg. Az akkori ember sehogy sem tudott megbarátkozni azzal a gondolattal, hogy otthona, a Föld, nem foglal el centrális helyet a világmindenségben, hanem abban csak egy

jelentéktelen porszem. Galilei két korszellem összeütközésének lett az áldozata. Ő már az új korszellem megtestesítője, szakít az addig divatos, szinte minden kísérleti alapot nélkülöző, sokszor gyerekes filozófiai spekulációkon alapuló ú. n. természettudománnyal, Galilei megfigyelhető tényekből indul ki és ezekre építi fel elgondolásait. Az inkvizíciónak Galilei ellen hozott határozatát ma a legnagyobb mértékben elítéljük, de meg kell említenem azt, anélkül, hogy az inkvizíció ítéletét védelmezni akarnám, hogy ez az ítélet nem képezheti alapját a katolikus egyház elleni olyfajta támadásoknak, melyekben az egyházat azzal vádolják, hogy gátolta a tudományok fejlődését. Hogy az egyház a tudományok feljesztéséért és terjesztéséért mennyit tett, az vitán felül áll.

Az inkvizíciónak Galilei ellen hozott súlyos ítélete ellen elsősorban az egyetemek részéről lett volna várható tiltakozás. De sajnos semmi sem történt. Ennek magyarázata az, hogy az egyetemek maguk is meg voltak győződve arról, hogy a Galilei által képviselt copernicusi rendszer téves. Így például a híres párisi egyetem még a XVIII. század elején is azt tanította, hogy a Földnek a Nap körül való mozgása egy téves hipotézis és az újabb amerikai Harvard-és Yale-egyetemeken a ptolemeusi és copernicusi rendszert egy ideig egymás mellett párhuzamosan tanították, mintha mindkettő fenntartható volna.

Galilei életének szomorú utolsó éveiben írta meg másik nagy művét, a «Discorsi»-t, melyet már többször idéztem és melyben a mozgások tanának, a dinamikának, veti meg az alapját. Többek között foglalkozik itt a szabad eséssel, a lejtőn való mozgással, a ferde hajítással és az ingamozgással. Munkájának lényegét az alkotja, hogy felismerte a mozgások két alaptörvényét. Ezeket az alaptörvényeket kiegészítve egy harmadikkal később Newton fogalmazta meg egységesen és kissé általánosabban és ezért a törvényeket általában Newton-féle axiomáknak szokás nevezni. Az első alaptörvény a tehetetlenség törvénye, mely szerint egy nyugalomban vagy mozgásban levő test önmagától állapotát nem képes megváltoztatni, vagyis az állapot változtatásához külső erő szükséges. Ez a törvény mai szemmel nézve szinte triviális, mert mi e törvény ismeretének birtokában minden mozgást e törvényen keresztül figyelünk meg és így e törvény ma a mi számunkra egy önmagától értetődő természetes dolog. Nem így volt ez azonban Galilei korában, midőn a mozgásokat általában teljesen téves alapokból kiindulva akarták tárgyalni, Akkor a törvény felismeréséhez nagyfokú éleslátásra és absztraháló képességre volt szükség, mert hiszen látszólag a természetben valóban létrejövő mozgások ellentmondanak e törvénynek. Így például ha egy vízszintes sík lapon mozgásba hozunk egy golyót, akkor a golyó egy ideig mozog

majd megáll, tehát mozgásállapotában igenis változás állt be. Mi ma tudjuk, hogy ezt a surlódás és a levegőellenállás okozza és e két hatás nélkül éppen Galilei törvénye szerint a mozgásban nem állna be változás, de ennek első ízben történő felismerése igen nagy éleslátásra vall. A második mozgási törvény, mely nem kevésbé fontos, azt mondja ki, hogy a mozgás sebességének megváltozása csak erő hatására jöhet létre, mégpedig a változás nagysága az erővel arányos és iránya megegyezik az erő irányával. Ennek a két alaptörvénynek a felismerése indította el a dinamika vagyis a mozgások tanának a fejlődését, amely nélkül ma fizikát el sem tudunk képzelni. Nagy érdeme Galileinek, hogy felismerte a szabad esés, a lejtőn való mozgás és az ingamozgás fontos törvényeit. Mindenütt megfigyelésekből és kísérleti tényekből, nem pedig filozófiai spekulatív elgondolásokból indult ki. Megfigyeléseinek eredményét csak igen fáradságos munka árán érte el, igen primitív eszközökkel volt kénytelen dolgozni. Így például mivel az akkori órák nem voltak elég pontosak a mozgásokra vonatkozó megfigyeléseinél az időt egy tartályból kifolyó vízmennyiséggel mérte. Dinamikai vizsgálatain kívül foglalkozott még szilárdságtannal és a nagy embereket jellemző éleslátással itt is helyesen jelöli ki a további fejlődés útját. Ezekkel a vizsgálataival kapcsolatban jut el egy a mai légnyomásnak megfelelő fogalomhoz, továbbá ő volt az első, aki helyes módon mérte meg a levegő súlyát és nagyságrendben helyes eredményhez jutott. A «Discorsi» című művében foglalkozik még akusztikai vizsgálataival. Bámulatos, hogy a fizikának ezt a területét is fontos eredményekkel gazdagította. Így például felismerte, hogy a hangok magasságát a rezgésszám határozza meg. Részletesen foglalkozott a rezonancia jelenségével, mely az akusztika további fejlődésében igen fontos szerepet játszott.

Már e rövid összefoglalásból, melyben csak a legfontosabb eredményeket sűrítettem össze, is látható, hogy Galilei milyen alapvető és átfogó munkát végzett. Szakítva az addigi spekulatív módszerekkel, megfigyelésekből, kísérleti tényekből indult ki és ezzel úttörője lett a modern természettudományoknak. Kiváló szellemi tulajdonságaihoz rendkívül vonzó jellembeli tulajdonságok is járulnak és ez magyarázza meg azt, hogy honfitársainak iránta való nagy tiszteletében a világ minden kultúrnépe osztozik.

GOMBÁS PÁL

GALILEI, A TUDÓS ÉS AZ EMBER

A tudósok életében gyakran valami különös kettősséget találunk. Szellemi életük magas szintre emelkedik, szinte elválik a földtől. Amott eget ostromló titánok, tudományuk győzelmes, csodált hősei — emitt csetlő-botló, ügyetlen gyermekek, gyarlók és hibásak : emberek.

1642-ben, most 300 éve, a Firenze melletti kis Arcetri falu egyik magányos villájában, egy testileg-lelkileg megtört, 78 éves, vak aggastyán lehelte ki lelkét : Galileo Galilei, a firenzei posztókereskedő fia, a pisai egyetem némaságra ítélt tanára, az inkvizíció foglya. Galileo Galilei, a dinamikus világszemlélet felébresztője, ég és föld új távlatainak látnoka, az új természettudomány első művelője. A bukott ember s a győzelmes tudós, a földi pálya két végzetes összekötöttje, a halál e pillanatában vált el egymástól, hogy amaz elenyésszen, emez megkezdje csillagok felé ívelő pályafutását.

Három évszázad távlatából idézik most szerte a világon ezt a pillanatot, s valóságos szellemidézés ez : tisztán halljuk és mélyen megértjük Galileit, a tudóst, sokkal szorosabb szellemi közelségben, mint akár a korabeli tudomány vele szembenálló képviselői, akár a padovai egyetem fiataljainak lelkes tömege. De nem így Galileit, az embert. Mit tudunk róla? Hiú volt és nagyravágyó, ki azonban habozás nélkül áldozott vagyont, sikert a tudományért. Retteg hatalmas ellenfele, az inkvizíció ismeretes argumentumaitól, mégis kockáztatja fejét elveiért. Tudatos elszánás vezette, vagy tudattalan ösztönök? Ki felelhet erre ma?

A pisai egyetemen 60 arany scudo évi fizetésért tanította a matematikát és csillagászatot. Éhbérért dolgozott és kortársait szívből utálta.

Huszonöt éves volt, villogószemű, erős, — aki már kész volt a világgal szembeszállani. De Padova egyeteme már meleg barátsággal, kezdeti sikereit méltányoló elismeréssel fogadta. Ez a méltánylás később abban az 1000 scudoben nyert kifejezést, amellyel egyetemi működését honorálta a velencei tanács. Hallgatói rajonganak érte s oly nagy számmal tolonganak előadásaira — néha 2000-nél is többen vannak — hogy az öreg egyetem, a *Bó* falai alig tudják őket befogadni. Előkelő nemes urak, hercegek s uralkodók sarjai mind tőle akarnak tanulni, ki-ki a magáét. Legjelentősebb munkájának, az új mechanikának itt folytatott kísérleteivel és számításaival vetette meg alapjait. A mű csak élete alkonyán jelenhetett meg, külföldön, Leydenben 1638-ban «Discorsi e dimonstrazioni matematiche intorno a due nuove scienze attenenti alla meccanica ed ai movimenti locali». Eredményét joggal nevezhetjük a dinamika születésének. *Mechanica* névvel jelölték eddig a természettan alapvető részét, az anyagi testek mozgásának tanát. Ez teljesen statikus jellegű volt, amire jellemző, például, hogy a mozgásokat szerették csupa egymástkövető egyensúlyi helyzet sorozatának felfogni. A statika ugyanis használható tudomány volt, egészséges alapokon állott: Archimedes kísérleti törvényein, melyekkel jól le lehetett írni a jelenségeket. Ámde a mozgások okainak s az általános összefüggéseknek magyarázataért már nem volt hova fordulni, hacsak nem Aristoteleshez. Az ő *dinamikai* tanai azonban a kísérleti alapoktól messze elrugaskodott merő spekulációk voltak. Galilei metsző gúnnyal állapítja meg a Stagyiritáról: «... azt ajánlja tanítványainak, ne tanulják a matematikát. Nagyon bölcsen, mert az ő elméleteire mi sem veszedelmesebb a matematikánál!» — Galilei valóban zseniális lényeglátással a mozgásokat mint gyorsító és lassító erők játékát fogja fel, ilyen alapon végzi kísérleteit s eredményül az erők és mozgások tanát, a dinamikát, ajándékozva a világnak. Ha meggondoljuk, hogy ma már szinte minden tünemény végső okát mozgásra vezetjük vissza, értékelni tudjuk az ajándék nagyságát. Galilei dinamikus jelleme tűnik ki mindebből, de abból is, hogy bár kitűnően beszél latinul, mégis épp legfontosabb műveit anyanyelvén írja és párbeszédes formában!

A távcsővel folytatott kísérletei szintén Padovában kezdődtek és ezek érlelték meg benne a copernicusi tan igazságát, bár ekkor még maga is a ptolemaioszi világrendet tanítja.

Sikerekben és eredményekben oly dús működése szinterét, Padovát, 18 évi szolgálat után (1610-ben) otthagyja s a Mediciek udvari matematikusaként Firenzébe tér vissza, ahol egyben a pisai katedrát is újból rábízák. A szabad Velence pártfogását tehát felcserélni a fejedelmi kegygel, a függetlenségéért a szentszékkal is szembeszálló köztársaságot a

bigott papuralom főfészkével, s ezzel önként dugta nyakát a hurokba, mely később megfojtotta.

Miért tette ezt? Talány. Mondják, azt hitte, hogy nyugodtabban és többet dolgozhat. De hiszen barátai megmagyarázták, hogy csalódni fog. Az 1000 scudo sem csábíthatta, amit a firenzei udvar felajánlott évi díjként, mert a doge legalább olyan bőkezű volt, mint II. Medici Cosimo. A honvágy, toszkánai lokálpatriótizmusa, bizonyára erősen vonzotta haza, de tudnia kellett, hogy az otthoni uralkodó rendszer máris gyanakodva figyel. Talán nem nagyot tévedünk, ha a magyarázatot abban a gyermeces járatlanságban keressük, amelyet földi dolgokban általában tanusított. Csak a tudós vagy a művész lehet az élet ügyeiben ilyen ügyefogyott. Tekintélyes fizetése és műszereivel szerzett mellékjövedelme ellenére állandóan anyagi nehézségekkel küzd. Kora politikai és társadalmi erőviszonyait egyáltalán nem ismeri. Ő, aki oly élesen látja az erők szerepét a «holt» természetben! Életében ami okosat tett az érvényesülésért, azt ily dolgokban járatos jóbarátainak (főként a velencei Sagredonak és Del Monte márkinak) tanácsára tette. Vezetthette a nagyobb hírnév utáni vágy is. Burckhardt mondja: «... hébe-korba fellebben egy függöny, amidőn a legóriásibb hírvágyat s nagyság utáni szomjat látjuk, függetlenül a tárgytól és sikertől, a maga ijesztő meztelenségében». ¹ Az a kép, amit a korai renaissance erkölcsi-szellemi életéről a történész fest, a XVI. századra is talál. Galilei renaissance-ember teljesen, és abban a légkörben él még, melyben a férfikézcsók s az szervilizmus vígan összefér a tekintély elleni oppozícióval, sőt számba sem vehető kis ár a fejedelmi udvar ragyogásáért, az udvari tudósra vetett fénycsóvakért.

Igy vagy úgy, — életének végzetes lépését megtette s csakhamar megkezdődött a nagy per, melyet Róma nem nyert meg, de Galilei végzetesen elvesztett. Hogy az eretnenség vádját megérthessük, ismernünk kell a korabeli skolasztika természettudományi felfogását.

Ez a filozófiai, híven az egyház és a rendi iskolák tanításához, honnan nevét is kapta, egy legfőbb célt ismert: a hitnek és a tudománynak teljes összhangját s az erre épülő vallásos világképet. Kizárólagos módszere a *dedukció*. Néhány tekintélyes irat minden tudás kútfeje s a tanítás módja a szövegmagyarázat, az érvelésé az idézet. A természettudományok fejlődésére végzetes volt, hogy ez a kútfő Aristoteles, illetve ennek magyarázóit és a magyarázók magyarázóit. ² Ilyenformán a peripatetikus iskola áltudományos világképe, többszörös hatványra emelt hibáival,

¹ *A renaissancekori műveltség Olaszországban*. I. 3. fejj.

² A. KISTNER: *Geschichte der Physik*. I.

uralkodik még 2000 év múlva is. E tanok állításaiból csak a legjellemzőb-
beket soroljuk fel. A mozgások lehetnek természetesek (pl. az esés) és
mesterségesek (pl. a hajítás). Az eső test sebessége azért növekszik, mert
az utána tóduló levegő lökdösi. A kétszer, háromszor nehezebb test
ugyanannyiszor gyorsabban esik. A szivattyú csövének légritkított terébe
azért tódul be a víz, mert a természet *irtózik az ürtől*.³ Ilyen mechanikai
imeretek alapján épül fel a világkép, mely a kezdetleges *animizmus* és az
ókori *sám-misztika* különös keveréke. A *világ közepe a Föld*, mely mozdu-
latlanul áll egy helyben, míg körülötte hét szférába mozog a hét planéta :
Hold, Merkúr, Vénus, Nap, Mars, Jupiter, Saturnus. Több mozgó égitest
nem lehet, mert hiszen az ember fején is hét nyílás van, s a hét is 7 napból
áll. Ezek fölött külön szférában az állócsillagok következnek, melyeket
bizonyos főrangú szellemi lények irányítanak. Az egész az anyagtalan
éter tölti ki, s mindenestől 24 óránként megfordul a Föld körül. Az éteri
lények állandó harmónikus kísérezését szolgáltatnak mindehhez.

Az asztronómiai ismeretek fejlődésével az alexandriai Ptolemaios
Claudios (Kr. u. II. sz.) ezt az elképzelést az arab átírás után «Almagest»
néven ismertté vált művében tudományos formába öntötte, s nem kis
fejtörést okozott neki és követőinek, hogy a Nap és a bolygók látszólagos
mozgását számtani és mértani eszközökkel leírják. Bonyolult hurok-
vonalak, epicyklikus görbék lesznek a «tökéletes» körpályákból s annyi új
hipotézis terem, hogy a végén lehetetlenné válik ennek a szövevénynek
az áttekintése. X. Alfonz kasztíliai király, maga is képzett csillagász,
állítólag így nyilatkozott a ptolemaiosi táblákon dolgozó arab tudósoknak :
«Ha Isten a világ teremtésénél tőlem kér tanácsot, sokkal egyszerűbben
elrendeztem volna az egészet!» Az egyház azonban vasmarokkal tartja
kézben a tudományt, melynek művelői többnyire papi személyek.
Ezek vagy kétségbeesett erőfeszítéseket tesznek, hogy a peripatetikus
tanokba beilleszték az egyre ellentmondó új felfedezéseket (mint pl.
Tycho de Brache, a jezsuita Grassi és Scheiner atya, e két utóbbi Galilei
legádázabb ellenfelei) — vagy attól elütő új világképre törekednek, mely
esetben üldöztetés, fogság, esetleg máglyahalál vár rájuk (lásd R. Bacon,
W. Ockham, G. Bruno sorsát) — vagy a hatalommal való kiegyezés
hívei, kik jobb meggyőződésük ellenére végül is mellőzik az új tanok
hirdetését avagy bizonyíthatatlan feltevésekként tárgyalják azokat (így
Copernicus, Gassendi, sőt maga Galilei is).

A heliocentrikus rendszer képe tulajdonképpen ókori örökség (Pitha-
goras iskolája tanítja), de amikor tudományos formában először Nicolaus

³ CZÓGLER A.: *A fizika története*. I.

Copernicus frauenburgi kanonok művében megjelenik, — «*De revolutionibus orbium coelestium*» (1543, Nürnberg) —, valóban revolúciót hoz, de olyat, mely a földi tudományos világban forrong. A derék kanonoknak csak az volt a szerencséje, hogy már a végelgyengülés határán járt, mikor műve nyomdába került. Dedikációjában is ott volt a kijelentés, hogy eszméit csak hipotéziseknek tartja, a tünemények egyszerűbb magyarázatára. Mégis hajmeresztő dolgokat állított, ami könnyen a máglyára vihette volna! Hogy a világ közepe a Nap, hogy a Föld gömbalakú és forog, sőt körpályán kering a Nap körül! Még jó, hogy vagy 150 évig csak a legképzettebb tudósok olvasták, azok is kételkedve, bár meglepő volt, hogy ez a tan mennyire egyszerűsítene a holdpályára s a bolygókra vonatkozó számításokat. De a gondolat erősödött, magános cellájában nem egy tudós fő kapott rá, s kopott foliánsokból előkerülnek a görögök: Pithagoras, Archimedes, Héron, — kisebbbrangú filozófusok, de nagyobb fizikusok, mint Aristoteles. A XVI. században már a tudományos kritika is ébredzik s ez még jobb talajt készít az erjedő eszméknek.

Galilei, ki még Padovában az Almagestet magyarázta, de a Jupiter holdjait már felfedezte távcsővével, testestől-lelkestől az új tan hívéül szegődik. Minden új észlelet ezt igazolja. Csillagászati főműve, mely jóval később jelenik meg Firenzében, — «*Dialogo sopra i due massimi sistemi del mondo, Tolemaico e Copernicano, proponendo indeterminamente le ragioni filosofiche e naturali tanto per l'una quanto per l'altra parte*» (Firenze, 1632) —, a copernicusi tan helyesbített, pontos matematikai számításokkal és új felfedezésekkel kiépített rendszerét tartalmazza s annak világos és ésszerű voltát állítja szembe a geocentrikus rendszer zűrzavarával. Hiába őrizte meg óvatosan az új tan hipotetikus jellegét, hiába győz a párbeszéd végén a peripatetikus Simplicio — a könyv a copernicusi tan megsemmisítő győzelmét jelenti s ezt minden írástudó azonnal felismerte. Hatása óriási volt. Míg egyfelől Európa legkülönbözőbb városaiból üdvözlő levelekkel keresik fel tudós társai, addig szűkebb hazájában tudományos és egyházi ellenfelei döntő csapásra készülnek. S ez a sereg, mely a tudományos vitába mindig alul maradt, most végre megtalálta a maga argumentumát. Szegény Galilei, aki Keplerhez írt levelében keserű fölényel így kiált fel: «Azt hiszem, kedves Kepler, legjobban, ha szívből nevetünk e szánalmas népség feneketlen butaságán!» — még nem tudta, hogy az inkvizíció ép akkortájt vizsgálgatta iratait.

VIII. Orbán, a művelt és okos pápa, ki Galileit határozottan kedvelte, nehéz helyzetbe került. Vajjon tudta-e, hogy alig van már művelt fő, ki a dogmatikus világképet még hiszi? Hogy igazi hívői szinte már csak a természettudományban járatlan egyoldalúak, vagy — néhány kivé-

tellel — a műveletlen fanatikuskok, mint Coccini pater, Galilei feljelentője, vagy Chiaramonti, a bírálója? Nem valószínű. De azt bizonyára tudta, hogy Európában mindenütt — holland, angol, francia és német földön — az egyház tanaival semmikép nem egyező szellemi mozgalmak terjednek, s hogy ennek valóságos erjesztője a szabad tudományos kritika. Vajjon belátta-e az örökölt végzetes bajt, mely nem abban állt, hogy az egyház elzárkózik a világmagyarázatoktól s azokat csak feltevésékként engedi tárgyalni, hanem abban, hogy egyet ezek közül, és pedig a leggyengébbet, hosszú századokra elfogadott, abba tudatlanok belemagyarázták a Szentírás szavait, s így összhangolva az egyház tanításával, annak «tudományos» támaszává tették? Most tehát minden szellemi megnyilatkozást ennek béklyóiba kellett kényszeríteni. Kellett, mert Aristoteles tekintélyében a dogmák tekintélye szenvedett csorbát.

Nyilvánvaló, hogy itt a történelmileg kialakult helyzet kényszere folytán született meg a legnagyobb igazságtalanság, mikor a pápa kénytelen volt elrendelni a Sant'Uffizio congregatiójának a vizsgálatot. Az is kétségtelen, hogy ilyen fogalmak, mint «szabad tudományos kritika» vagy «a hit és ész dolgainak különválasztása» akkor még csak kialakulóban voltak, épp Galilei érdeméből is. A pápa és az egyház szerepének megítélése tehát legalább is megfontoltságot követel. De annál keményebb ítélet sujthatja az említett ítélkező testületet, nem mint egyházi, de mint tudományos fórumot. Hogy milyen tudós magaslaton állhatott a nemes kar, megvilágítja az Officium fizikus szakértőjének, a pisai egyetem tanárának, Chioramontinak későbbi érvelése, mellyel kimutatja, hogy Galilei szerint az ördög mozgatja a földet: «Mindazon teremtmények, melyek mozognak, végtagokkal és izmokkal bírnak; a Földnek ilyen nincs, tehát nem mozoghat»... «Tudvalevő mégis, hogy a Saturnust, Jupitert, a Napot stb. angyalok mozgatják. Ha a Föld keringene, annak közepében is angyalnak kellene lennie. Ott azonban tudvalevőleg ördög van, tehát a földet az ördög mozgatja amaz eretnekek tanai szerint».⁴

Egypár szó a legélesebben világít rá a szörnyű ellentétre, mely a per tulajdonképpen két küzdőfele, a skolasztika és az új filozófia közt fennál. A szabadság a kötöttség ellen, az igazi tudós a tudálékonyság ellen, az eleven ész haladó akarata a sötét maradiság ellen vívta ott döntő csatáját. Pillanatnyilag még az utóbbiak tartják a tudomány, az állami és társadalmi élet sáncait. Így aztán természetes, hogy az ítélet csak marasztaló lehetett. Életfogytiglani fogság, mely a pápa kegyéből formális volt ugyan, de a velejáró parancs: az eretnekségnek nyilvánított új tan tilalma,

⁴ KISTNER, id. m.

annál halálosabban komoly. A megtört és beteg tudós visszavonja és elátkozza tanait s így menekül meg Giordano sorsától, a máglyahaláltól. És így bukott el látszólag az utókor szemében Galilei, az ember. Mily nyomorult 8 évet mentett meg életéből és milyen áron! Szabadságának vége, nagyszerű tudományát hirdető nyelve néma és — mily szörnyű játéka a sorsnak — szemevilágát is elveszti... Mintegy erkölcsi hiányérzet jeleként, vagy inkább a megkövetelt jellemvonás gyenge pótlására tűnik fel csakhamar a legenda a dacos lábdobbantásról és az odavetett «*eppur si muove*» felkiáltásról. Nem, a villogó szemű ifjúból, a félelmetesen vitázó férfiből semmi sem maradt. S ha maradt volna is — azidőtájt Európában csak két fajta ember tudott eszmékért életet áldozni: a hívő szentek s a fanatikus eretnekek. Galilei egyik sem volt, egyszerűen csak tudós volt és ember. S hogy végzete mindenáron mártírnak vagy hősnak szánta, ő erről nem tehetett.

Mindegy, az utókor másként lát dolgokat és embereket, s a letűnt korok nagyságait óhatatlanul a saját korának ítélőszéke elé idézi. Így ítéltetett meg s marasztaltatott el a nagy perben Galilei, az *ember* és VIII. Orbán, a pápa.

Ámde annál döntőbben és fényesebben megnyerte perét Galilei, a *tudós*. Még nem is olyan rég vitás volt, vajjon ő vagy Francis Bacon-e a fizikának, mint tudománynak megalapítója? Ma már kétségtelen, hogy ez az érdem az övé. Mert nem a kísérleti tapasztalat előbbvalóságának elve a fontos, hisz ezt már Aristoteles is hirdette s utána még sokan magyarázták — de nem követték! Mert a feladat komoly matematikai tudást és különleges szellemi képességeket követelt. Ez pedig hiányzott, pótolták tehát azzal, aminek bővében voltak: üres spekulációval. (Ami szükségképpen olyan ingoványokba vezetett, mint az előbbidézett példák mutatják). Ezzel szemben a jelenségek kísérleti vizsgálata — a vizsgáló folyamatnak és eredményeinek kritikája — az induktíve nyert eredmények rendszerezése és általánosítása — deduktív felhasználása új és átfogóbb eredmény céljából: ez a természettudomány munkamódszere és ez tette a fizikát tudománnyá, ami azelőtt nem volt, még a sok különálló sikeres experimentum ellenére sem. És még valami: a megismerés lehetőségének tiszteletben tartása, az összefoglaló törvényszerűségek határainál való bölcs megállapodás, a végső okok bolygatása nélkül, mely nem a fizika feladata. Mindezt meglátta, hirdette és követte: *Galilei*, és előtte senki más. És utána sok meddő vitától és tévelygéstől mentesült volna a tudományos élet, ha a tiszta galileizmus nyomdokain halad. A pozitívizmus túlzásai, Häckel és követőinek eltévelyedése mutatja ezt a legjobban, nem is említve azoknak a politikai szélhámosoknak az átlátszó gázságait,

akik e névvel osztályharcra lázító, a rend és a vallás ellen izgató aknamunkájukat álcázták. Ámbár még ezek a túlzások is csak a tudomány szabadságának elvét igazolják: kiéltek, elmúltak, de korunk világszemlélete talán épp általuk jutott a mai tisztultabb és emberibb felfogáshoz. (Hangsúlyozottan a tudománynak élők, a szellem és kultúra embereinek világfelfogásáról van szó).

Győzött tehát Galilei, mert szelleme diadalmasan foglalta el a tudományos élet sáncait. A skolasztika megmerevedett, holt rendszerét eleven élet, feszülő erők és mozgás váltja fel s amit nem mondott ki Galilei az ember, azt íme tetté váltotta Galilei, a tudós: eppur si muove!

BARRA GYÖRGY

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

AZ OLASZ-MAGYAR KÜLKERESKEDELMI KAPCSOLATOK A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

I. A kapcsolatok gazdasági alapjai és történeti kifejlődése. — II. Olasz-magyar gazdasági kapcsolatok az első világháború kitörésekor (1913). — III. A háború befejezésétől Magyarország gazdasági megújulásáig (1920—1924). — IV. A kereskedelmi szerződés-kötések kora (1925—1929). — V. A világválság évei (1930—1933). — VI. A római egyezmény (1934). — VII. Az afrikai háború és a népszövetségi megtorlások kora (1935—1936). — VIII. Az átmeneti béke (1937—1939). — IX. A kapcsolatok az új háborúban (1940—1941).

I.

Az olasz-magyar kapcsolatoknak a történelem egész folyamán át az élet minden megnyilvánulását illető igen magas fokát többféle okra lehet visszavezetni. Általában a két baráti nép évezredes politikai érdek-közösségére, a művészeti és szellemi szálak bensőséges szövedékére mutatnak rá, alig-alig történik azonban utalás a gazdasági élet tényezőire, holott ezek természetes nyomatéka már egymagában véve is elegendő erejű a hagyományos kötelékek kellő megindokolására.

Ha a közgazdásznak a rokonszenv-szemponctoktól nem befolyásolt szemével vizsgáljuk Olaszország és Magyarország viszonyát, mindenekelőtt a gazdasági élet alapjait képező gazdaság-földrajzi adottságokra kell figyelmünket irányítani.

E szemszögből nézve a Kárpátok gerince jut elsősorban kimagasló szerephez, amelynek északról keleten át délig terjedő hatalmas íve nemcsak politikailag alkot természetes védőfalat azzal a kelettel szemben, amellyel a nyugati kereszténységbe beolvadó magyarság minden kapcsol-

latot meg akart szakítani, hanem gazdaságilag is. A természeti adottságok szerves következményeként a hegylanc még a mai fejlett közlekedési viszonyok között is jelentős nehézségeket támaszt az árucsereforgalom zavartalan lebonyolításánál, hát még egy évezreddel ezelőtt, amikor a síkságok csapásain is csak vontatottan haladhattak az árukaravánok előre.

De eltekintve a közlekedési vonatkozásoktól, a Kárpátok túlsó oldalán elterülő államok gazdasági szerkezete is már eleve kilátástalanná tette a Duna-medencével való bensőséges árucserre lehetőségét a középkorban. Az adottságok folyományaként Magyarország akkor még teljes mértékben mezőgazda állam volt, iparról, különösen olyanról, amely termékeit kivitelre is jutó mennyiségben tudta volna előállítani, jóformán a XIX. század közepéig szó sem lehetett. A szóbanforgó környező államok pedig még a magyar gazdasági életnél is fokozottabb mértékben agrár-beállítottságúak voltak, a légköri és földtani viszonyok hasonlósága viszont még annak lehetőségét is kizárta, hogy legalább a mezőgazdasági termékek tekintetében egészüljenek ki az árucserre folyamán.

A római kultúra alapjain felépülő és a magyarság bejövetelekor már jelentékenyen előrehaladt nyugati államokban találta meg a magyar királyság gazdasági érdektársát. Megkaphatta ezektől ugyanis a fényűzést szerető magyarság mindazt az iparcikket, amit ő maga nem tudott előállítani és viszont az ellenértéket gazdag földje mezőgazdasági és bányászati termékeivel róhatta le, amelyekre az iparosodó nyugati államok városi lakosságának oly nagy szüksége volt.

E tényezők együtthatásának eredőjeként a magyar gazdasági élet természetes terjeszkedése nyugat felé irányult. A német császársághoz az árucserre útja a szárazföldön vezetett, a rosszkarban tartott és hiányosan kiépített országutak azonban még a középkor derekán sem nyújtották azt a biztonságot, amelyet a javak nagyobb fokú zavartalan forgalma megkövetel. Annál is inkább ekként a délnyugati szomszéd, Itália felé irányult a magyar gazdasági terjeszkedés nyomatéka, mivel a félsziget államainak egymással való versengése folytán politikailag sem kellett tartania a mindenfelől függetlenségében veszélyeztetett magyar királyságnak. A gazdasági érintkezés lehetősége pedig a legkedvezőbb volt: a tenger szabad víziútja, amely már évezredek óta nemcsak korlátlan, de az akkori szárazföldi áruszállítási viszonyokhoz képest egyben a leggyorsabb és legolcsóbb áruközvetítési módozatot is nyújtotta.

A tengeri kiút lehetőségének biztosítása szabta meg már az első magyar királyok politikai terjeszkedését, amely Dalmácia meghódításával a XII. század hajnalán ért célt. A tengerpart birtoka megvetette az olasz-magyar gazdasági árucserreforgalom természetes pillérét úgyhogy

rövidesen kifejlődhetnek a gazdasági kapcsolatok szálai is. Sajnos azonban az erre vonatkozó adatok még ma is igen csekélyek, ami annál is inkább feltűnő mulasztás, mivel az Olaszországgal való politikai, művészeti és irodalmi érintkezésnek úgyszólván legapróbb részletei is fel vannak már dolgozva. Egész a legutóbbi évekig úgyszólván csak általánosságban mozoghattak a középkori olasz-magyar gazdasági kapcsolatok fejlettségét hangsúlyozó megállapítások, míg végre néhány Ducento és Trecentobeli olasz irat feldolgozásával egyik fiatal történészünk annak legalább körvonalait le nem fektette tanulmányaiban.¹

Kutatásaiból megállapítható, hogy már a tatárjárást megelőző évtizedekben, de különösen az Anjouk alatt fejlődésnek indult a két ország közti árucsereforgalom is, amelynek tárgyai Olaszország részéről főként a fényűzési iparcikkek, fűszerárúk, szövetneműek és aranyműves termékek voltak, míg Magyarország Itáliának elsősorban az annyira hiányzó nemesfémeket (arany, ezüst) és lovat szállított a dalmát kikötők víziútján át.

Az Anjouk korában lerakott alapokon valószínűleg jelentős mértékben megélénkülhetett Mátyás alatt az árucsereforgalmi érintkezés is, sajnos azonban ez a kor megfelelő gazdaságtörténeti kutatások hiányában még mindig teljes homályban van. Ez általános művelődéstörténeti szempontból is súlyos hiány, mivel az eddigi adatok alapján arra lehet következtetni, hogy éppen az olasz iparcikkeket közvetítő művelt renaissance-kereskedők voltak a magyar humanizmus előmozdítói.²

A XVI. század elején a török hódoltság kezdetével a kapcsolatok természetesen megszakadnak és csak annak megszűnése után, a XVIII. század elején indulhat meg újra a forgalom. Az árucseré tárgyai között magyar oldalról ekkor már a mezőgazdasági termékek : a gabona, tengeri, bor, dohány és a különféle faneműek alkotják a főtételeket. A víziút marad továbbra is a fő szállítási eszköz, de a forgalom túlsúlya a török uralom alatt maradt dalmát kikötőkről már Fiuméra helyeződik át. Ez a kikötő gazdaságföldrajzi adottságainál fogva egyenesen rendeltetve volt a két baráti állam közti árucsereforgalom közvetítésére. A Kárpát-medence agrártermékeinek természetes levezető csatornáját képező és a magyar kormány áldozatos befektetései révén a XIX. század végére

¹ A középkori magyar-olasz gazdasági kapcsolatokra I. HUSZTI DÉNES: *IV. Béla olaszországi vásárlásai*, «Közgazdasági Szemle», 1938. 736—760 ll. — U. a.: *Mercanti italiani in Ungheria nel Medioevo*, «Corvina, Rassegna italo-ungherese», 1940. 10—40 ll. — U. a.: *Olasz-magyar kereskedelmi kapcsolatok a középkorban*. Buda-

pest, 1941. Magyar Tudományos Akadémia kiadása. (Ezen utóbbi összefoglaló mű idézeteiben utalások a középkori kapcsolatok politikai és sajnos igen szegény gazdasági irodalmára.)

² HUSZTI: *Olasz-magyar kereskedelmi kapcsolatok*, id. m., 109 l.

világkikötővé fejlődő Fiume áll ekként a mindjobban meginduló magyar-olasz árucsereforgalom tengelyében, ami különösen a századfordulóban indul nagy megélénkülésnek egyrészt az általános gazdasági fejlődés, másrészt az Osztrák-Magyar Monarchiát, a Német Birodalmat és Olaszországot 1882 óta összekötő Hármasszövetség hatása alatt.³

Nem bocsátkozunk bele azonban az elmúlt századok részletesebb tárgyalásába, tekintve, hogy az olasz-magyar gazdasági kapcsolatok vizsgálatával itt is adós a magyar gazdaságtörténetírás, ami azonban végeredményben nem is meglepő, hiszen éppen a részletkutatásoknak szinte teljes hiánya miatt még saját nemzetgazdaságunk történetének korszerűen tudományos megírására sem vállalkozhatott ezideig senki.

De célunk nem is a történeti visszapillantás. Szemléletünk ugyanis a gyakorlati közgazdászé, aki arra az álláspontra helyezkedik, hogy a gazdasági élet minden jelensége állandó mozgásban van, aminek következtében a régmúlt idők ismerete a jelen és a jövő szempontjából csekély gyakorlati hasznossággal bír. Különösen áll ez akkor, ha a történeti fejlődés folyamán oly gyökeres változások állottak be, mint az 1914-ben kitört világháború és az azt követő békék, amelyek nemcsak egész új politikai világrendet hoztak, hanem a multtal úgyszólván minden közösséget megtagadó gazdasági rendszert is. Magunkévá téve e fel fogást, értekezésünk súlyát a két világháború közti évtizedek szemléletére helyezzük, különös figyelemmel arra, hogy itt is hiányzik minden összefoglaló tanulmány, ami által gyakorlati célkitűzésünk követése mellett az olasz-magyar gazdasági kapcsolatok vizsgálatának egy másik érzékeny hiányát is megkíséreljük behozni.

II.

Mielőtt rátérnénk az 1913-as utolsó békeév magyar-olasz külkereskedelmének vizsgálatára, tekintsük át a két ország akkori gazdasági helyzetét, aminek ismerete a külforgalom összetételének és méreteinek megítéléséhez nélkülözhetetlenül szükséges.

Még az előző világháború előtti évek Olaszországa is változatlanul magán hordozta a súlyos belső válságok bélyegét. Az «Italia Unita»-t létrehozó magasztos eszmék rövidesen elhalványultak és nem volt olyan új célkitűzés, amely a pártokat és a népet magát is összetartotta volna.

³ Fiume gazdasági jelentőségére vonatkozólag l. FUTÓ MIHÁLY: *La solidarietà economica tra Fiumee l'Ungheria*. Budapest, 1941. (Különlenyomat a «Rassegna d'Ungheria» 1941. 4—5. számaiból), ahol a ki-

kötőnek a magyar-olasz árucsereforgalom tekintetében játszott kulcsszerepe bő irodalmi utalások kíséretében a középkortól kezdődőleg napjainkig van feldolgozva.

Az önző egyéni érdekek pillanatnyi alakulása nyomta rá bélyegét az olasz belpolitikára, az uralmon levő kormányok is a célszerűségi megoldást követték: a «trasformismo» intézménye révén kötötték le az ellenzéki pártokat és a kortesmódszerek messzemenő tökéletesítésével igyekeztek a belső rendet több-kevesebb sikerrel fenntartani.⁴

Erre különösen nagy szüksége volt a lassanként lábrakapó gazdasági életnek, amely a rohamos mértékben szaporodó olasz népet lett volna hivatva kenyérrel ellátni. Az 1872-ben 27 millió főt sem számláló olasz lakosság ugyanis már a századfordulóban 32 millióra szaporodott fel és még 1913-ban is csak azért nem érte el egész a 35 milliót, mivel a megélhetési nehézségek miatt évenként 600–700,000 fő vándorolt ki.⁵

A mezőgazdaság terén csak 1900-tól kezdve észlelhető némi fejlődés a mocsarak kiszárítása, a malária elleni küzdelem, a gépek bevezetése, új művelési ágak és módok meghonosítása révén. Az ipari fejlődés azonban sokkal jelentősebb. A hagyományos textilipar mellett a vas- és gépipar, az építőipar és a mezőgazdasági iparok egyes ágai, különösen a tej- és cukoripar mutat fel igen nagy előrehaladást. Ennek hatása alatt 1876-tal szemben 1911-ben az iparban foglalkoztatott munkások száma 382,131 főről 2.304,438-ra növekszik, amelynél az ipari motorikus erő növekedése természetesen még nagyobb arányú (1876: 54,325 LE, 1911: 2·2 millió LE). Az ipari élet e nagyszabású fejlődése azonban nélkülözötte a felsőbb irányítást, a liberális gazdasági szemlélet egyéni érdekei voltak minden korlát hiányában az irányadók a vállalatok alapítása tekintetében is. Bár az ország igen sok cikkben még mindig a külföldre szorult, a magánvállalkozók a kellő jövedelmezőség elérésére helyezték a főszűrt és így egyes szakmákban — más iparágak teljes hiányával szemben — már túltermelés is mutatkozott, úgyhogy az egymással élesen versenyző vállalatok a termelői költségek mind nagyobb fokú leszállítására kényszerültek. A munkabérek ezáltal előálló alacsony színvonalára viszont a munkásság szakszervezkedését vonta maga után, a kiélesedő «lotta di classe» pedig még jobban megbénította az egész ország gazdasági életét, amelynek gyengeségét mindennél jobban mutatja a külkereskedelmi mérleg állandó romlása. Míg 1901-ben is még csak 344 millió líra volt a behozatali többlet 1·4 milliárd líra értékű kivitel mellett, 1913-ban a még kétszeresre sem duzzadó (2·5 milliárd líra) kivitel kapcsán már 1·1

⁴ Olaszország újabkori történetére vonatkozólag I. BENEDETTO CROCE: *Storia d'Italia dal 1871 al 1915*. Bari. — Magyarul: ARRIGO SOLMI: *Itália föltámadása*. Budapest, é. n. és AGOSTINO SAVELLI:

Itália története a birodalom bukásától a birodalom megalapításáig. Budapest, é. n.

⁵ Direzione Generale della Statistica e del Lavoro: *Annuario Statistico Italiano*. Seconda Serie, Vol. III. 1913. Roma, 1914.

milliárd lírát tett az annak következtében, hogy egyrészt Olaszország selymen és egyéb textilneműeken, déligyümölcsön és zöldségen, valamint boron és olajon kívül mást nem tudott jelentősebb mennyiségben külföldre kiszállítani, míg másrészt úgyszólván minden fontosabb ipari nyersanyag és félgyártmány, készárú tekintetében a külföldi behozataltól függött. Hasonló képet mutat az állampénztár helyzete is. A kezdettől fogva hiánnyal küzdő kincstár hiánya, részben a líbiai háború hatása alatt, az 1912—14. költségvetési években az adóprés erős nyomása ellenére 2·2 milliárd líra tényleges bevétel mellett is 387 millió lírát tett.⁶

Ugyanekkor Magyarország hatalmas gazdasági fellendülésben levő tagállama volt a világ egyik leghatalmasabb államának. A Monarchia nemcsak ügyes taktikával állandó egyensúlyban tartott politikai egységet képezett, hanem egy annál még erősebb, szinte tökéletesnek mondható gazdasági egységet is, amelyben a termelő tényezők egységes vámterületen belül a legtágabb értelemben vett munkamegosztási elv alapján vettek részt a termelésben és egymást annyira kiegészítették, hogy az autarchiára való kifejezett törekvés nélkül is több mint 50 millió emberre nézve valósult meg az önellátás. Ennek a gazdasági egységnek fennállását semmi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy Magyarország 1913-ban külkereskedelmi forgalmának közel 75 %-át Ausztriával, tehát a közös vámterületen belül bonyolította le.⁷

Eppen ezért, ha figyelemmel vagyunk egyrészt az olasz gazdasági élet helyzetére és főként kiviteli lehetőségeire, másrészt Magyarországnak a Monarchia keretében való önellátott helyzetére, illetve iparának csak egyes vonatkozásokban fejlett voltára, nem fog alacsonynak feltűnni az az arányszámpár, hogy Magyarország 1913. évi összkivitele értékének mindössze 2·14 %-a irányult Olaszországba, míg onnan csak az

⁶ A statisztikai adatokra vonatkozóan a fenti *Annuario*-n kívül l. *Movimento commerciale del Regno d'Italia*, Pubblicazione annuale del Ministero delle Finanze, Roma, köteteit. A következőkben néhány olyan gazdasági tárgyú művet említünk meg, amelyek elsősorban a fasiszta korszakra vonatkoznak ugyan, de egyszerűen megfelelő visszapillantást nyújtanak a világháború előtti évekre is. Ilyen népszerű áttekintő mű a mezőgazdaság helyzetére: MAZZOCCHI ALEMANNI, NALLO: *I rurali nello Stato fascista*, Milano 1939., — az iparra: Confederazione Fascista degli Industriali: *L'industria dell'Italia Fascista*. Roma, 1939 (különösen az I. rész: L'in-

dustria italiana dal suo sorgere ad oggi, 1—136 lapok). A pénzügyekre ajánlható: FRANCESCO REPACI: *La finanza italiana fascista*, Milano, 1939., — a hitelezésre: *Il fascismo e l'organizzazione del credito*, Milano, 1939, míg végül a közlekedésre: STEFANO BENNI: *Le comunicazioni nel regime fascista*. Milano 1939. (A fenti művek részletes ismertetését l. FUTÓ MIHÁLYTÓL a «Közgazdasági Szemle» 1939. 976-984 és 1941. 101-104 lapjain.).

⁷ Kir. Magy. Központi Statisztikai Hivatal: *A magyar szt. korona országainak 1913. évi külkereskedelmi forgalma*. Budapest, 1915. 41 l.

összbehozatal 136 %-a származott. Ha ugyanis az Ausztriával lebonyolódó forgalmat nem tekintjük külkereskedelemnek, — hiszen ez voltaképpen belkereskedelem alakjában a közös ország- és vámhatárokon belül bonyolódott le — akkor Olaszország fenti aránylag kis százaléku részesedése egész más jelentőséget kap: külforgalmunkban Németország és Nagybritannia mögött Romániával együtt a harmadik helyre nyomul és részesedése %-ban is jelentőssé válik: az összbehozatalnak 5 %-a, míg az összkivitelnek 8·8 %-a esik Olaszországra (I. II. tábla).

Az áruforgalom belső összetételére vonatkozólag a későbbiekkel való összevethetőség céljából utalunk alanti táblánkra, amely az 1909. és 1913. évi magyar-olasz külforgalom be-, illetve kivitelének főbb árucsoportonkénti összetételére nyújt támpontot a magyar statisztika adatai alapján.⁸

I/a tábla
BEHOZATAL

Áru megnevezése	Értéke 1000 koronában		1913-ban %-ban
	1909	1913	
Összesen	17,809	28,332	100·00
Ebből:			
Narancs	2,203	4,690	16·55
Friss virág	1,393	2,459	8·64
Lóhere és lucernamag	231	2,287	8·07
Ehető gesztenye	1,138	2,227	7·85
Citrom	760	1,912	6·75
Kender és kenderkóc	1,199	1,769	6·75
Kén	1,333	1,370	4·84
Friss főzelék	640	1,216	4·29
Friss gyümölcs	1,305	1,109	3·91
Rizs, hántolt	655	1,084	3·82
Kalapok	519	880	3·11
Rizs, hántolatlan	19	458	1·62
Nyers bőrök	306	443	1·56
Selyemgubó	—	365	1·29
Kötőábla	406	355	1·25
Füge, szárítva	252	351	1·24
Burgonya	262	302	1·07
Jutaszövetek, zsákok	22	248	0·88
Selyem és selyemfonalak, elsősorban floretselyem	37	237	0·84
Nyers aszfaltföld, aszfaltkő	64	219	0·77
Szentjánoskenyér	124	209	0·74
Sajt, túró	163	201	0·71
Szobor	183	199	0·70
Mandula	201	158	0·56
Tégla	215	158	0·56
Oliva-olaj	153	137	0·48

I/b tábla
KIVITEL

Áru megnevezése	Értéke 1000 koronában		1913-ban %-ban
	1909	1913	
Összesen	50,822	44,657	100·00
Ebből:			
Fűrészelt fa	11,111	12,750	31·31
Ló	10,831	3,937	7·46
Szarvasmarha	8,902	—	—
Gépek és készülékek	1,943	2,859	7·02
Ebből:			
Villamos motorok	755	1,548	3·80
Gőzgépek	480	392	0·84
Mezőgazdasági gépek	469	232	0·57
Malomipari gépek	121	107	0·26
Technikai zsiradékok	1,574	2,190	5·38
Torpedók	—	2,148	5·28
Faszén	1,650	1,949	4·79
Bab, száraz	1,790	1,696	4·17
Papirosanyag	1,577	1,354	3·83
Selyemgubó	838	1,316	3·23
Cukor	611	1,228	3·02
Bárdolt fa	1,576	1,105	2·71
Ásványvíz	832	977	2·40
Villamos izzólámpa	320	691	1·70
Nyers műta	218	599	1·47
Maláta	571	583	1·43
Selyem és selyemfonalak	355	518	1·27
Ebből:			
Nyersselyem	324	398	0·98
Műselyem	31	120	0·29
Ásványkenőolaj	216	439	1·08
Kikészített bőrök	561	324	0·80
Fabútor	219	315	0·77

⁸ L. fenti évkönyv-kötet 53—54 ll.

Az I/a táblázatból kitűnően a behozatali cikkek gerincét az eltérő éghajlati viszonyok természetes következményeként fényűzési jellegű cikkek : a déligyümölcs és a virág alkotják. Több mint a forgalom értékének fele esik a narancs, gesztenye, citrom és egyéb gyümölcs, a virág, a rizs, a füge, szentjánoskenyér és oliva-olaj tételeire, amelyek egyszersmind a vonatkozó összes magyar behozatalnak is ugyancsak kb. felét teszik. Az Olaszországból származó behozatal fennmaradó részének jelentős hányadát az olasz ipar helyzetéről a fentiekben mondottak alapján magától értetődően már ekkor is a textilipari nyersanyagok és késztermékek alkotják : a kender- és kenderkóc, a selyemgubó, jutaszövet és -zsák, selyem és selyemfonál, selyemszövet stb. Ennek ellenére jelentőségük Magyarország textiltípusú behozatalához képest elenyészően csekély, sőt értékben még az Olaszországba irányuló magyar textilárúk kivitelének is alatta marad. A többi elaprózódó tétel közül az olasz föld adottságainak megfelelően még néhány fontos nyersanyag : a kén, kő-táblák, nyers aszfaltföld és aszfaltkő, nyersbőrök stb. érdemelnek említést a hagyományos olasz exportiparág : a kalaposipar termékein kívül.

A kivitel cikkei között a faneműek állnak az első helyen. Nemcsak a horvátországi erdők termékei találtak állandó felvevő piacot Fiumén keresztül Olaszországban, hanem az olasz kivitel elősegítését célzó magyar vasúti díjszabás-rendszer révén még a legtávolabbi országrészek : a kárpátaljai és erdélyrészi, sőt székelyföldi vidékek fája is.⁹ A fa különféle feldolgozásban a vizsgált évben kb. 40 %-át alkotja az összkivitelnek. Értékben és jelentőségben a fatermékeket az élőállatok követik. A világhíres magyar méntelepek lovai 1913-ban mindössze 3 millió koronával szerepelnek ugyan a kivitelben, de 1909-ben még közel 11 millióval. Ugyanebben az évben még egy 8·9 millió koronás szarvasmarhákivitel is mutatkozott, ez azonban 1913-ban egészen eltűnt, tekintettel arra, hogy Magyarországot 1910-től kezdve súlyos száj- és körömfájás sújtotta, ami a külföldi átvevőket tartózkodásra készítette. A következő kimagasló tételt a legrégibbmúltú magyar iparág, a gépek és készülékek iparának termékei képezik. Itt értékben elsősorban a villamosmotorok jönnek számba, amelyekből Olaszország vette fel a német iparral is versenyképes magyar szakma exportjának 1/3-át, míg a malomipari gépek összkivitelében Olaszország részesedése már az 50 %-ot is eléri. Jóval kisebb az olasz piac szerepe a gőzgépeknél és az izzólámpáknál, ahol a részesedés csak 15 % körül jár, sőt ez a mezőgazdasági gépeknél már az összérték

⁹ HAVAS MÓR: *Vámközösség és vasúti pont 22. sz. kiadványa*. Budapest, 1916. *tarifapolitika* (Magyar Vámpolitikai Köz- 131—134 ll.

5 %-ának is alatta marad. Nem kevésbé jelentős volt Olaszország számára a többi cikkek kivitele. Így az olyan fontos ipari nyersanyagoké, mint a parafin, a papirosanyag, ásványkenőolaj, kikészített bőr ; a textilalaptermékanyagok, főként a selyemgubónak és származékainak a vonatkozó behozatal értékét messze meghaladó kivitele, s végül, de nem utolsósorban a közfogyasztás tárgyát képező élelmiszereknek, mint a szárazbab, cukor, maláta, ásványvíz stb. Olaszország felé való kiszállítása.

A behozatal túlnyomó luxusjellegével ellentétben tehát az Olaszországba irányuló kivitel cikkei szinte kizárólag fontos mező- és erdőgazdasági termékek, valamint ipari nyersanyagok, azaz az akkori szabad külkereskedelemben az egész világon könnyűszerrel értékesíthető cikkek. Az olasz-magyar áruforgalom keretében kicserélésre kerülő termékek ezen eltérő jellegére és értékesítésének különböző lehetőségeire vezethető vissza egyszersmind a közöttük levő kereskedelmi mérlegben Magyarország javára állandóan jelentkező aktivum is. Ez azonban valóban csak látszólagos volt, hiszen a magyarországi utazók és üdülők által Olaszországban hagyott hatalmas pénzüsszegek formájában Itáliába irányuló láthatatlan külforgalom és az olasz hajózási vállalatok fuvardíjtételei a fizetési mérleget a külkereskedelem passzívsága ellenére is egyensúlyba hozták.

III.

Egy csapásra megszűnik azonban a szépen fejlődő árucseréforralom a világháború következtében, ill. az azt követő trianoni béke után, amikor az új határok megvonásánál Magyarország évezredes természetes gazdasági egységét is figyelmen kívül hagyták. Elszakították a Kárpátok medencéjének gazdasági központját képező Alföldtől a bányászati termékeket szolgáltató hegyes vidékek és a nyersanyaglelőhelyek közelében települt ipari vállalatok nagy részét, amiáltal — azonfelül, hogy az ország agrár jellege még uralkodóbb lett — az agrártermékek régi természetes belföldi piaca is elveszett.¹⁰

Az új adottságok között a megcsönkült ország iparcikkekben és főként az ipari nyersanyagokban túlnyomórészt a külföldre utalódott. Mezőgazdasági termékeit pedig a Monarchia vámfala által lehetővé vált magas árak helyett a világpiacon alacsonyabb árakon lett volna kénytelen piacra dobni, de a háborút követő első években még erre sem kerülhetett sor, mivel a háború, a kommunizmus, a román megszállás megpróbál-

¹⁰ A trianoni béke gazdasági hatásaira
1. BUDAY LÁSZLÓ: *A megcsönkített Magyarország*. Budapest, 1921., — míg a meg-

szállásra: LAKY DEZSŐ: *Csonkamagyarország megszállásának gazdasági kárai*. Budapest, 1932.

tatásai következtében annyira leromlott az ország mezőgazdasági szervezete, hogy az első időkben még külföldről is hozni kellett élelmicikkeket.

De akkor sem alakul kedvezőbbben a megcsonkított ország gazdasági helyzete, amikor újra jelentkezik kiviteli felesleg. Az utódállamok ugyanis politikai és gazdasági függetlenségük hangsúlyozásául mereven elzárkóztak és minden kapcsolatot meg akartak szakítani a Duna-medence természetes központjával. Magyarország pedig tehetetlen szemlélője volt az utódállamok gazdasági elzárkózásának. A kommunista emigránsok működésének és az utódállamok célzatos propagandájának hatása alatt egész Európa ellene fordult. Elhagyottságában nem volt kihez fordulnia, még ezredéves sorstársa: Ausztria is elhagyta és elszigetelődöttségét megszüntetendő, a legyőzöttségében is hatalmas német testvérhez közeledett.¹¹ Egyedül Olaszország mutatott rokonszenvet Magyarország iránt, hiszen már a békeszerződések megkötése alkalmával is állandóan fel-emelték szavukat az olasz kiküldöttek a magyar ügy érdekében. Számottevőbb segítség azonban a háborút közvetlen követő években Olaszországtól sem volt várható.

Né felejtjük el ugyanis, hogy Olaszországot, bár a háborúban emberanyagban és gazdaságilag is óriási áldozatokat hozott, a szövetséges hatalmak féltékenysége úgy a gyarmatok tekintetében, mint Európában Délszláviával és Görögországgal szemben lealázóan háttérbeszorította. A háború eredménytelenségének, a minden irányú legyengülésnek és nem utolsósorban a középeurópai forradalmak hatása alatt a tehetetlen liberális kormányzatok mellett a katonaság szégyenteljes lefegyverzése után a szocialisták esztelen rémuralma nyugodtan tombolhatott az egész országban. Sztrájk sztrájkot követett, a vasutak leálltak, a városokban a gyárakat kifosztották, a tulajdonosokat elűzték s a dolgozni akaró munkásokat bántalmazták, vidéken pedig megakadályozták és elpusztították a mezőgazdasági termelést. Míg a kommunisták leplezetlenül a proletárdiktatúrára törekednek, a főként frontharcosokra támaszkodó fascista nemzeti mozgalom «büntető-expedíció»-ival az erőszakra erőszakkal válaszol s két éves véres küzdelem után győzedelmeskedik. A «marcia su Roma»-t követően a Duce 1922 október 29-én az átmenetileg még liberális elemekkel kevert kormány élére kerül. Végre megindulhat a kaoszából a fascista állam korporatív szellemű építő munkája. Hogy ez mily nagy

¹¹ Ennek jele pl., hogy 1918 nov. 11-én, amikor Károly császár az uralkodás továbbviteléről lemond, a nemzetgyűlés kikiáltja Német-Ausztria köztársaságot és kimondja, hogy az új államalakulat a nagynémet köz-

társaság szerves alkotó része, amely egybeolvadást csak a páris-környéki békekötés akadályozta meg. (BALLA ANTAL: *A legújabb kor világtörténete*. 3. kiadás, Budapest, 1937. 498 l.)

feladatot jelentett, elég utalni egyrészt csak arra, hogy az 1921/22. költségvetési évben az államháztartás 25 milliárd líra bevétel mellett 12,5 milliárd líra hiánnyal zárult és másrészt, hogy 1921-ben 17 milliárd lírás árubehozatal kapcsán 8,6 milliárd lírás behozatali többlet jelentkezett, amely számok még a világháború előtti állapothoz képest is számottevő rosszabbodásra mutatnak.¹²

Olaszországnak, az egyetlen rokonszenvező országnak ilyen helyzetében Magyarország természetesen nem számíthatott politikai támogatásra, de még gazdaságilag sem védekezhetett, megtorlásokkal sem válaszolhatott a Kis-Entente-államok önellátási törekvéseire, ugyanis a trianoni békeszerződés azáltal, hogy a 200—203. és a 215. §§-ban az Entente részére 5 év tartamára egyoldalúan legtöbb kedvezményt biztosított Magyarországgal szemben, kereskedelempolitikailag is lefegyverezte az országot, még azt a jogát is elvette, hogy kereskedelempolitikáját önállóan szabja meg.¹³

Az egyoldalú gazdasági kiszolgáltatódás meglátszik a magyar külkereskedelmi forgalom alakulását tanulmányunk éveiben feltüntető alanti táblánkból is, ahol 1924-ig a régi koronaértékeket — különös tekintettel a huszas évek elejének óriás koronaérték ingadozására — pengőre átszámítva adjuk az összevethetőség céljából.¹⁴

¹² A történeti és gazdasági vonatkozóakra, valamint a statisztikai adatokra l. a 4—6. jegyzetben idézett műveket, ill. az évkönyvek megfelelő köteteit. Ezeket túlnyomórészt a fasiszta forradalom történetére l. FARINACCI: *Storia della Rivoluzione Fascista*, Cremona 1937/38. — VOLPE: *Storia del Movimento Fascista*, Milano, 1939. — A fasiszta államjogra: A. de MARSICO: *Legislazione e giustizia nel Fascismo*, Milano, 1939., — a korporatív gazdasági rendre pedig GIUSEPPE BOTTAI: *L'ordinamento corporativo*, Milano 1938. c. műveit ajánlhatjuk népszerű bevezető könyvekként. A fasiszta gazdasági rendszer történeti kifejlődésére és elvi alapjaira l. CARLI: *Le basi storiche e dottrinali della economia corporativa*, Padova, 1938. és A. DEGLI ESPINOSA: *La teoria economica nella Rivoluzione Fascista*, Milano—Roma, 1938. c. nehezebb értekezéseit. (A gazdasági vonatkozású könyvek részletes ismertetését l. FUTÓ MIHÁLY-tól a «Közgazdasági Szemle» 1938. 987—984., 1939. 327—331. és 1939. 976—984. lapjain.) A magyar nyelvű vonatkozó irodalomból a korporatív rendszer elméleti alapjaira vonatkozó-

lag KISLÉGI NAGY DÉNES: *A korporatív gazdaság alapelvei*, Pécs, 1940. c. füzetét emelhetjük ki. A fasiszta gazdasági rendszer szervezeti felépítésére l. TONELLI SÁNDOR: *A korporációs állam érdekképviseletai* c. tanulmányát a «Közgazdasági Szemle» 1940. január-februári számában, valamint REGŐS FERENC: *Az olasz korporatív állam érdek- és társadalomvédelmi intézményei*, Pécs, 1939. c. kötetét. Az elért eredmények számszerű szemléjét PODRABSZKY ISTVÁN—INCZE PÁL: *Mussolini gazdasági eredményei*, Budapest, 1938. c. munka tartalmazza.

¹³ Magyarországnak az utódállamokkal való kereskedelempolitikájára l. FUTÓ MIHÁLY: *Magyarország gazdasági kapcsolatai a dunai államokkal*, Budapest, 1938., továbbá: E. MAJOR: *Die Handelspolitik der Donaustaaten von 1919—1935 im Lichte der Strukturwandlungen*, Bremen, 1936.

¹⁴ A Kir. Magy. Statisztikai Hivatal id. külkereskedelmi évkönyvének különböző kötetei, míg 1940-41. évekre l. a «Statisztikai Negyedévi Közlemények» IV. okt.-dec. füzeteit.

II. tábla

Év	Magyar	Olaszország-	%	Magyar	Olaszországba	%	Behoz. (—) ill. kiviteli (+)	
	össz-	ból való		össz-	irányuló		többlet	
	behozatal értéke			kivitel értéke			össz-	olasz
	millió pengőben			millió pengőben			millió pengőben	
1913	2,407	32'9	1'4	2,209	47'2	2'1	—198	+14'3
1913*	648	32'9	5'0	536	47'2	8'8	—112	+14'3
1920	484	47'3	9'8	191	5'5	2'8	—294	—41'8
1921	604	29'6	4'9	295	10'3	3'5	—309	—19'3
1922	626	17'4	2'8	383	16'4	4'3	—243	—1'0
1923	491	14'9	3'0	392	19'7	5'0	—99	+4'8
1924	815	34'2	4'2	667	24'1	3'6	—148	—10'1
1925	865	39'2	4'6	848	32'5	4'0	—17	—6'7
1926	941	46'0	4'9	877	59'1	6'7	—64	+13'1
1927	1'182	55'5	4'7	808	30'7	3'8	—374	—24'8
1928	1,211	48'4	4'0	826	29'2	3'5	—385	—19'2
1929	1,064	46'9	4'4	1,039	71'6	6'9	—25	+24'7
1930	823	41'4	5'0	912	117'3	12'9	+89	+75'9
1931	539	32'6	6'0	570	55'6	9'8	+31	+23'0
1932	329	18'5	5'6	335	26'2	7'8	+6	+7'7
1933	313	23'2	7'4	391	33'7	8'3	+78	+10'5
1934	345	41'1	11'9	404	33'7	8'3	+59	—7'4
1935	402	30'3	7'5	451	60'8	13'5	+49	+30'5
1936	437	32'5	7'4	504	65'6	13'0	+68	+33'1
1937	484	34'0	7'0	588	72'1	12'3	+104	+38'1
1938	411	25'7	6'2	522	44'2	8'5	+111	+18'5
1939	490	34'9	7'1	604	93'7	15'5	+114	+58'8
1940	602	55'8	9'3	515	84'0	16'3	—84'0	+28'2
1941	730	150'2	20'6	791	113'8	14'4	+61	—36'4

* A közös vámterületen kivüleső forgalmat véve külkereskedelemnek.

Az adatok szerint 1920. és 1921-ben az ország behozatala több mint kétszerese volt a kivitelnek, úgyhogy a békebeli külkereskedelmi forgalom értékének alig $\frac{1}{10}$ -ét képező 1920. évi csonkamagyarországi külforgalom a mindössze 191 millió pengőt tevő összkivitel következtében 294 millió pengős passzív egyenleggel zárult a háború előtti több mint háromszor akkora Magyarország 1913. évi külkereskedelmi mérlegének még nem is egész 200 millió pengős hiányával szemben. Még ennél is előnytelenebbül alakultak Magyarország kapcsolatai Itáliával. A béke éveiben Olaszországgal szemben az árucserforgalom tárgyát képező termékek fentebb részletezett eltérő jelentőségénél fogva mindig aktív külkereskedelmi mérlegünk volt, 1920-ban viszont már az olasz viszonylatban is jelentős, közel 42 millió pengős behozatali többlet mutatkozott. Ebben az évben a magyar behozatal egy tizedét Olaszország szolgáltatta, ami tanújelét adja egyben annak is, hogy a szomszédos államok nagy-

fokú politikai és gazdasági elzárkózása következtében Magyarország gazdaságilag is ahhoz az államhoz fordul, amelytől a háború befejezése után a legtöbb jóindulatot tapasztalta.

A belföldi termelési viszonyok helyreállításával és a környező államokkal való ellentétek némi csökkenésével karöltve Magyarország külkereskedelmi forgalma is megélné a következő években. Az ipari nyersanyagok hiánya miatt elerőtlenedett magyar ipar természetesen már nem rendelkezhetett felesleggel. Az agrárcikkek kivitele azonban rohamos fejlődésnek indul, ami egyben a mezőgazdasági téren különösen nagy nehézségekkel küzdő Olaszországba szállított áruk értékének gyors emelkedését vonta maga után. Így az 1920-ban a magyar kivitel értékének még csak 2·8 %-ában részesedő Olaszország 1923-ban már 5·0 %-át veszi át annak, ami pengőértékben közel négyszeres emelkedést jelent. A kivitel mind több ország felé való megindulásának természetes következményeként az árucsereforgalmi kölcsönösség jegyében fokozatosan újabb országok is bekapcsolódnak Magyarország ellátásába, úgyhogy az Olaszországból származó behozatal tételeinek helyettesítésével fokozatosan lehetővé válik Olaszországnak a magyar összbehozatalban 1920-ban elfoglalt 10 %-os részesedését 1923-ban már 3 %-ra lecsökkenteni. Ezáltal helyreáll egyszersmind a külkereskedelmi mérlegnek Olaszországgal szembeni egyensúlya is, amire azért volt nagy szükség, mert a pénzügyek rendezetlensége folytán Magyarország sem arannyal, sem külföldi valutával nem rendelkezett és így nagyobb arányú fizetési kötelezettségeknek nem tudott volna eleget tenni.

E mindkét oldalról elősegített egyensúlybahozó törekvés eredményeként 1923-ban már elenyésző, 4·8 millió pengős kiviteli többlet is jelentkezik Magyarország javára, holott az egész magyar külkereskedelmi mérleg még mindig passzív marad 100 millió pengővel. Annak ellenére ugyanis, hogy az ország gazdasági termőerői újra munkába álltak, az egészséges gazdasági élet még mindig nem indulhatott meg Magyarországon a korona bel- és külföldi vásárló erejének állandó esése következtében. A korona mind fenyegetőbb elértéktelenődésének veszélye alatt a külföldi körök is belátták, hogy az egész Kárpát-medencét megbénító gazdasági bizonytalanság csak úgy küszöbölhető ki, ha a korona hihetetlen méreteket öltő zuhanását megállítják. Ezen felismerés hatása alatt a magyar kormány 1924-ben hosszas tárgyalások után 250 millió aranykorona népszövetségi kölcsönt vehetett fel, amelynek 18 %-át Olaszország bocsátotta rendelkezésre, ezen újabb lépésével is hálára kötelezve a magyar gazdasági életet. E nagyjelentőségű kölcsön révén ugyanis lehetővé vált a független magyar jegybank, a Magyar Nemzeti

Bank 1924. június 24-én való felállítása, amely a pénzszaporítás leállításával s eként az értékzuhanás megállításával volt egyértelmű.¹⁵

Az ország pénzügyi megújulásának időpontja szerencsésen nemcsak a mezőgazdaság teljes megerősödésének és az iparosodás folyamata egészséges megindulásának időpontjával esik egybe, hanem a trianoni békeparancs idézett szakaszai 5 éves hatályának lejáráásával is, ami a legtöbb kedvezményes záradék egyoldalú élvezetének megszüntetésével lehetővé tette a független magyar külkereskedelem-politika követését. A trianoni béke eme megkötése következtében 1925-ig ugyanis önálló magyar vámpolitika nem volt lehetséges, hiszen a külállamok bármelyikének nyújtandó kedvezmények az Entente-hatalmak mindegyikét megillették volna, ami az engedménynyújtásnak a kereskedelmi szerződéskötések alkalmával való összes előnyei gyakorlati értéktelenségét jelentette. A magyar kormány eként a megkötöttség érvénybenlétének tartama alatt némi módosítással az 1907. évi osztrák-magyar vámtarifát tartotta érvényben és csak arra szorítkozott, hogy a békeszerződés fenti rendelkezésének ellensúlyozásául általános behozatali tilalmi rendszert alkalmazzon és az egyes államokkal az árucsereforgalom legfőbb tárgyaira vonatkozólag a *do ut des* elv alapján árucsereszerződéseket kössön.

A szerződéskötés szabadságának visszanyerése után új autonóm vámtarifa hozása vált szükségessé, hiszen a számos nyersanyagától és ipari beszerzési forrásától, valamint agrárcikkeinek biztos piacaitól megfosztott országnak nyilvánvalóan nem felelhetett meg a régi, önellátónak tekinthető Monarchia vámrendszere. Az új vámtarifa 1925. január 1-én lépett életbe (1924 : XXI. t.-c.). A védővamos irányszat jut benne kifejezésre, amit az a kényszerítő körülmény határozott meg, hogy a környező államok, elsősorban Csehszlovákia és Ausztria nyíltan az önellátásra rendezkedtek be és eként mereven elzárkóztak a magyar agrártermékek átvételétől. Tekintve a mezőgazdasági termelésnek mind rosszabbodó külföldi elhelyezési lehetőségeit, s különösen azt a kényszerűséget, hogy a Monarchia magas védővámjához szokott magyar agrártermelésnek a világpiacon lényegesen alacsonyabb árakkal kellett megküzdeni, nyilvánvalóvá vált, hogy a kivitel fejlesztésére és az állandóan növekvő népfelesleg foglalkoztatására csakis az iparosodás útja lehet alkalmas, aminek

¹⁵ Magyarország háború utáni pénzügyi helyzetéről. A. ANTONUCCI: *La liquidation financière de la guerre et la reconstruction en Europe Central*, Paris, 1933. Az ország Népszövetség általi szanálására M. MITZAKIS: *Le relèvement financier de la*

Hongrie et la S. D. N., Paris 1936. mindegyik részletesen kiterjedő művét. A magyar nyelvű irodalomból DOMÁNY GYULA: *A magyar szanálás* c. rövidebb könyvét említhetjük meg (Budapest, 1927.).

Magyarországon — a többi déldunai agrárállamtól eltérőleg — már a háború előttről is komoly alapjai voltak. Az új vámtarifa célja így az volt, hogy egyrészt a külföldi verseny ellen védelmet nyújtson a mezőgazdasági és már létező ipari termelésnek, másrészt, hogy nevelőhatást gyakoroljon a fejlődésképesnek mutatkozó iparágakra. Az új vámtételeket már a fentebbieknél fogva is magasan állapították meg, de az a szempont is ebbe az irányba hatott, hogy a most már lehetővé váló új kereskedelmi szerződési tárgyalások az új tarifa alapján indultak meg, miértis már eleve számítani kellett azzal, hogy a vámtételek nagy részét kereskedelmi szerződések útján le fogják csökkenteni.¹⁶

IV.

A magyar-olasz kereskedelmi kapcsolatok bensőséges voltának ismeretében magától értetődő, hogy Olaszország az elsők közt volt, akivel Magyarország rendezni szándékozta külkereskedelmi viszonyát. Tekintettel azonban arra, hogy Olaszország 1925-ig már jóformán az egész világgal kereskedelmi szerződésekkel szabályozta külforgalmát, míg Magyarország a fenti okoknál fogva természetszerűen még mindig elszigetelten állt, nyilvánvalóan nem lehetett rögtön legtöbb kedvezményes szerződést kötniök. Ez hatalmas egyoldalú előnyt jelentett volna Magyarország számára: élvezte volna mindazokat a kedvezményeket, amelyeket Olaszország egyéb előnyök elnyerése ellenében összes eddigi szerződő feleinek adott, holott cserébe semmit sem adhatott volna automatikusan Olaszországnak, tekintve, hogy 1925-ben még csak az első lépéseket tette meg újonnan megnyílt szerződéskötési szabadságának birtokában, hogy elszigeteltségéből kikerüljön.

Ezért a két kormány kiküldöttei először csak ideiglenes egyezményt kötöttek, amely a magyar törvénytárban 1925. december 24-én hirdettetett ki az 1925. évi XXXVIII. t. c.-ként. A megegyezés szerint Magyarország Olaszországnak déligyümölcsre, hántolt rizsre, oliva-olajra, viaszgyufára, kenderfonalakra és -szövetekre, műselyemfonalakra, kalapokra, automobilonokra stb. biztosított vámmérséklést, míg a magyar kiviteli cikkek közül a sütemények, ásványvizek és egyes kaucsukárúk vámját szállították le az olasz tarifában. Az egyezmény — mint fentebb írtuk —

¹⁶ Az új magyar autonóm vámtarifa széleskörű vitájának irodalmából csak a következőkre hívjuk fel a figyelmet: FERENCZI I.: *A magyar vámpolitika alapvetése*. Budapest, 1923. — LENGYEL G.:

Vámvédelem, ipari többtermelés. Budapest, 1922. — *A Magyar Közgazdasági Társaság tanácskozmánya az autonóm vámtarifáról*. Budapest, 1923.

egyik fél számára sem biztosítja a legtöbb kedvezmény általános érvényét, hanem csupán a két ország külön felsorolt áruira, amelyek között azonban Magyarország és Olaszország számottevőbb kiviteli cikkei helyet foglaltak.

A megegyezés hatékonyságát a magyar-olasz külforgalom alakulását feltűntető II. táblázatunk adatai is jól mutatják. Ezek tanúsága szerint a huszas évek második felében jelentős emelkedésnek indul az Olaszországból származó magyar behozatal értéke, míg a magyar kivitel erős ingadozása főleg arra vezethető vissza, hogy legfőbb tételeit a mezőgazdasági termékek, főként a búza és a szarvasmarha alkotják, amelyeknek kivitele teljes mértékben a kivivő és átvevő országok, sőt a versenyrszágok időjárás szeszélyének kitett agrártermelésétől függ.

Az ideiglenes szerződés hatékony voltát nagyban elősegítette a háború utáni magyar külpolitika első döntőfontosságú eseménye: az 1927. áprilisi olasz-magyar barátsági, békéltető és döntőbírósi szerződés megkötése, amely a külkereskedelemmel párhuzamosan gyakorlatilag az ország politikai elszigetelődésének megszüntetését jelentette. A politikai barátság ezen ünnepélyes megnyilatkozását a szerződő felek a gazdasági kapcsolatok fejlesztésére is ki akarták aknázni, amely törekvés két fő vonatkozásban nyilvánult meg: egyrészt a hanyatlásnak induló Fiume megsegítése és másrészt az általános árucsereforgalom emelése tekintetében.

Fiume, amely a magyar kormány áldozatot nem ismerő beruházásai révén 1913-ban a megelőző négy évtized előtti forgalmát meghuszonötszörözve 7 millió tonnára emelte és eként Európa tizedik legnagyobb forgalmú kikötőjévé lett, Magyarországtól elszakadva a huszas évek elején Olaszország alsóbbrendű kikötői sorába süllyedt le. A trianoni békeszerződés ugyanis nemcsak Magyarországot, hanem évezredek sorstársát, Fiumét is a pusztulás szélére juttatta. Tekintve, hogy a gazdaságilag is teljesen leromlott Magyarország a háborút befejezőleg évekig nem gondolhatott jelentősebb kivitelre, Fiume már e miatt is elvesztette volna forgalmának természetes éltetőjét: a magyar föld termékeinek közvetítését, hiszen az utolsó békeévben a kikötő forgalmát tápláló vasúti forgalom volumenének 80 %-a Magyarországra esett. A kikötő helyzetének tragikus voltát azonban még Magyarország sorsától független tényezők is fokozták. Öt éven át Fiume a gazdasági életet teljesen megbénító politikai bizonytalanságban vergődik és mire 1924-ben helyzete rendeződik, területileg is megcsönkul. Susakkal együtt kiszakítják testéből a nagy Baross-kikötőt, amelyet a délszláv kormány Fiume hátrányára minden eszközzel fejleszteni kezd. Elveszti eként Fiume nemcsak természetes táplálóját,

a magyar medencét és kikötőjének számottevő részét, hanem a háború előtti védett helyzetéből még az éles világversenybe is belekerül, annál is inkább, mivel Susakon kívül az új rendezés következtében ősi vetélytársának, Triesztnek a helyzete is nagyban javul. E két malomkő közt halódik Fiume: 1922-ben az áruforgalom a háború előttinek csaknem huszad részére esik vissza.¹⁷

Az olasz kormány érthetően eként megragadja az első alkalmat, hogy segítsen a halódó kikötő helyzetén, s így a fiumeiek sürgető szavának hatása alatt már az olasz-magyar barátsági szerződés megkötésekor elvi megegyezés jön létre a kormányférfiak között a fiumei és a trieszti kikötőn keresztül lebonyolódó magyar transitforgalom fejlesztése érdekében, míg a részletek leszögezése többszöri jegyzékváltások alapján történik meg. Ezek eredményeként 1927. július 25-én egyezményt kötnek,¹⁸ amely az 1925 nyarán a jugoszláv és olasz kormányok között létrejött, de életbe nem léptetett ú. n. Nettuno-i megállapodásnál kevésbé széles alapokon nyugszik. Míg ugyanis a jugoszlávok szabadkikötő-zónát nyertek saját raktárházakkal Fiumében, addig Magyarország az egyezmény 2—13. §§-ai értelmében csak 20—50 %-os díjszabási (raktározási-, tárolási) kedvezményt kapott a fiumei közraktárakban és a díjmentes tárolási idő megkétszerezését. E rendelkezés azonban mégsem sértette Magyarország érdekeit, hiszen ha abban az időben Magyarország is szabadkikötőt kapott volna Fiumében, ezt ki sem tudta volna használni, úgyhogy csak tekintélyi szempontból lett volna eredmény, gyakorlatilag nem, sőt még a szabadkikötőnek csak a be- és kihajózásra kerülő magyar áruk gyors és olcsó kezelése látta volna kárát. A 16. §. alapján Magyarország Fiumében vámügyi kirendeltség felállítására is jogot nyert.

Bár jelentős kedvezményekben részesültek a magyar áruk a kikötői díjaknál, számottevő eredmény azonban már eleve nem volt remélhető. Jugoszlávia ugyanis birtokában tartotta a Magyarországról az adriai partra vezető mindkét vasuti vonalat és kihasználva egyeduralmi helyzetét, Susak forgalmának elősegítése érdekében oly vasúti díjszabást hozott, mely teljesen kilátástalanná tette a magyar cikkeknek Fiumén keresztül való tranzitálását. A délszláv tarifaháború következtében legfőbb kiviteli termékeink fuvardíja a világháború előtti idővel szemben

¹⁷ Futó id. műve Fiuméről, 30—34 lap. Fiume a háború utáni politikai helyzete jellemzéséről idézzük: *Gouvernement de Fiume : Mémorial à la Commission Parthétique Italo-Jugoslave à Abbazia, Fiume, mars 1923.* — a gazdasági állapotokra

nézve EDORADO SUSMEL: *L'economia fiumana nel 1924.* Fiume, 1925.

¹⁸ Magyarországon a 2,440/1928. M. E. sz. r. léptette életbe («Budapesti Közlöny» 1928. június 10-i 131. sz.).

kb. megháromszorozódott, amely óriási különbség még akkor sem lett volna kiküszöbölhető, ha a MÁV. ingyen szállította volna áruinkat a jugoszláv határig.¹⁹

Míg eként a jugoszlávok hajthatatlanságán a fiumei átmenőforgalom fejlesztésének terve meghiusult, a barátsági szerződés másik gazdasági kihatása: az 1925. évi ideiglenes egyezmény alapjainak kiterjesztésével a kölcsönös forgalom emelése sikerrel járt. Félévi tárgyalások után 1928. július 4-én Rómában a kormánykiküldöttek egy kölcsönös és általános legtöbb kedvezményt biztosító végleges kereskedelmi szerződést írtak alá, amely Magyarországon mint az 1929. XX. t.-c. 1929. június 1-én lépett életbe.

Az új szerződés díjszabási része mindazt tartalmazza, amit az első egyezmény magában foglalt és ezenfelül további vámmérséklést biztosít a lóra, a vágóhídra szánt bikára, élő és vágott libára és kacsára, illetve az élő szárnyasra általában, ezenkívül a szárazbabra, végül számos magyar kiviteli cikkünkre nézve leköti a meglévő vámtételeket. A szerződéshez tartozó jegyzőkönyvben Olaszország kötelezettséget vállal számos magyar árucikk bevitelének korlátlanul való engedélyezésére, továbbá beviteli kontingenseket biztosított a borra, fegyverekre és robbantótermékekre is.

Az 1929. évi legtöbb kedvezményes kereskedelmi szerződéssel a háború utáni olasz-magyar kereskedelmi kapcsolatok első nagy korszaka lezárul. Ha a II. táblánkat nézzük, a korszak jellemzőjeként leszögezhetjük, hogy úgy a kivitelben, mint a behozatalban Olaszország kb. 4 %-kal részesedett és hogy általában egyensúlyban volt a forgalom mindkét oldala. Bár látszólag Magyarország részére néha kedvezően zárul is a külkereskedelmi mérleg, másként alakul a kép, ha figyelembe vesszük, hogy még az elvétve előforduló aktívság is csak látszólagos, ugyanis Olaszországból való behozatalként van feltüntetve az olasz transziton át USA-ból behozott autók, mezőgazdasági traktorok tétele is, ami pl. 1927-ben közel 10 millió pengőt tett.²⁰ Kiemeljük ezúttal is, hogy még ha egyensúlyban is van e korszakban a magyar-olasz külkereskedelmi mérleg, a fizetési mérleg még így is feltétlenül passzív Magyarország részére, tekintve, hogy az idegenforgalom, a pénzügyi adósságok stb. mily nagy mértékben terhelték Magyarországot fizetési mérlegének tartozik oldalát.

¹⁹ Budapesti Kereskedelmi és Ipar-kamara: *Émlékirat a kereskedelmi mérleg passzivitásáról*. Budapest, 1928. 2. kiadás, 207 l.

²⁰ V. PAP LÁSZLÓ: *A magyar-olasz külkereskedelmi forgalom*. «Magyar Statisztikai Szemle» 1937. áprilisi «Olaszország» különszámában, 347 l.

Mielőtt rátérnénk az 1929-es szerződés alapján felépülő második korszaknak olasz-magyar külkereskedelmi alakulására, röviden ismertetjük az 1928. évi kölcsönös forgalom főbb árucikkeit alanti táblázatunk alapul vételével, amely az összehasonlítás céljából az ideiglenes egyezmény évének forgalmát is feltünteti:²¹

III/a tábla
BEHOZATAL

Áru megnevezése	Értéke 1000 pengőben		1928-ban %-ban
	1925	1928	
Összesen	39,557	48,413	100'00
Ebből:			
Déligyümölcs	5,734	9,842	20'33
Nyers bőr	1,359	3,810	7'87
Nyers rizs	2,046	3,741	7'73
Selyem és selyemfonál	320	2,871	5'93
Pamutszövet	3,339	2,579	5'33
Gyapjuszövet	1,448	2,045	4'22
Nyers kávé	2,516	1,993	4'12
Automobil és automobilalváz ...	2,751	1,807	3'73
Mezőgazdasági trakto- rok	1,693	—	—
Szuperfoszfát	229	1,642	3'39
Friss főzelék	493	1,528	3'16
Friss gyümölcs	699	1,362	2'81
Pamutfonál és pamut- cérna	682	1,108	2'29
Olajos magvak	1,001	1,077	2'22
Rizs, hántolt	3,160	917	1'89
Olajpogácsa	—	734	1'52
Szivarkapapír, ívekben	449	671	1'38
Burgonya	277	635	1'31
Halkonzerv	878	592	1'22
Kender és kenderkóc	197	457	0'94
Jutaszák	80	443	0'91
Kén	116	417	0'86
Díszítésre való friss lemetszett virág ...	89	395	0'82
Kalapok	876	381	0'79
Nyers dohány	—	350	0'72
Lencse	4	305	0'63
Len-, kender- és juta- fonál	247	302	0'62
Bors	355	282	0'58
Kókuszdíóhéj, kódió	2	247	0'57

III/b tábla
KIVITEL

Áru megnevezése	Értéke 1000 pengőben		1928-ban %-ban
	1925	1928	
Összesen	32,412	29,221	100'00
Ebből:			
Szarvasmarha	1,039	6,197	21'21
Burgonya	104	3,779	12'93
Ló	5,253	2,366	8'10
Dinamógépek	1,837	1,245	4'26
Búza	5,951	1,677	5'73
Bab, száraz	1,493	1,103	3'77
Maláta	745	624	2'14
Búza- és rozsliszt, búzadara	543	611	2'09
Lóhere- és lucernamag	372	595	2'04
Cirokszakáll	546	582	1'99
Disznózsír, szalonna	616	536	1'83
Villamos izzólámpa	685	532	1'82
Olajos magvak	1,348	526	1'80
Rozs	397	506	1'73
Gépek és készülékek	868	492	1'68
Fabútor	288	440	1'51
Selyemgubó, selyem- hulladék	167	431	1'47
Vasárúk	193	404	1'38
Gyógynövények	56	399	1'37
Vas- és acéllemez	—	322	1'10
Pamutszövet	—	311	1'06
Tojás	46	297	1'02
Szesz	104	269	0'92
Gyapjú	1,688	256	0'88
Villamos készülékek	746	248	0'85
Bárdolt és fűrészelt fa	473	248	0'85
Kikészített bőr	55	230	0'79
Hamuzsír	159	208	0'71
Baromfi, élő és leölt	184	206	0'71
Műselyem	966	165	0'56
Tengeri	702	153	0'52
Nyersbőr	236	69	0'24

²¹ Az id. statisztikai évkönyv 1928. évi kötete.

A behozatal cikkei közül a főszűly az 1913. évi forgalomhoz hasonlóan a fényűzési jellegű cikkekre esik : a déligyümölcs és egyéb gyümölcs, a rizs, kávé, főzelék, halkonzerv, dohány, szivarkapapír, bors, kakaóbab, stb. kb. felét képezi az Olaszországból származó összbehozatalnak. A szóbanforgó cikkekben a magyar szükséglet főellátója eként Olaszország maradt, így pl. déligyümölcsbehozatalunk 80—90 %-a a huszas évek végén már Itáliából származott és értékben is megközelítette a háború előtti Nagy-Magyarország ilyirányú behozatalát, ami elsősorban arra vezethető vissza, hogy a gazdasági fellendülés éveiben az életszínvonal általános emelkedése következtében a déligyümölcs sokat veszített fényűzési jellegéből. A világháború előtthöz hasonlóan a második jelentős árucsoportot is változatlanul a textiliák képezik, sőt jelentőségük az 1913. évi 10 %-os részesedéssel szemben több mint megkétszereződött a pamut- és gyapjuszövetek, valamint a selyem- és pamut-, illetve len-, kender- és jutafonál, kender- és kenderkóc, jutazsák behozatalának emelkedő tételei következtében. Különösen a textilfeldgártmányok : a fonalak tételénél észlelhető nagy emelkedés már 1925-tel szemben is, de még jobban 1913-hoz viszonyítva, ami a hazai köt-szövőipar ugrásszerű fejlődését mutatja. A textilneműekhez hasonlóan igen értékes a superfoszfát olasz tranzitja, továbbá az olajosmagvak, az olajpogácsa, a kén és a kókuszdíó, valamint a fahéj növekvő tételű behozatala. A kész iparcikkek közül jelentősebb növekedés csak az autók és alvázak, valamint a traktorok átmenő tételeinél jelentkezik.

Míg a behozatalnál nagyobb eltolódás a világháború előtti állapottal szemben alig jelentkezik, addig a kiviteli tételeknél egészen megváltozik a cikkek szerinti megoszlás képe, ami magától értetődő a Magyarországot Trianonban ért megcsönkítés figyelembe vételével. Elvesztvén Magyarország erdőinek 85 %-át,²² még saját faszükségletét sem tudta a megmaradt faállománnyal fedezni, aminek következtében árubehozatalának legfőbb tétele (1928-ban az összbehozatal 13 %-a) a fa lett, úgyhogy természetesen jelentősebb kivitel már szóba sem kerülhetett. Eként az Olaszországba irányuló kivitelből is szinte eltűnik a faneműek csoportja, amelyek 1913-ban még 40 %-át alkották az összkivitelnek. Az erdőgazdasági termékek helyébe az agrárcikkek lépnek, amelyek a háború előtt csak kisebb mennyiségben szerepeltek az olasz kivitel cikkei között. Ez az eltolódás is a viszonyok változásában leli magyarázatát. Olaszország a háború óta területileg és a lakosság számában is nagyban gyarapodott, tehát élelmiszerszükséglete is nőtt, amivel szemben Magyarország hegyes

²² BUDAY id. mű III 1.

vidékeinek elvesztésével nemcsak lakosságának jó kétharmadát vesz-tette el, hanem az útdállamok elzárkózása következtében a kb. fele-részben megmaradt szántóföldi termelésének fogyasztóközönségét is, úgyhogy feleslegét új piacokon volt kénytelen elhelyezni, amely irányú keresésében szerencsésen találkozott Olaszország érdekeivel. Az agrár-termékek közül a búza és szarvasmarha állnak felváltva az első helyen, aszerint, hogy a két ország, illetve az egész világ vonatkozó termésere-dményei és a világpiaci értékesítési lehetőségek hogyan alakulnak. Kettő-jük együttes részesedése ezekben az években az összes olasz kivitel kb. 30 %-át alkotja. Az időjárás alakulásának kevésbé kitett hagyomá-nyos ló kivitel tétele állandóbb jellegű, viszont a burgonya a búzához hasonlóan már ismét nagy ingadozásokat mutat. A kivitel többi jelentős tételét is az agrárcikkek képezik, elsősorban a háború előtt is számottevő szárazbab és maláta, továbbá a gabonaőrlemények, takarmány és olajos-magvak, disznósír, gyógynövények, tojás, szesz, élő- és vágott baromfi, stb., úgyhogy a huszas években évi átlagban az olasz kivitel háromnegyed része az agrár termékekre esik.

A fennmaradó hányad jelentősebb részét az ipari késztermékek alkotják, mégpedig a világháború éveikhez hasonlóan elsősorban a meg-csonkított ország lehetőségeihez képest túlméretezett és ezáltal a kivi-telre még jobban ráutalódott magyar nehéz- és villamossági ipar termékei, főként a magyar-olasz forgalom hagyományos cikkei : dinamók, villamos izzólámpák, villamossági készülékek, elsősorban számláló, mezőgazda-sági gépek, vassfélgártmányok és a kész vasárúk. E tételek általában eső irányzatot mutatnak, ami az olasz gépipar fejlődésén kívül elsősorban a német ipar élesedő versenyében leli magyarázatát. Az iparcikkek közül még a textilneműek tétele említhető meg, számottevőbb azonban csak a selyemgubó és a selyemhulladék.

(Folytatjuk.)

FUTÓ MIHÁLY

COLA DI RIENZO ÉLETE

XXVIII.

(Folytatás)

Egy nap vacsorára hívta az agg messere Stefano Colonnát, kinek kiválóságáról már fentebb szóltam. Úgy történt, hogy vacsora órájában erőszakkal a kapitóliumra vezettette és ott visszatartotta. Aztán oda hozatta Pietro Agapitot, Genzano urát, Marseille volt prépostját és volt szenátort valamint Vetruollo gróf fiát, Lubertiellót, aki ugyancsak viselt már szenátorságot. Ezt a két szenátort is rablók módjára a kapitóliumra vezettette. Visszatartotta ott továbbá a nagy tehetségű fiatal Giovanni Colonnát, akit néhány nappal előbb a campagnaiak leverésére kapitánnyá nevezett ki. Ugyane sorsban osztoztak Giordano Orsini del Monte, messere Rainaldo Orsini, Marino ura, Cola Orsino az Angyalvár parancsolója, Vetruollo gróf, messere Orso degli Orsini, Vicovaro gazdája és sok más római báró. Nem tudta azonban elcsúszni sem Luca Savellit, sem Stefano Colonnát, sem marinoi mester Giordanót. A nevezett bárókat a tribun árulás gyanúja miatt vétette őrizetbe, de úgy állította be, mintha tanácsot akarna velük ülni és néhányukat ott akarná marasztalni vacsorára. Az este folyamán a néppártiak igen gáncsolták a nemesek galádságát és dicsérték a tribun jóságát. Erre az agg Stefano úr azt a kérdést tette fel, vajjon a nép vezetője inkább pazarló vagy fősvény legyen-e. Ezen hosszasan vitatkoztak. Végül messere Stefano megfogta a tribun díszes kabátjának a csücskét, és így szólt: «Hozzád, tribun, illőbb lenne, ha szerény kolduló baráti ruhát hordanál, nem pedig ezt a cifra zekét ni!» Ezt mondva, rámutatott köntösére. Ezen Cola di Rienzo feldühödött. Még az este lakat alá tette a nemeseket és megkettőztette az öröket. Az agg messere Stefanot a tanácsterembe záratta s ott hagyta egész éjjel ágy nélkül. Stefano egész éjszaka föl-alá járt, zörgette az ajtót és kérte az öröket, hogy engedjék ki. De azok nem hallgattak rá. Kegyetlen dolgot míveltek vele ama könnyörtelen éjszakán.

XXIX.

Reggeledett. A tribun elhatározta, hogy valamennyiüknek fejét véteti a nagyteremben, hogy megszabadítsa tőlük egyszer s mindenkorra a római népet. Megparancsolta, hogy díszítsék fel a termet vörös és fehér selyemposztóval, mi meg is

történt. Ezt annak jelzésére tette, hogy vér fog folyni. Aztán félreverette a harangot és egybegyűjtötte a népet. Minden bárónak gyóntatót, azaz egy ferences testvért küldött, hogy feloldozást nyerjenek és magukhoz vegyék Krisztus testét. Mikor a nemesek a harang szavával együtt ezt a hírt meghallották, elsápadtak, szavuk elállt és nem tudták, mit tegyenek. Legtöbbjük alázatosan meggyónt, megáldozott. Messere Rainaldo Orsini néhányadmagával, mivel korán reggel friss fűgét evett, nem áldozhatott. Messere Stefano Colonna hallani sem akart gyónásról és áldozásról: azt mondta, nincsen elkészülve s dolgai felett sem rendelkezett.

E közben néhány római polgár észbe vette, milyen ítéletre készül a tribun és szelíd, hízelt szóval igyekezett őt eltéríteni szándékától. Végül meg is ingatták elhatározásában és lebeszéltek akarataról. Harmadórán volt, mikor valamennyi báró elítéltként lejött a nagyterembe. Szóltak a dobok, mintha kivégzésük következne. Álltak a nép előtt. Ekkor azonban a tribun fellépett a szószekekre s megváltozott szándékkal szép beszédbe kezdett. A Miatyánk szavaiból indult ki: És bocsásd meg a mi vétkeinket. Majd megbocsátva a nemeseknek, kijelentette, hogy a bárók ezentúl a népet akarják szolgálni és ki akarnak vele békülni. Egyenként fejet is hajtottak a nép előtt. A tribun erre egyeseket patriciusokká, másokat élmezési felügyelőkké tett meg; ezt Toscana, amazt Campagna hercegévé nevezte ki és mindegyiküknek díszes bársonyruhát ajándékozott. Aztán velük ebédelt és kíséretükben kilovagolt Rómában. Végül útjukra bocsátotta őket.

Ez az eset nagyon visszatetszett a józanabbaknak. A nép így vélekedett: «Ez olyan tüzet és lángot gyújtott, mit nem fog tudni eloltani!»...

XXX.

Most azt mondom el, hogyan fogta ostrom alá Marino várát. Mikor a bárók szabadlábba kerültek, nem volt gondjuk társaságra, hanem Rómán kívüli váraikba siettek s fogaik közt fenyegetőztek. Egyikük sem mert nyíltan szembeszállni a rómaiakkal. A Colonnák és Marino urai, messere Rainaldo és Giordano, azonban megerősítették váraikat és titokban összeesküdve lázadásra készültek. Megerősítették Marinot, új árkokat húztak, erős dupla palánkot állítottak. A tribun elég örült volt, hogy ezt nem akadályozta meg. Kezdetben nem fegyverkeztek, hanem megvárták, hogy a kastély jól meg legyen erősítve.

Közben a tribun kegyetlenné lett és sokan elégedetlenek voltak már vele. Csak akkor fedezte fel az összeesküvést, mikor már a marinoi vár mindennel: nyíllal, lándzsával, emberekkel, falakkal, élelemmel, fával és borral el volt látva. A vár urait erre maga elé idézte, de a marinoi szőlők közt futárának három helyen is bevették a fejét. Aztán a marinoiak kitortek és Róma területén portyázni meg zsákmányolni kezdtek. Marinoba hajtottak ökröt, birkát, disznót, lovat, s amit találtak. Az emberek Rómában hajukat tépték. A kárvallottak kiabáltak, düh és félelem támadt.

A tribun újra megidézte őket azzal a paranccsal, hogy haragjának terhe alatt jöjjenek gyalog Rómába. Aztán messere Rainaldot és Giordanot lovagi öltözetben fejvel le, lábbal fölfelé festette a kapitólium külső falára. Erre messere Giordano még jobban megdühödött s a San Giovanni-kapuig portyázott, magával hurcolva embert, asszonyt, nyáját, állatot, mindent. Fivére, Rainaldo átkelt a Tiberisen, bement Nepi városába; erre is, arra is portyázott égetve és zsákmányolva. Felgyújtott földeket, Castelluzzában megégetett embereket és házakat. Nem szégyelt

egy toronyban tűzbe veszejteni egy nemes matrónát. Ez a kegyetlenség nagyon felingerelte a rómaiakat, úgyhogy sokan meggyűlöltek messere Rainaldot és Giordanot. Nem volt kicsiség : az ingatag rómaiak elméje a Colonnák ellen fordult.

XXXI.

Szüret ideje volt. A szőlő megérett s az emberek taposták. Ekkor a tribun összegyűjtötte egész fegyveres népét és kiindult Marino kastélya ellen. Seregét a vártól körülbelül egy mérföldnyire, egy hosszan elnyúló erdő alatt, a Maccantrevolának nevezett völgyben helyezte el. A had szép és erős volt ; hatalmas úgy gyalogosan, mint lovasságban. Gyalogos volt 20,000, lovas 800. Az idő felhősre, esősre fordult, ami az ellenséget pusztításaiban akadályozta és hátráltatta. Végül is, vagy nyolc nap alatt, a tribun emberei mindent feldúltak Marino határában. A szőlőt és fát kivágták vagy felgyújtották. A gyönyörű erdőt, melyhez addig nem nyúltak, kiirtották. Romboltak mindent, pedig a marinoi vár nagyobb és erősebb volt mint valaha. Aztán zsákmányoltak, amihez csak hozzáfértek. Egész Róma ott táborozott.

E napokban egy bíboros érkezett Rómába mint a pápa legátusa. Ez nap-nap után sürgette a tribunt, hogy térjen vissza Rómába, mert szeretne vele beszélni. A pusztítás elvégeztével, a tribun egy reggel korán tábort bontott és a Marinohoz közel fekvő Castelluzza ellen indult. Azonnal el is foglalta és falait a földdel tette egyenlővé. Már a várat és kerek tornyot is be akarta venni, hova a gyalogság visszavonult. A torony megvívására csináltatott két ostromtornyot fából, melyek kerekeken gördültek és létrával meg faszkerkezettel voltak ellátva. Sohsem láttam még ilyen szép harci gépeket. Faltörőket és más harci eszközöket is készíttetett. Sok követet fogadott ott. Folyt arra egy kis patak, melyben két kutya fürdött. Azt mondta, az egyik Rainaldo, a másik Giordano : kutyalovagok. A tornyot lerombolta, aztán tovább indult és visszatért Rómába, mert a legátus levelei már igen sürgették. Korán reggel a San Pietro-híd lábánál a San Celsoval szemben lerombolta a szép palotákat. Végül lovasaival a San Pietrohoz vonult. Bement a sekrestyébe és fegyverzete fölé felöltötte a császárok dalmatikáját, melyet az imperátorok szoktak hordani koronázásukkor : apró gyöngyökkel kivarrt, nagyon díszes darab. Ilyen öltözékkel páncélja fölött, Caesar módjára ment fel kürtszóval a pápa palotájába a legátus elébe, jogarral kezében, koronával a fején. Félelmetes és fantasztikus jelenség volt. Mikor a legátus elé ért, így szólt : «Küldtél értünk. Mit parancsolsz?» A legátus így felelt : «Sok megbizatusunk van urunk, a pápa részéről számodra.» Mikor a tribun ezt hallotta, rikácsoló hangon így kiáltott : «Ugyan micsoda megbizatus?» A legátus ez ingerült válaszra magába fojtotta a beszédet és elhallgatott. A tribun sarkon fordult és folytatta a harcot Marino ellen, a marinoiak pedig tovább hadakoztak a rómaiakkal.

XXXII.

Most elmondom, hogy a Colonnák hogyan szenvedtek vereséget Rómában. Dühöngött a háború és a római polgárok már ugyancsak beleúntak a fáradalmakba, nélkülözésekbe és pusztításokba. A tribun katonáit már nem fizette oly pontosan, mint előbb, s nagy suttogás folyt a városban. A római kisnemesek írtak messere Stefano Colonnának, hogy jöjjön katonáival s megnyitják neki a kapukat. A Colonnák erre Palestrinába gyűjtöttek 600 lovas és 4,000 gyalogost s erőszakkal akartak visszatérni Rómába. Sok báró csatlakozott összeesküvésükhöz. Nagy volt a készül-

dés Palestrinában és a Rómába való visszatérés reményében a Colonnák azt válaszolták, szép szóval, hogy már készülnek haza. Ez a gyülekezés nagyon megijesztette a tribunt, aki olyanná lett mint az őrjöngő beteg : se nem evett, se nem aludt. Egy reggel, úgy három nappal az ütközet előtt, beszélt a néphez. Biztatta és sok egyéb dolog között ezeket mondta : «Tudjátok meg, hogy ma éjjel álmomban megjelent Szent Márton, aki tribun fia volt, s így szólt hozzám : Ne félj, mert meg fogod ölni az Isten ellenségeit.» Következő nap, késő éjjel, félreverte a harangot, fegyverbe hívta a népet és nyugodt szóval így beszélt : «Uraim, közlöm veletek, hogy ez éjjel álmomban megjelent Bonifác pápa és biztosított, hogy ma bosszút állunk ellenségein, a Colonnákon, akik oly rúttól megcsúfolták az Isten egyházát». Aztán még hozzáfűzte : «Van egy fiam, Lorenzonak hívják. Ő velem jön a nép árulója és az eszközök elleni csatába». Majd így végezte : «Kémeink útján tudjuk, hogy ez a népség már elindult és a várostól négy kilométerre, az úgynevezett Monumento-nál pihent meg. Ez is biztos jel arra, hogy nem csupán legyőzzük, de meg is öljük és a Monumentum alá temetjük őket». E szavak után megszólaltatta a trombitákat, sípokat és dobokat, népét csatarendbe állította, kijelölte a kapitányokat és valamennyiöket a Szentlélek lovagjainak mondta. Aztán csöndben, zaj nélkül, gyalogos és lovas légióival rendben megindult a San Lorenzo-kapu felé, melyet tiberisi kapunak is hívnak. A bárók közül a néppel tartottak Giordano Orsini, az angyalvári Cola Orsini, Malabranca kancellár, a kancellár Matteo-fia, Lubertiello, Vetruollo gróf fia és még sokan mások. Nem mulaszthatom el megemlíteni, hogyan bánt a tribun a győzelem előtt a prefektussal. Elküldött érte, és ő engedelmesen meg is jelent száz lovassal, hogy az ütközetben a rómaiak szolgálatára legyen. Hozott magával Toszkánából tizenöt baronettet és vele volt fia, Francesco, aki ezúttal viselt először fegyvert. Élelmül maga előtt küldött ötszáz köből búzát, ahogyan egy prefektushoz illik. Mikor megérkezett, a tribun ebédre hívta meg, de míg asztalnál ültek, elvette tőle s társaitól fegyvereiket, majd fiával együtt börtönbe vetette. Fegyverüket és lovaikat a rómaiaknak adta, majd összehívta a népet és így szólt hozzá : «Ne csodálkozzatok azon, hogy a prefektust elfogattam, mert azért jött csak, hogy hátba támadja és legyőzze a római népet».

XXXIII.

Most visszatérek a csatára. A Colonnák éjjelkor nagy erővel elindultak a Monumentotól és a San Lorenzo fuori le mura kolostorig nyomultak előre. Az idő kedvezőtlen volt a hideg eső miatt. Ott gyülekeztek a bárók : Stefano Colonna és fia, Giovanni ; Pietro Agapito volt marseillesi prépost és Gennazzano ura, messer Giordano Marinóból, Cola de Buccio Vracciából, Sciarretta Colonna és sokan mások. Tanácskoztak, mitevők legyenek, mert Stefanot hányás fogta el és remegett mint a nyárfalevél. Pietro Agapito, aki kissé elszunnyadt, álmában feleségét özvegyen látta, amint sír és haját tépi. Ez az álom annyira megijesztette, hogy el akart távozni a seregtől és nem akart részt venni a csatában. A félrevert harang szavát is hallották s tudták, hogy a római nép nagyon ingerült és haragszik rájuk. Azért is haboztak, mert Stefano Colonna, a sereg vezére, már jóval előbb elsőnek érkezett oda s egyedül, csak egy lovasszolgától kísérve, a kapuhoz lopózott s az őrt hangosan nevéen szólította. Kérte őt, nyissa ki a kaput s következőképp érvelt : «Római polgár vagyok, haza akarok menni. A jó rend érdekében jövök ; az Egyház és Nép zászlaját hozom.» E szavakra így felelt a kapuőr — a derék íjásznak Paolo Buffa volt a neve — :

«Az ör, akit szólítasz, nincs itt, mert az örséget leváltották s én társaimmal csak az imént vettem át a szolgálatot. Nem engedhetlek be semmiképpen, a kapu zárva van. Nem tudod, mennyire haragszik Rád a nép azért, hogy megzavartad békéjét? Nem hallod a harangot? Távozz az Isten szerelmére és ne keresd a bajt! Hogy meggyőződj, hogy nem eresztelek be, nesze, kidobom a kulcsot». Ez ki is esett a rossz időben egy pocsolyába.

A bárók e dolgok felett tanácskozva és jól megértve, hogy a kapun belül nem kerülhetnek, elhatározták, hogy becsülettel elvonulnak. A parancs úgy szólt, hogy három csapatba oszolva Róma kapuja elé mennek dob- és kürtszóval, aztán jobbra-kanyarodva hazatérnek nagy tisztességgel. Így is történt. Már két csapat elvonult, az első és második, gyalogság és lovasság vegyesen. Petruccio Frangipani volt a kapitányuk. A kapunál kürtszóval jobbra-kanyarodtak és sértetlenül visszatértek. Most következett a harmadik csapat. Ebben volt a lovasság zöme, a nemesek, vitézek, jó lovasok, a legderekabbak. Szigorú büntetés terhe alatt meg volt tiltva, hogy a kaput elmentükben döngessék. Az első akik a parancsot megszegték, nyolc nemes báró volt, köztük a szerencsétlen Giovanni Colonna. Ezek jó darabbal a tömeg előtt jártak. Már hajnalodott. Erre a falon belül lévő rómaiak, mivel nem volt kulcsuk, összezúzták a kaput, hogy kimehessenek csatázni. A fejszék csapása óriási zajt okozott, nagy volt a zavar és kiabálás. A jobb kapuszárny felnyílt, a bal zárva maradt. Giovanni Colonna közeledett a kapuhoz, hallotta belülről a zajt, látta a rendetlen kapunyitást: azt gondolta, barátai zavarognak odabenn és zúzták be a kaput. Ebben a pillanatban felemelte pajzsát, combhoz szorította lándzsáját és bárói dísszel ékesített lovát megsarkantyúzva, vágta be a kaput. Nem tudta magát türtőztetni és beugratott a városba. Jaj, hogy megijedt erre a nép! Róma egész lovassága megfordult és menekült. Ugyanígy meghátrált a gyalogság is, fél hajtásnyira futva előtte. Giovanni Colonnát azonban barátai nem követték. Olyan egyedül maradt, mintha ítéletre menne. Mikor a rómaiak észrevették, hogy magában van, bátorságra kaptak. Az ifjú még nagyobb szerencsétlenségére, lova jobbra a bejárattól és közel a kapuhoz egy barlangba ragadta s ott ledobta. Látva kétségbeesett helyzetét, Giovanni kérte a népet, irgalmazzon neki és az Istenre könyörgött, hogy ne fosszák meg fegyverzetétől. Mit folytassam! Levetkőztették és három halálos sebtől vérezve adta ki lelkét. Fonneruglia de Treio sebezte meg először a derék ifjút, akinek még alig pelyhezett a szakálla. Erényének és dicsőségének híre nagy volt mindenütt. Meztelenül feküdt hanyatt egy kőrakáson sebzetten, halottan a város falánál, a kapun belül. Most hallj csodát. A rút felhős idő azonnal kezdett kiderülni. A nap küldte fényes sugarait, a ködből derült ég csillogott elő vidáman.

XXXIV.

Ezalatt a tömegben, mely rendben vonult a kapu felé, Stefano Colonna aggódva kérdezősködött Giovanni fia után. Ezt a feleletet kapta: «Nem tudjuk hova lett, mit csinál». Stefano sejteni kezdte, hogy beugratott a kapun. Megsarkantyúzta tehát paripáját és belovagolt a városba. Megpillantotta, hogy fia a földön fekszik s gyilkosainak tömege körülállja a barlang és egy pocsolya között. Életét féltve megfordult és kivágtatott a kapun. Azonban józan ítélőképessége elhagyta, megzavarodott s a fia iránti szeretet győzött. Szó nélkül visszafordította lovát s reménykedve, hogy fiát ki tudja szabadítani, újra átjutott a kapun. De már messziről látta, hogy halott.

Erre legalább saját életét akarta megmenteni. Szomorúan fordult ismét vissza. A kapun áthaladtában a toronyból egy jókori sziklát dobtak rá, mely hátát és a ló farát érte. A dárdák minden oldalról repültek feléje, Lova, egy dárdától mellen találva, rúgott-ágaskodott, úgyhogy Stefano nem tudott többé rajta megülni és földre zuhant. Ezt látva, az esztelen nép megölte, szemben a kapuval, ott, ahol az utca közepén falba erősített szentkép áll. Ott feküdt meztelenül, minden arrahaladó láttára. Egyik lába leszakadt, teste tele volt sebekkel. Orra és szeme közt rettenetes nyílás tátongott. Fia Giovanni viszont csak két sebet kapott, egyet lágyékába s egyet a mellén.

Most kirohant a nép minden rend és törvény nélkül, s megölte, akit elől talált. Szembe jött vele Pietro Agapito Colonna, a volt pap és marseillesi prépost. Azelőtt sohasem viselt páncélt. Leesett lováról, de nehezen járt, mert a talaj csúszott. Egy közeli szőlőbe menekült. Kopasz volt és öreg. Az Isten szerelmére irgalomért könyörgött, de nem használt semmi kérés. Előbb elvették pénzét, aztán fegyverzetét, végül életét. Ott feküdt a szőlőben meztelenül, holtan, kopaszon, kövéren. Egyáltalán nem nyújtott harcias látványt. A szőlőben mellette feküdt egy másik báró, Pandolfo di Belvedere úr. Néhány pillanat alatt a halottak száma tizenkettőre emelkedett. Hanyatt feküdtek valamennyien. Erre a többi gyalogos és lovas sokaság nagy félelmében fegyvereit elhagyva futásnak eredt. Fejüket sem fordították hátra. Nem volt aki küzdjön. Messere Giordano hordta az irháját ; Marinoig meg sem állt. A sereg le volt győzve, az ellenség megsemmisült. Azok, akik délután háromkor még nagyságos szenátorok voltak, most a nép és járókelők szeme láttára holtan feküdtek a földön. Igaz, hogy a tribun zászlaja is egy pillanatra a földre konyult, s Cola di Rienzo ijedt szemmel az égre meredve folyton ezt hajtogatta : «Istenem, Istenem, mért hagyta el engem!»

XXXV.

A nép győzelme után a tribun megfuvatta ezüst trombitáit s nagy dicsőséggel és diadallal gyülekezést parancsolt. Aztán fejébe tette ezüsből készült olajág-koronáját és az egész diadalittas néppel a Santa Maria dell'Aracelo templomba vonult. Ott az acéljogart és koronát felajánlotta Szűz Máriának. A ferenciek kolostorának csodatevő képe elé aggatta őket. Ettől kezdve nem hordott többé sem jogart, sem koronát, sem zászlót a feje fölött. Aztán beszélt a néphez a nagyteremben s kijelentette, hogy kardját visszadugja a hüvelyébe. Közben kihúzta és megtörölte köpenyébe, mondván : «Olyan fej füleit metszettem le, melyeket sem a pápa, sem a császár nem tudott levágni!»

A három holttestet a fráterek arany köpenybe burkolva a Santa Maria-temp-lomba lévő Colonna-kápolnába vitték. Jöttek a grófnők sok siratóasszonnyal, hogy a halottak, azaz Stefano, Giovanni és Pietro Agapito teste fölött siránkozzanak. De a tribun elkergette őket és megtiltotta, hogy az elesetteket becsülettel eltemes-sék. «Ha megharagítanak — mondta — bedobatom a három átkozott testét az akasztottak sírgödrébe, mert esküszegők voltak és nem érdemlik a végtisztességet». A tetemeiket titokban elszállították a San Silvestro dello Capo templomba s ott az apácák siratók nélkül eltemették őket.

A többi halott polgár között volt Cola Pala de Molara, messere Giordano degli Aretini, Cola Farfaro, Paolo de Libano, és sok más római, orvietoi, rómakörnyéki nemes, az előbbi három barátai. A foglyokat a kapitóliumra vezették.

Ismét el akarok kissé térni a tárgytól. A gazdag beszédű Titus Livius azt írja, hogy Afrikából egy kapitány indult el, a világ legjobb hadvezére, akinek karthagói Hannibál volt a neve. Ez a Hannibál felmondta a békét a rómaiaknak, elpusztította Spanyolországban Sagunza városát a római szenátus haragjára és szégyenére. Aztán átkelt az Alpokon Piemontba, s Lombardiába jött, ahol Pavia mellett legyőzte Sempronius konzult a Ticino nevű folyónál. Onnan Toszkánában termett, a perugiai tónál megverte a római sereget s Flaminius konzulnak fejét vette. Aztán ostromolta Spoletot, de nem tudta bevenni, majd a Campagnán keresztül Monte Cassino ellen vonult. A bölcs Fabius szállt itt vele szembe a határon és három éven keresztül feltartóztatta. Akkor leváltották a kapitányokat. Fabiust elküldték és helyébe két vezér lépett: a nemesek részéről Paulus Aemilius, a nép részéről Terentius Varrus. Hannibál tudománya és ügyessége olyan nagy volt, hogy a két kapitányt levette lábáról s hatalmas lovasságával meg gyalogságával Apuliába szorította, hol a Volturno folyónál a római népet megverte, két sereget semmisítve meg egy csapásra. Az ütközetben elesett az egyik imperátor, Aemilius Paulus és vagy nyolcvan szenátor. Elesett Servilius is, aki előző évben konzul volt, sok tribun és vitéz ember, 44,000 gyalogos és 8800 lovas. A foglyok száma 10,000 volt, a zsákmány pedig — lovak, fegyver, arany és ezüst — rengeteg. A római lovak zablája és takaródíszje mind vertaranyból volt. Róma rettenetesen előzvegyült.

A győzelem késő este teljedett be; a nap már nyugvóban volt. A diadalmas Hannibál örvendezett. A sereg vezérei körülvették, ünnepelték és vele vigadtak aznapi diadaluk fölött. Kegyül azt kérték tőle, hogy éjjelre és a következő napra engedélyezzen magának és lovasságának pihenőt, mert nagyon ki vannak fáradva. Volt azonban a vezérek közt egy igen kiváló hős, akit Maharballenak hívtak. A lovasság parancsnoka volt. Maharballe előlépett, és így beszélt: «Hannibál, nem osztom azt a véleményt, hogy magadnak és lovasságodnak pihenőt engedj. Tudod, mit nyertél a mai csatával? Ha szerencsédet késlekedés nélkül kihasználnod, öt nap mulva a kapitóliumon lakomázhatsz és ünnepelhatsz. A pihenés tehát nem lenne helyén. Indulj tovább lovassággoddal, ne engedd lélekzethez jutni az ellenséget. Fel Róma ellen! Most készületlenül találd és kapui nyitva állnak előtted. Egy csapásra meghódíthatod. Jobb, ha a rómaiak azt mondják, Hannibál megérkezett, mint azt, hogy Hannibál érkezik». De Hannibál e szavakra így válaszolt: «Maharballe, nagyon dícsérem buzgalmadat, de ma éjjel még várjunk, kissé gondolkodnom s tanakodnom kell a dolgon». Maharballe így felelt: «Hannibál, Hannibál, lángelméddel tudsz győzni, de nem tudsz élni a győzelmeddel». Titus Livius azt állítja, hogy ez a késedelem nagy hasznára vált a római népnek, mert megszabadította a szolgálóból, az Afrikaiak kezéből pedig kiragadta azt az imperiumot, melyet már-már megkaparintottak.

Visszatérve a tárgyhoz, ha Cola di Rienzo tribun kihasználta volna győzelmét és Marino ellen vonul, a várat elfoglalhatta és messere Giordanot úgy tönkre verhetné volna, hogy sohasem emelte volna fel többé fejét. A római nép pedig baj nélkül tovább szabad maradhatott volna.

Hadd mondjam el most, hogyan bukott meg a tribun uralma. A győzelem utáni napon egybehívta valamennyi római lovagot, vagy — ahogyan őket nevezte —

a szent miliciát, s így szólt hozzájuk : «Dupla fizetést adok, ha velem jöttök». Senki sem tudta, mi a szándéka. Erre kürtszóval a nemesek vereségének színhelyére vezette őket. Magával vitte fiát, Lorenzot is. Stefano halálának a helyén pocsolya maradt. Mikor odaért, fiát leszállatta a lóról és Stefanonak a pocsolyába vegyült vérért ráfröccsölte mondván : «Te vagy a győzelem lovagja». Valamennyien meghökkenetek, de ő megparancsolta a főembereknek, hogy kardjuk lapjával érintsék meg lóról fia vállát. Aztán visszatért a kapitóliumra és így szólt : «Menjetek utatokra. Nincsen semmi rendkívüli abban, amit véghezvittünk. A Római Nép valamennyiünk ura. Nekünk és Nektek egyaránt kell küzdenünk a Hazáért». E szavak igen megzavarták a lovagok lelkületét. Attól kezdve nem akartak többé fegyvert hordani.

A tribunt most gyűlölni kezdték. Mindenki gáncsolta és hangoztatta, hogy önkényeskedése nem ismer határt. Hamarosan kegyetlenkedni kezdett és elhagyta tisztességes ruháit. Úgy öltözködött, mint egy Szamár-tirannus. Kényúrként is viselkedett. Apátságokat eltulajdonított ; a gazdagtól elvette vagyonát és hallgatást parancsolt neki ; a nép haragjától való félelmében ritkábban tartott gyűlést. Meghízott és arca vörös lett. Jobban evett és többet aludt. A prefektust, mivel beteg volt, szabadon bocsátotta, de túszként visszatartotta a fiát. A nép kezdett tőle elpártolni és a bárók nem jártak többé olyan sűrűn a tribun palotájába, mint ahogyan az utóbbi időkben tették. Ekkor Cola di Rienzo határidőt szabott a sóadó befizetésére, mert katonái zsoldjára pénzre volt szüksége. De messere Giordano nem szűnt meg nap-nap után Marinóból kitörni, portyázni, rabolni és zsákmányolni. A nép elégedetlenkedett. Ősz volt. Szüreteltek. A gabona drága volt ; vékája hét líra. A tribun elve te a vagyont attól, akinek volt ; messere Giordano zsákmányolt ; a nép zúgolódott. A bíboros legátus Cola di Rienzo kiátkozta és szakadárnak bélyegezte, aztán a nemesek — azaz Luca Savelli és Sciarretto Colonna — pártjára állt, mindenben nekik kedvezve. Erre az utak ismét lezárultak. A környékbeli gazdák nem szállítottak gabonát Rómába. Nem múlt el nap zavargás nélkül.

XXXVIII.

Élt ezidőtájt Rómában egy gróf, akit a nápolyi királyságból száműztek. Neve messere Gianni Pipino, Altamura örgrófja, Minorbino grófja volt. Azért lakott Rómában, mert a nápolyi király már nem volt hajlandó túrni fennhéjázását és önkényeskedő viselkedését. Cum familia sua degebat Romae. Az örgróf úr e napokban torlaszt emeltetett a Colonnák városrészében. Ő lett az ellenpárt fejevé. A torlaszt a San Salvatore ívnel, a Pesoli negyedben emelték. Egy éjjelen és egy napalon keresztül a Sant Angelo Pescivendolo harangja vészt kongatott. Egy zsidó húzta. De senki sem sietett a torlaszt eltávolítani. A tribun lovascsapatot küldött a barrikádhhoz. Kapitányuk, kit Scarpettának hívtak, az összeütközés hevében lándzaszúrástól holtan esett össze. Mikor a tribun megtudta, hogy Scarpetta elesett és hogy a nép a Sant Angelo Pescivendolo hívó szavára nem jön segítségére, nagyot sóhajtott, kiábrándultan könnyezett és nem tudta mitévő legyen. Szíve megfélemedett és megsemmisült ; annyi bátorság sem maradt benne, mint egy kisgyereken. Alig tudott szólni és azt képzelte, hogy a városban mindenütt lesben állnak ellene. Pedig tévedett, mert nem lázadt senki ellene és a Nép ellen, csak éppen elhidegülés volt tapasztalható. Félt, hogy megölik. Mit mondjak még? Mivel nem volt annyi bátorság benne, hogy — mint ígérte — meghaljon a nép szolgálatában,

csak siránkozott. A jelenlévőkhöz nagy sóhajtások között szónoklatot intézett, mondván, hogy ő jól kormányzott, de irigyei nincsenek vele megelégedve. «Most hivatalbalépésem hetedik hónapjában lemondok». Sírva mondta e szavakat, aztán lóra ült, megfújatta ezüstkürtjeit s császári jelvényekkel pompázva, fegyvereseitől kísértén leszállt a kapitóliumról és az Angyalvárba vonult. Felesége ferencrendi szerzetesruhában osont ki az Alli-palotából. Mikor a tribun lemondott a hatalomról, a jelenlévők és a nyomorult nép sírtak. Lakásán, mely fényűzőn volt berendezve, rengeteg levelet találtak. Szinte hihetetlenül hangzik, hogy a bárók tudtak bukásáról, mégsem mertek három napon keresztül Rómába jönni a félelem miatt, s visszatérésük után sem szűntek meg rettegni.

A szenátorok, akik a tribun után hivatalba léptek, gyöngén kormányoztak és lefestették őt a kapitólium falára fejjel le, lábbal föl lovagi öltözetben. Odafestették még Cecco Mancinot — jegyzőjét és kancellárját — valamint ennek unokaöccsét, Contet, aki Civitavecchia várát feladta. A bíboros legátus bevonult Rómába, a tribun ellen eljárást indított, rendelkezéseinek legnagyobb részét érvénytelenítette, őt magát heretikusnak mondta. Erre Cola di Rienzo titkon Csehországba menekült Károly császárhoz és egyideig annak királyi székhelyén, Prágában tartózkodott. Majd a pápához, Avignonba ment és ott el tudta érni, hogy perét töröljék. A pápa Róma szenátorává nevezte ki, mire visszatért és — mint majd elmondom — Rómában emlékezetre méltó nagy dolgokat művelt. Végül azonban a nép megölte és ítéletet ült fölötte, ahogy ezt majd az Itáliába való visszatérésről szóló fejezetben tárgyalom. De az örgrófnak is rossz lett a vége és gyalázatos halállal halt meg, Isten méltó büntetéseként azért, hogy Rómában a jó kormányzatot megbuktatta. Nyolc évvel a történetek után, Apuliában, az Altanura nevű örgrófságban felakasztották. Fejébe papírkoronát nyomtak ezzel a felírással: «Gianni Pipino Altamura lovagja, örgróf, Minerbo grófja, Bari ura, a római nép felszabadítója». Mielőtt felhúzták volna, ugyancsak méltatlankodott: «Nemes vagyok! Pénzt nem hamsítottam. Nem lehet engem felakasztani, sem gúnykoronát fejemre tenni. Ha gonosz-tetteim miatt halállal kell lakolnom, vegyétek a fejemet». A király válasza erre azonban így hangzott: «Undok gazságaid miatt Róbert király örök börtönre vetett. Endre király kiszabadított és keserves halállal lakolt érte. A nápolyi királyság területén többé nem maradhattál. De Róma befogadott és megmentette életedet. Hálából megbuktattad jó kormányzatát. Aztán visszanyerted a király kegyét, de azonnal zsoldossereget gyűjtöttél. Íjászok és rablók lakták a földjeidet. Pusztítottad, raboltad, kizsákmányoltad a királyságot, Apulia fejedelmévé toltad fel magadat. Méltó tehát, hogy életednek érdemed szerint, rút és gyalázatos legyen a vége».

Ezek voltak ama Cola di Rienzo első tettei, aki Tribunus Augustusnak nevezte magát.

MÁSODIK KÖNYV.

I.

Az Ur 1353. esztendejében történt, hogy Cola di Rienzo visszatért Rómába, ahol nagy ünnepélyességgel fogadták. Végülis azonban a nép dühe ölte meg. A dolog így történt:

Miután Cola di Rienzo hatalmát elvesztette, elhatározta, hogy távozik Rómából és a Pápa elébe megy. Azonban mielőtt elindult volna, az Angyalvár terén a Santa Maria Maddalena templom falára festetett egy bárányt, mely Róma címerét viselte és mellső lábai közt egy keresztet tartott. A kereszt tetején galamb ült; a bárány lábai pedig egy áspiskígyó, egy baziliszkus, egy oroszlán és egy sárkány hátán nyugodtak. A festményt azonban a római sihederek, megvetésük jeléül, azonnal sárral mocskolták be. Elindulása előtt Cola di Rienzo egy este titkon, átöltözetben odajött, hogy megnézze a képet. Mikor látta, hogy a rómaiak azt ugyan-csak nem becsülték meg, elrendelte, hogy egy éven keresztül lámpa égjen előtte. Éjjel eredt útnak és sokáig céltalanul kóborolt. Róma uraitól való félelmében álruhát használt. Remetékkel és bűnbánó fráterekkel járta mint Krisztus szegénye a Maiella hegyeit. Végül Csehországba ment a császárhoz, kinek olaszországi útjáról szólni fogok, s egy Prága nevű városban találkozott vele. A császár őfelsége előtt térdre borult és nyíltan szólt. Ily ékes szavakkal fordult Károly cseh királyhoz, Henrik császár unokájához, akit a pápa nem sokkal azelőtt választott császárrá:

«Felséges fejedelem, akit az egész világon dicsőség övez, én vagyok az a Cola di Rienzo, akinek Isten kegyelméből megadatott, hogy békességben, igazságban és szabadságban uralkodjék Róma városa és tartománya felett. Nekem engedelmeskedett Toszkána, Campagna és Marittima. Megfékeztem az erőszakoskodó hatalmasokat és sok igazságtalanságot kiirtottam. De féreg vagyok, ingatag emberpalánta, mint minden ember. Vasjogart hordtam a kezemben, melyet Isten megaláztatásomra büntető pálcává változtatott. A hatalmasok üldöznek és életemre törnek. Irigységből és gőgből kergettek el székemből, mert nem tűrték az igazságot. A Te véred, a hős Henrik császár fattya vagyok. Hozzád fohászok, szárnyaid alá menekülök, akinek árnyékában és pajzsa alatt mindenki szolgál. Hiszem, hogy meg fogsz védeni, hogy nem hagysz elveszni a tirannusok kezétől s elmerülni az igazságtalanság tengerében. Ebben bízom, mert hiszen Te császár vagy, s kardod

meg kell hogy nyírbálja a kényurak hatalmaskodását. A Maiello-hegyi Angelo di Montecielo testvér is megjövendölte, hogy a Sas meg fogja ölni a hollókat!»

Szavait megértve, Károly kiterjesztette karjait és kegyesen biztatta, hogy ne féljen senkitől. Prágába pedig ép augusztus 1-én érkezett. Ott maradt egy darab ideig. Vitakozott a teológiai magisztereivel, sokat beszélt és csodálatos dolgokat mondott. Nyelvezete elbűvölte a németeket, cseheket és szlovákokat. Mindenkit csodálattal töltött el. Nem volt börtönben, hanem tisztas társaságban némi őrizet alatt. Dúskált a borban és ételekben.

II.

Némi idő multán azt a kegyet kérte a császártól, hogy Avignonba mehessen a pápához, mert be akarja bizonyítani, hogy nem heretikus és pataréus. A császár nagyon ellene volt a dolognak, de végül mégis beleegyezett. Cola di Rienzo így szólt: «Felséges Fejedelem, önszántamból megyek a Szentatyá elé, ha tehát nem küldesz erőszakkal, tiszta a lelkiismereted Isten előtt». Utjában mindenütt felkelt a nép és nagy csoportokban sietett eléje. Tartóztatva őt, azt hajtogatták, hogy meg akarják menteni a pápa karmai közül. Ő azonban valamennyiüknek ezt felelte: «Önként megyek, senki sem kényszerít rá». Megköszönte jóságukat, és így ment városról városra. Egész útján ünnepelték. Alighogy meglátták, a nép csodálkozva követte. Így érkezett augusztus 1-én Avignonba. Itt beszélt a pápa előtt. Mentegetőzött, hogy nem pataréus, nem érdemli a kardinális és Bruno úr ítéletét, s vizsgálatot kért maga ellen. A pápa nem felelt szavaira. Egy hatalmas toronyba zárták. Lábára bilincset kovácsoltak s a láncot fönn, a torony boltozatában erősítették meg. Ott élt szerény öltözetben. Könyvekben nem szűkölködött: megvolt Titus Liviusa, kedves Róma-története, bibliája és még sok más könyve. Folyton tanult. Élelmezése bőséges volt, mert a pápa konyhájáról kapta, aki Isten nevében adta. Tetteit megvizsgálták és őt hű kereszténynek találták. Erre visszavonták a Bruno úr meg Ceccano bíboros által ellene indított pört s az őt elítélő határozatot. Felmentették, visszanyerte a pápa kegyét s börtönéből kiszabadult.

III.

Fogságából augusztus 1-én szabadult ki. Ép egy legátus, donno Cilio Conchese spanyol kardinális volt indulóban Olaszország felé. Utra készült s értesítette híveit. Vele indult el Avignonból Cola di Rienzo is minden vád alól tisztázva, felmentve és a pápa áldásától kísérve. Vele együtt utazott a Provenceon keresztül és érkezett Montefiasconeba, hogy — amint majd elmesélem — visszaszerezze uralmát. Elsőnek Toscanella hódolt meg az Egyháznak; Cassarot pénzen vásárolták meg. Cola di Rienzo vette át e földeket az Egyház nevében. Aztán ott volt Viterbo ostrománál és a lovagok minden fegyvertényében részt vett. Megfelelő szép öltözékekkel és jó lóval rendelkezett. Nem csak a táborban, hanem Montefiasconében is annyi római kereste fel, hogy csodálatos. Minden római vezéréül ismerte el. Sok volt a látogatója és a néppártiak egész uszályát vonszolta rendesen maga mögött. Mindenki, még a legátus is meglepődött, hogy a rómaiak érdeklődése mily megbecsülésben részesíti. Természetfölötti erők közrejátszásából magyarázták, hogy életét annyi hatalmasság között meg tudta őrizni. Viterbo fentebb említett elpusztításánál rómaiak

is szerepeltek. A sereg visszatértekor sok római Cola di Rienzo látására sietett: néppártiak, nagyhangú és vállalkozó szellemű emberek, akik sokat szoktak ígérni és semmit sem tartanak meg. Így biztatták: «Térj vissza a Te Rómádba. Gyógyítsd meg nagy nyavalyájából. Meg lehetsz győződve, hogy sohasem kívántunk és szeretünk annyira, mint mostan». Ilyen hiú ígéretekkel áltatták a római néppártiak, de pénzt, egy garast sem adtak neki. Cola di Rienzo, e szavaktól indítatva, meg az általa hön áhított dicsőség álmától vezéreltetve, azon törte fejét, hogyan szerezhette pénzt zsoldosok fogadására, hogy velük Rómába visszatérhessen. Tárgyalt a legátussal, de egy fillért sem kapott tőle. Mindössze azt rendelte el, hogy a perugiaiaktól annyi járadékot kapjon, amiből méltón és becsülettel megélhessen. Ebből zsoldosok fogadására azonban nem tellett. Lóra ült tehát és Perugiába lovagolt, ahol a tanácsban ismételten megjelent: szava csak úgy folyt a szájából, szépen beszélt és jól értett az ígéréshez. A tanácsosok szívesen és nagy figyelemmel hallgatták az édes szavakat, melyeket úgy nyalogattak mint az édes mézet. De mivel ők csak gyűléseikben határozhatnak, a város ügyei jó kezekben voltak. Perugiától ugyan egy fillért sem tudott kicsikarni.

IV.

Volt akkoriban Perugiában két édestestvér provencei ifjú: messere Arimbaldó jogdoktor és messere Bertone, a provencei Narba lovagja. A vitéz fra Moreale testvérei voltak. Fra Moreale a magyar király seregében hadakozott s azután a Grande Compagnia élére állott. Apulia nagy részét elpusztította, sok várost felégetett, másokat kirabolt, a nőket magával hurcolta. Toscanában megsarcolta Sienát, Firenzét, Arezzot és még sok más várost, s a pénzt társaival megosztotta. Aztán a Marchebe csapott át és kizsákmányolta a Malatestákat. Erővel bevette Monte Feletranot és Filinot, ahol 700-nál több paraszt esett el. Égetett és pusztított. Az elfogott férfikért váltságdíjat vett, a jobbképű asszonyokat elrabolta. Mint a johanniták lovagja gyors elhatározású, vitéz ember volt, akinek hőstetteiről sokat lehetne beszélni. Rablással és prédálással nagy vagyont szerzett. Annyi volt a pénze, hogy egész életében jól és finoman megélhetett volna már katonáskodás nélkül. Két fivérét Perugiába küldte és a városnál fizetést biztosított részükre. Pénzét kereskedőkre bízta és öccseinek megparancsolta, ne civődjanak, egymás közt békeességben éljenek, mert azért helyezte el őket, hogy szándékait szolgálják. Aztán tovább állt, hogy dolga után nézzen.

Mikor Cola di Rienzo megtudta, hogy narbai Arimbaldó, ez a fiatal, irodalomban járatos lovag, Perugiában tartózkodik, szállására ment és meghívta ebédre. Ebéd közben Cola di Rienzo a régi rómaiak nagy hatalmára terelte a beszélgetést. Titus Livius elbeszélését a bibliával vegyítette s forrásait a maga szája íze szerint forgatta. Jaj, milyen ékesen tudott beszélni! Egész tehetségét beleadta okoskodásába, s ilyenkor olyan meggyőzően szólt, hogy mindenkit ámulatba ejtett és levett a lábáról. Messere Arimbaldó arcát tenyerébe hajtva, csöndesen hallgatta. Ékesszólásától elbűvölten, csodálta a hős rómaiak dicsőségét. A tüzes bor felajzotta képzeletét. A fantasztikus dolgok tetszenek a fantasztikus gondolkodású embereknek Messere Arimbaldó nem tudott ettől kezdve Cola di Rienzo nélkül élni. Állandóan vele volt, vele járt, közös volt az ételük, egy ágyban aludtak. Nagy dolgot terveztek: Rómát ismét hajdani nagyságára emelik. Ehhez azonban pénzre volt szükségük. Katona nélkül nem lehetett ily vállalkozásba kapni. Háromezer forint kellett. Ezt az összeget megígértette magának Arimbaldóval, ő viszont azt fogadta

meg, hogy a pénzt majd visszafizeti és őt — öccse, messere Bertone nagy boszúságára — hálából római polgárrá és fővezérré teszi meg. Arimbaldo ki is vett bankárától 4,000 forintot és odaadta azt Cola di Rienzonak. De előbb írt bátyjának, Fra Morealenak, hogy beleegyezését kérje. A levél így hangzott: «Kedves Bátyám! Egy nap alatt többet nyertem el, mint Te egész életedben. Megszereztem a hatalmat Róma fölött, mit messere Cola di Rienzo, a lovag és tribun ígér nekem, akit most sűrűn látogatnak meg a rómaiak és akit visszahív a nép. Remélem, hogy éleslátásod nem vágja el szerencsém útját. A kezdethez ugyanis pénzre van szükség. Ha helyesled, kivesszek a bankból 4,000 forintot és fegyveres sereggel indulok Róma alá». Fra Moreale öccsének levelére a következőképpen válaszolt: «Sokat gondolkoztam tervezett vállalkozásod felett. Nagy és súlyosan fontos dolog az, amit véghez akarsz vinni. Nem bízom benne, hogy sikerülhessen. Eszem megakad, értelmem tiltakozik. Mindazonáltal csak rajta! és járj szerencsével. Elsősorban vigyázz azonban, hogy a 4,000 forint el ne vesszen. Ha baj érne, írj és én segítségre sietek ezer, kétezer zsoldossal, vagy annyival, amennyire szükség van, hogy dicső dolgokat művelhessek. Ne félj! Öccsédvel szeressétek, becsüljétek egymást és ne civódjatok».

Mikor messere Arimbaldo ezt a levelet megkapta, nagyon megörült. A tribunnal megbeszélték az indulás körülményeit.

V.

Amint a 4,000 forint Cola di Rienzo kezében volt, gazdag ruhákat szerzett és volt ragjához méltón felöltözött. Bársonnyal díszített arany szegélyű skarlát köntöst és köpenyt öltött arany gombokkal, díszes kardot, aransarkantyút kötött. Lová pompás volt s kíséretét is új ruhába öltöztette. Ily fényel ment Montefiasconeba, a legátus elébe. Vele voltak messere Bretone és messere narbai Arimbaldo, a két testvér, kíséretükkel és dolgaikkal.

Mikor a legátus elé ért, fennhéjázóan lépett fel. Nyakában a skarlátcsuklyával, vállán a bíbor köpenyvel büszkélkedett. Gögösen felkapta és ide-oda forgatta a fejét, mintha csak azt mondaná: «Lám, ki vagyok én? Én ki vagyok?» Aztán lábujjhegyre állt s hol felemelkedett, hol talpára ereszkedett. A legátus elcsodálkozott és némileg hitelt adott szavának, de pénzt nem tudott tőle kapni. Ekkor Cola így szólt: «Legátus, tegyél meg Róma szenátorává. Megyek és előkészítem neked az utat». A legátus valóban kinevezte szenátorrá és útjára bocsájtotta.

Róma elfoglalásához Cola di Rienzonak katonára volt szüksége. Nemrégiben messere Malatesta de Arimino katonaságát — tizenhat zászlóalj zsoldost — elbocsájtotta. Kétszázötven borsisakos Perugiában tartózkodott és szolgálatot keresett. Cola di Rienzo egy megbízottját küldte hozzájuk, aki felkereste kapitányukat és így szólt hozzájuk: «Lépjetek zsoldunkba két hónapra. Meglesz fizetésetek és örökös zsoldot nyertek. Messere Cola di Rienzot, a pápa szenátorát fogjátok Rómába kísérni». Erre a kapitányok tanácskoztak. A németek az ajánlat elutasítása mellett foglaltak állást és három okot hoztak fel rá. Először: «A római gonosz, gögös, erőszakos népség, miben nincsen párja». Másodszor: «Cola di Rienzo népi származású, szegény, alantas helyzetű ember, nem fog tudni fizetni; akkor pedig kinek szolgálatába álljunk?» Harmadszor: «A római hatalmasok ellenzik ennek az embernek az uralmát s haragosai mind ellene fognak dolgozni. Rómát tehát nem foglalhatjuk el s ezért az ajánlat részünkre elfogadhatatlan». Ez volt

a németek válasza, igazuk is volt. Mikor a németek Germániából bejönnek, egyszerűek, tiszták; csalárdíságot nem ismernek. Azonban amint olaszok közt laknak, ravaszokká, nagy csalókká lesznek, s fogékonyakká válnak minden gonoszásra. De a németeknek egy burgundi kapitány így válaszolt: «Álljunk zsoldba egy hónapra. Segítsük haza ezt a derék embert. Kísérjük el Rómába, legalább ott búcsút nyerhetünk. Aki aztán vissza akar térni, térjen vissza; aki ott akar maradni, maradjon ott». Ez utóbbi javaslat győzött. A tizenhat bandérium, a lovascsapattal együtt Cola di Rienzo szolgálatába állott. Csatlakozott hozzájuk még néhány perugiai — derék emberek fiai — száz toszkán vértés gyalogsággal egyetemben. Nemes és szép csapat volt!

VI.

Ezzel a hadi néppel Cola di Rienzo átvonul Toszkánán; keresztülvág völgyeken, hegyeken és veszélyes hágókon. Ellentállás nélkül érkezett Orteba. Csak ekkor tudták meg jöttének hírért Rómában. A nép vídám fogadására készült; a hatalmasok készületlenek voltak. Orteből elindulva, az Úr 1353. évében vonult be Rómába. A római lovasság a Monte Marioig jött elébe. A katonák a győzelem és béke jeléül olajágot tartottak kezükben. A nép olyan örömmel fogadta, mintha Scipio Africanus volna. Diadalkapukkal várta. Cola di Rienzo a Castel Sant Angelo kapuján keresztül jött be a városba. A téren, a hídon és az utcákon arannyal és ezüsttel díszített női szövetből diadalíveket emeltek. Mintha egész Róma megnyílt volna előtte az öröm mámorában. Nagy volt a vígasság és népszerűség. Ilyen ünnepléstől kísérve vonult fel a kapitóliumi palotába. Ott szép beszéddel ékesen szólt a néphez, mondván, hogy hét éven keresztül bolyongott, mint Nabukodonozor, hazáján kívül, de hogy a hatalmas Isten akaratából és a pápa elhatározásából mint szenátor jött újra vissza székhelyére, nem a maga érdeméből, hanem azért, mert a pápa szava érdemessé tette rá. Hozzáfűzte, hogy Róma helyzetén javítani és emelni akar. Messer Bretonet és narbai Arimbaldot a had vezéreivé nevezte ki s átadta nekik Róma zászlaját. Bizonyos Cecco di Perugiát, tanácsadóját, lovaggá ütötte és aranyba öltöztette. A rómaiak olyan ünneplésben részesítették, mint a zsidók Krisztust, mikor számárháton bevonult Jeruzsálembe, és szöveteket meg olajágakat terítettek eléje, «Benedictus qui venis»-t énekelve, de aztán házaikba tértek és magára hagyták tanítványaival a téren, mert senki sem akadt, aki megvendégelte volna. Következő nap néhány küldött érkezett Cola di Rienzohoz a környékről. Mily pompásan tudott nekik válaszolni! Felelt és ígért. Szigorú ítéletre készült.

VII.

A bárók várták, hogy ugyan mire megy Cola di Rienzo. Nagy volt a diadal-mámor. Mindenütt zászló lengett, sohasem látott pompa terjengett. Itt is ott is hosszú kardos gyalogosok jártak. Minden jel arra mutatott, hogy Cola di Rienzo kényuralomra akar berendezkedni. Az elvesztett dolgok közül sokat visszacapott. A vidékre és tartományba szerencsés visszatértéről hírt és parancsot küldött. Azt követelte, hogy mindenki készüljön a jókormányzat befogadására.

Emberünk régi szokásai azonban nagyot változtak. Azelőtt józan, mértékletes és önmegtartóztató volt, most mértéktelenül ivott s a bor volt mindene. A nap minden szakában innyenckedett és a pohár fenekére nézett. Nem volt ebben se ideje, sem órája. Görög bort trebbiaival, malvasiait rebolával váltogatott. Az ivás-

tól mind izgatottabbá lett. Rettenetes volt még nézni is, mert túlsokat ivott. Azt állította, hogy a fogságban teste áthevült. Hatalmasan meg is hízott. Olyan diadalmas pocakja volt, mint valami ázsiai apátnak. Húsa pávaszínekben fénylett, arca vöröslött, szakállát hosszúra hagyta. Arc kifejezése gyorsan változott és szemei hirtelen lángba borultak. Véleménye és ítélete oly lobogón változtak, mint a láng. Szemgolyója most fehéren csillogott, de a következő pillanatban már vér futotta el.

Legfeljebb négy napja foglalta el a kapitóliumot, mikor valamennyi bárót engedelmességre szólította fel. Többek közt Stefanello Colonnának is küldött parancsot. Ez a Stefanello kislíú volt atyjának, Stefanonak és bátyjának, Giovanni Colonnának halálakor, melyet elbeszéltem. Palestrina várába vonult vissza. Cola di Rienzo két római polgárt, Buccio di Jubileot és Gianni Cafariellot küldötte hozzá a felszólítással, hogy haragjának terhe alatt engedelmeskedjék a szenátus rendeleteinek. Stefanello elfogatta és hűvösre tétette őket, sőt egyiküknek a fogát vétette és 400 forint bírságot rótt rá. Következő nap ijászaival és prédáló csapataival bekalandozta a római síkságot és elhajtotta az állatokat. Rómában erre a károsultak nagy zajt csaptak és az elhajtott zsákmány miatt való zúgolódás a tribun füleihez jutott.

VIII.

Ekkor a tribun kevés hívével lóra ült. Egyedül ment ki a kapun. A katonák követték őt, ki fegyveresen, ki fegyver nélkül, ahogyan idejük engedte. A Porta Maggioretól vad, elhagyott tájakon át Palestrina felé vették útjukat. A kutatás azonban hiábavalónak bizonyult. Nem találtak sem embert, sem állatot, sem ijászt. Ezek és a palestrinai gyalogosok, kitanult hadfiak, prédájukat titokban egy erdőbe gyűjtötték és rejtették el, melyet Pantanonak hívnak és mely Tivoli és Palestrina között fekszik. Ott meglapultak. Éjjel aztán a prédát a Pantanóból vigyázatosan átvitték Palestrinába.

Miután a tribun népe soká hiába kutatott, az éj beálltával Tivoliban valamennyien megpihentek. Másnapra kelve hírt kaptak arról, hogy a rómaiak állatait a Pantanóból már Palestrinába hajtották. Erre a tribun haragosan így kiáltott fel: «Mire való ide-oda járni uttalan utakon? Nem akarok tovább viaskodni a Colonnákkal, hanem szemtől szembe akarok kerülni velük!» Négy napot Tivoliban töltött, onnan küldte szét rendeleteit. Sürgősen magához parancsolta a római lovasságot, egész lovas- és gyalogos katonaságát. Az írásban gyors volt. Tivoliban kitűzette zászlaját az azurcímerrel, melyben arany nap volt ezüst csillagokkal, és Róma címerével. Bátor cselekedet volt. De a zászló már nem lebegett oly büszkén mint régen; nyomorultan összecsavarodott és nem feszítette rojtjait a szélnek. Hamarosan megérkeztek csapatai sok lobogóval, sípval, trombitával. Megérkeztek messere Bertone és Arimbaldó is, a sereg fővezérei. De a katonák zúgolódtak és zsoldjukat követelték. A német kapitányok pénzt kértek, hogy elzalogosított fegyvereiket kiválthassák. Hiába talált ki Cola di Rienzo mindenféle kifogást, nem volt itt menekvés. Ekkor, lám csak milyen alávalóságra vetemedett vezéreivel szemben. Elővette messere Bertone és Arimbaldót és így szólott hozzájuk: «A rómaiak történetében azt olvasom, hogy egyszer a városnak kifogyott a pénze és nem tudta katonáit fizetni. A konzul tehát összehívta a bárókat. Mi, akik tisztségeket és méltóságokat viselünk, mondta nekik, az első kell hogy legyünk az erőnkhez mért adakozásban. S adományaikból annyi pénz gyűlt össze, hogy a milícia zsoldját kifizethették. Nektek is hasonlóképpen kell cselekednetek és kettőtöknek kell

kezdeni az adakozást. Ha majd Róma derék népe látja, hogy Ti, idegen létetekre, áldoztok, mindenki készségesen fog adni és csak úgy fog dőlni hozzánk a pénz». A vezérek adtak is 1000 forintot, 500-at fejenként, mit a tribun felosztott katonái között. A gyalogságnak járó zsold felét kifizette. Aztán a San Lorenzo-téren összegyűjtötte Tivoli népét és szép szónoklatot intézett hozzája. Elmondta, hogyan hanyódott hét éven keresztül, hogyan jutott Károly-császár kegyeibe, akinek segítségét a közeljövőben várja; hogyan nyerte el a pápa jóakarátát a Colonnának áskálódásának ellenére. Most a pápa Róma szenátorává nevezte ki, ő pedig nem hajlandó magát a Colonnától és Stefanellótól, ettől a mérges kígyótól, mocsárban nőtt sástól vezetetni. Ki akarja tehát írtani a Colonna-házat és kegyetlenebb lesz hozzá mint a multban, mert ez átkozott család gögje miatt él Róma szegénységben, míg más vidékek gazdagságban dúskálnak. Aztán így folytatta: «Megtámadom Palestrinát és végkép elpusztítom. Benneteket, Tivoliakat arra kérlek, hogy segítsetek szívvel-lélekkel a nagy szükségben és el ne hagyjatok».

IX.

Cola di Rienzo ezt a szónoklatot a Pallonik erkélyéről tartotta. Következő nap útnak indította zsoldos gyalogságát, az egész lovasságot és Tivoli népét élelemmel meg hadi felszereléssel, s Castiglione di Santa Prezataig menetelt. Ott két napra megállt, hogy egész seregét összegyűjtse. Azután következő napon felkerekedett és az Ur 1353. éve... hónapjának... napján Palestrina alatt termett. Ezt ostrom alá fogta, két mérföldre a várostól, Santa Maria della Villánál ütve tábort. Serege állt 1000 részben római, részben zsoldos lovasból, Tivoli és Velletri embereiből s a környező községek — Farfa apátság, a Campagna és hegyvidék — fegyvereseiből. Az ostrom megkezdése után, mindenkinek megvult a maga munkája. Csupán Cola di Rienzo szemei voltak állandóan Palestrinára függesztve. Felszegett fejjel nézte a hegy tetején az erős várat és latolgatta magában, hogyan tudná az erődítményt megvívni és lerombolni. Szemét nem vette le róla és így szólt: «Ezt a hegyet le kell hordatnom». Amint így állandóan figyelte Palestrinát és gondolataival állandóan rajta csüngött, észrevette, hogy a felső kapun gyakran halad át a gulya a legelőről jövet, hogy itasson és aztán ismét visszatér a legelőre. A másik várkapun meg emberek mentek be terhet cipelve. Látta a szekerek hosszú sorát, amint élelmet szállít Palestrinába. A mellé állóktól megkérdezte: «Mit jelentsenek azok a szamarhajcsárok ott?» A kísérétében lévők így feleltek: «Szenátor, a gulya legelőre megy és itatni tér Palestrinába, amaz emberek pedig lisztet és élelmet hoznak, hogy a lakosságot ellássák és megóvják az éhezéstől». Erre megint ezt kérdezte: «Mondjátok csak, nem lehetne elfoglalni a szorosokat, hogy a gulya ne járhasson ily szabadon a legelőre és hogy amazok ne szállíthassanak élelmet?» A nem valami buzgó rómaiak így válaszoltak: «Palestrina hegyei olyan hatalmasak, hogy a felső bejárásokat és kiutakat nem lehet elállni. Olyan vad vidék az, hogy semmi sereg meg nem maradhat ott». Pedig nem úgy volt. De a római bárók csak kegyetlenül lesték, hogy mi lesz a dologból, s nem voltak hajlandók segíteni. A tribun végre így szólt: «Nem nyugszom, míg el nem emésztek, Palestrina. Ha a Colonnák Porta San Lorenzo-i veresége után a római néppel mindjárt ide lovagoltam volna, kardcsapás nélkül elfoglalhattam volna ezt a földet s a vár már rég nem állna. De nem tűröm tovább ezt a szenvedést. Róma népe megint nyugalomban és békében fog élni!»

Az ostrom második napján elkezdődött a pusztítás. Palestrina gyümölcsös-kertjét és az egész síkságot a város alatt letarolták. Csak a hegyen épült rész, az egésznek nem is egyharmada, maradt meg. Ama keveset is csak azért nem nép-telenítették el, mert nyolcadnapra a sereg elvonult. Ennek pedig két oka volt. Az egyik a velletriek gyűlölete a tivolibeliek ellen. Mikor már-már behatoltak Palestrinába, félt, hogy pártoskodás tör ki a táborban. A második az volt, hogy a fivéreihez érkezett Morealenak egy szolgálólánya s ez több ízben hallotta gazdájától, hogy Cola di Rienzo tribunt mindenáron meg akarja ölni, mert kicsalta tőlük vagyonukat. Nincs semmi remény, hogy valamit is visszafizessen adósságából. Ráadásul még jó szót sem kapnak tőle. Mit tesz erre a derék nőszemély? Mivel gazdája sokat szidta, gyalázta és bántalmazta, elment a tribunhoz és felfedte előtte messere Moreale fogadkozását és szándékát. A tribun pedig gyorsan magához hívta Morealet és aztán béklyóval meg bilincsel lábain a kapitólium börtönébe vettette öccseivel együtt, mivelhogy ezek is rosszat mondtak róla, egy húron pendültek bátyjukkal s haragudtak rá. A tribun közben minden áron módot keresett Palestrina elfoglalására és azon töprengett, honnan kaparhatna elő pénzt zsoldra, mert katonái zúgolódtak a fizetés elmaradása miatt és ez Cola di Rienzonak sok gondot okozott. Most, mikor fra Moreale érezte, hogy szolgálója kelepcebe juttatta, félt, hogy ütött utolsó órája. Mégis erőt vett magán. Tudva, hogy a tribunnak nagy szüksége van pénzre, arról gondolkozott, hátha ezúton szabadulhatna meg. Értésére juttatta tehát messere Cola di Rienzonak, hogy — amennyiben szabadon engedi — az egész hátralékos zsoldot kifizeti, újabb csapatokról gondoskodik és mindent megad, amit csak kíván. A megkegyelmeztetés reményében ezt hajtogatta testvéreinek, messere Arimbaldonak és Bertonenak: «Am tartson vissza közülünk egyet vagy kettőt és bocsásson engem szabadon. Én hozok neki 10,000, 20,000 forintot és annyi pénzt meg katonát, amennyit csak akar». Öccsei beleegyeztek, mondván: «Segítsen az Isten!» De ajánlata süket fülekre talált.

XI.

Éjjel fra Morealet álmából felverték és a kínzókamrába vitték. Mikor a kötelet meglátta, megvetően ezt morogta: «Mondtam már, hogy durva parasztok vagytok. Kínpadra akartok vonni, pedig tudjátok, hogy lovag vagyok. Hogyan lehetek ilyen gazok!» Mégis kissé felhúzták a csigán. Akkor így vallott: «A Grande Compagnia vezére voltam és mivel lovag voltam, rangomhoz méltóan akartam élni. Váltásdíjat fizettettem a toszkán városokkal, megsarcoltam őket, raboltam, pusztítottam és elhajtottam a lakosságot». Erre visszavitték öccseihez. Ott újra bilincsbe, veretvén, felismerte, hogy meg kell halnia. Gyóntatót kért. Egy szerzetes vele volt egész éjjel. Meggyónt és rendezte minden dolgát. Öccseinek panaszát hallva, így szólt hozzájuk: «Édes testvéreim, ne féljetek. Ifjak vagytok s nem küzdöttetek még az élet hullámaival. Ti életben maradtok. Csak én halok meg, erre el vagyok készülve. Életem tele volt hányatásokkal. Örömmel válok meg tőle. Nem félek a haláltól. Boldog vagyok, hogy azon a földön halok meg, ahol Szent Péter és Szent Pál. Messere Arimbaldó, bár Te lettél az oka szerencsétlenségünknek azzal, hogy ebbe a labirintusba vezettél, nem hagylak el. Ti kiszabadultok. Miattam ne bánkódjatok, mert szívesen halok meg. Ember vagyok. Mint madárkát lépre csaltak

és, mint sokan mások, én is megcsalattam. Isten megkönyörül rajtam. Jót tettem életemben, jónak fog találni Isten is, főleg, mivel ide jószándékkal jöttem. Ti még fiatalok vagytok és félték, mert nem ismeritek a szerencse csalárdságát. Kérlek, szeressétek egymást és legyetek bátrak az életben, ahogyan én az voltam, aki Apuliát, Toszkanát és a Márkakat engedelmességre tudtam szorítani». Miközben így beszélt, újra és újra visszatérve ugyanarra a dologra, hajnalodni kezdett. Reggel misét akart hallgatni, mit meztláb és meztelen combokkal tett meg. Fél kilenckor reggel megszólalt a harang és összegyűlt a nép. Fra Morealet az orozslánketrec elé vezették, ahol letérdelt a Szűz Mária előtt. Aranszegélyes sötét csuklya volt a fején és arannyal átszőtt barna bársonyköntöst viselt. Őv nem szorította derekát. Lábait sötét harisnya fedte. Kezei tágan voltak megkötve és egy keresztet tartottak. Három ferencrendi szerzetes volt vele. Az ítélet felolvasása közben így beszélt : «Oh rómaiak, hogyan tűrhetitek halálotom? Nem bántottalak meg benneteket soha. Szegénységtek és gazdagságaim visznek a halálba». Később így szólt : «Mire jutottam? Istenemre! Tízser ennyi és még több népet láttam hajdanában magam előtt hódolni». Aztán : «Szívesen halok meg ott, ahol Péter és Pál meghaltak. Életem nem volt hányatások híjján». Majd ismét : «Szomorú ez a galád baj, minek halálotom köszönhetem». Az ítéletben szó volt akasztófáról. Ezen rettenetesen felindult s megdöbbenve felszökött, de a körülállók vígasztalták és biztosították, hogy fővesztésre van ítélve. Erre megnyugodott és mozdulatlanul maradt. Mikor a domb aljára vezették, egész idő alatt ide-oda tekintgetett és így beszélt : «Rómaiak, igazságtalan az én halálotom. Szegénységetek és gazdagságom miatt kell elvesznem. Pedig ezt a várost szerettem volna megsegíteni». Sokat mondott még mentében. A keresztet megcsókolta, nehezen emelve megkötözött kezeit. Caesar óta nem volt nálánál külön ember a tett, dicső győzelem és hadviselés terén. Ő volt az, aki a római partokon hajótörést szenvedett, ahogyan a zátonyra jutott gálya történetében elbeszéltem.

Mikor leért a síkra a torony romjaihoz, megkerülve azokat letérdelt, majd ismét felkelt, mondván : «Nem jól van így!» Kelet felé fordult és Istennek ajánlotta lelkét, aztán ismét letérdelt, megcsókolta a tuskót és így szólt : «Isten segítsen, szent Justitia!» A tuskóra keresztet vetett és megcsókolta. Levette csuklyáját és eldobta. Mikor a bárdot nyakára tették, újra felkelt, mondván : «Nem jól van!» Sok derék ember állt körülötte, köztük régi seborvosa. Ez megmutatta az izület helyét. Mikor a hóhér hozzávágott, feje az első ütésre odébb gurult. «Szakállának néhány szála a tuskóba szorult. Minorita testvérek testét koporsóba helyezték. Fejét a testhez illesztvén, nyaka körül csupán vörös selyemszalaghoz hasonló sáv látszott. A kiváló fra Morealet, akinek bátorságáról és dicsőségéről egész Itália visszhangzott, a Santa Maria di Araceli-ben temették el. Volt neki Tivoli városában egy vele rokonságban álló szolgálja, aki — meghallván ura végét — fájdalomában szörnyet halt.

XII.

A rómaiak még e nagyszerű ember kivégeztetésének kínos benyomása alatt álltak, mikor a tribun összegyűjtötte a népet és így szólt hozzá : «Uraim, ne fájlatjátok ennek az embernek a halálát, mert a világ leggonoszabb embere volt. Városokat és kastélyokat kirabolt, férfiakat és asszonyokat megölt vagy elhurcolt, kétezer nőt fogságba küldött. Most azért jött Rómába, hogy államunkat megrontsa, nem pedig azért, hogy segítse. Szabad uralomra törekedett. Kegeket akart osztogatni.

A Campagnát, Róma vidékét és egész Itáliát el akarta pusztítani. Isten segedelmével feladatunkat meg fogjuk oldani, de a jelen pillanatban úgy teszünk, mint a cséplő, aki a pelyvát és háncsot szélnek ereszti és a szemet magának tartja. Így mi halálra ítéltük ezt a hamis embert, de pénzét, lovait és fegyvereit megtartjuk a magunk hasznára». Ezek a szavak kissé megnyugtatták a rómaiakat.

Eközben sürgős levél érkezett a legatustól azzal a paranccsal, hogy messere Arimbaldot küldje hozzá ép egészségben, mi meg is történt. Csak fivére, messere Bertone maradt láncra verve. Fra Moreale pénzének egy töredéke a tribunhoz vándorolt, de nem az egész, mert nagyobb részére messere Gianni di Castello tette rá a kezét. A római nemesek azonban ettől kezdve kerülték, mint árulót, aki nem tartja meg a barátjának adott szavát. Cola di Rienzo most gyorsan kifizette azokat a lovas és gyalogos katonáit, akik szolgálatában akartak maradni. A többieket szabadon távozni engedte. Nagyszámú ijást fogadott és volt 300 lovasa. Népkapitánnyá a bölcs és képzett hadászt, Liccardo Imprendente degli Annibaldit, Monte di Campatri urát tette meg. Palestrina körül gyalogosokat, Frascatiban és Colonnában gyalogosokat és ijjászokat, Castiglione di Santa Prezataban gyalogosokat helyezett el. A főhadiszállás Tivoliban volt. Maga Rómában, a kapitóliumon maradt, hogy rendelkezék és lássa, mi a teendő. Nagy gondot fordított arra, hogy pénzt szerezzen a zsoldra. Minden kiadásban takarékoskodott, mert azt akarta, hogy mindent a katonák fizetésére fordítsanak. Ki látott ilyen embert? Maga viselte a rómaiak összes gondját. Többet látott a kapitóliumról, mint tisztjei megfigyelő állásaikból. Mindég ütötte a vasat és írt tisztjeinek. Utasításokat adott, parancsokat osztott dolgok gyors végrehajtására: a szorosok elzárására, honnan az ellenség árthatott, emberek és képek összefogdosására. Soha sem fáradt bele a munkába. De tisztjei lassúak és közömbösek voltak. A hős Liccardot kivéve, aki nem kímélte magát, nem igen vitézkedtek. Éjjel-nappal pusztított. A Colonnákat az egész Campagnán keresztül üldözte. Nem engedte őket lélezgethez jutni; felőrölte Stefanellót, a colonnaiakat és palestrinaiakat. A háborút szerencsével befejezte, mert alaposan kitanulmányozta a hágókat és elhagyott helyeket, jól megválasztotta mindennek az idejét és meg tudta magát szerettetni katonáival, akik örömmel engedelmeskedtek neki. A magyarok ítélete szerint: «Hasonlíthatatlanul bátor kapitány volt». Fegyvertelenül megforgatta a kezét, mondván: «Jöjjön az a gulya». S az jött, amint parancsolta. A háború kedvezően végződött.

XIII.

Hadd mondjam most el a tribun halálát. Cola di Rienzo új vámot vezetett be a borra és más cikkekre, melyet segélynek nevezett el. A bor akójáért hat dénárt szedett. Sok pénz gyűlt így össze, de a rómaiak a kormány kedvéért eltűrték. A sóból is több pénzt csikart ki, saját és családja kiadásait pedig a legszükségesebbekre korlátozta. Egyedüli gondja csak az volt, hogy hadat gyűjtsön. Hirtelen elfogatott egy előkelő, tekintélyes és művelt római nemes. Panalfuccio di Guidonak hívták. Mint vitéz ember ez a népkapitányságra vágott, miéрт Cola di Rienzo minden különösebb ok nélkül kegyetlen módon fejét vétette. Halála egész Rómát izgalomban tartotta. A rómaiak mint a birkák csak hallgattak, mert úgy félték a tribuntól, akárcsak az ördögtől. A tanácsban minden akarata keresztül ment, mert senki sem mert ellenkezni vele. Maga hol nevetett, hol sírt; könnyek és sóhajok közt

kacagott, annyira változékony és ingatag lett a kedélye. Hol pityergett, hol hahotázott. Aztán kezdett embereket elfogatni és váltságdíj ellenében szabadon bocsájtani. Róma titokban forrongott. Erre a maga védelmére minden kerületben ötven római gyalogost fogadott zsoldba, hogy az első harangütésre készen álljanak. De nem fizette őket, csak ígéretet nekik gabonát bőségben és más effélét. Liccardot elcsapta a vezérségtől és más kapitányokat nevezett ki. De ez lett a veszte. Liccardo ugyanis abban hagyta a zsákmányolást és hadakozást, s nem szűnt meg zúgolódni Cola di Rienzo hálátlansága miatt.

Szeptember 8-án történt. Cola di Rienzo reggel még ágyban feküdt. Arcát ép beillatosította, mikor hirtelen kiáltást hallott: «Éljen a nép! Éljen a nép!» Az emberek ezzel a jelszóval az utcákból innen is, onnan is összefutottak. A zaj erősbödött, a tüntetők száma növekedett. A piac útkereszteződésénél a Sant Angelo, Ripa, Colonna és Treio felől jövő fegyveresek találkoztak egymással. Miközben egyesültek, így változtatták meg kiáltásukat: «Halál az árulóra! Le Cola di Rienzoval!» Most az éretlen sihederek is összefutottak, ép azok, akiket a tribun segélyben részesített. Nem a város valamennyi kerülete, hanem csak azok vettek részt a tüntetésben, melyeket említettem. A kapitolium palotája elé gyűltek. Mindég több nép, férfi, asszony, ifjonc csatlakozott hozzájuk. Követ kezdtek hajigálni, zajongtak és lármáztak, a palotát pedig előlről-hátulról körülvették ezzel a kiáltással: «Halál az árulóra! Le a vámmal! Halál rá!» Dühük mind félelmetesebb lett. De a tribun nem védekezett, nem verette félre a harangot, nem gyűjtött maga köré katonákat. Sőt kezdetben így okoskodott: «Azt kiáltjátok, éljen a Nép? Hiszen én is azt mondom! Azért vagyok itt, hogy a népet segítsem. Belőle toborzom katonáimat. Különben is a pápai megerősítő levél már megérkezett, csak ki kell azt hirdetnem a tanácsban». Mikor nagy sokára észbe kapott, hogy ellene zajonganak, igen megijedt, különösen azért, mert a kapitoliumon minden élő lélek cserben hagyta. Bírák, jegyzők, fegyveresek siettek az irhájukat biztonságba helyezni. Csupán hárman maradtak mellette, köztük rokona, Locciolo Pellicciario. Látván, hogy a nép dühe emelkedik, hogy mindenki elhagyta, maga pedig védtelen, megrettent és hármukat kérdezgette, mitévő legyen.

Végül is erőt vett magán és ellenintézkedésre gondolva ezt hajtogatta: «Istennem, ez így nem mehet tovább!» Teljes lovagi díszbe öltözött, fejére tette bőrsisakját, felcsatolta páncélját a kar és lábszárvédőkkel. Kezébe ragadta a nép zászlaját és egyedül kilépett a felső nagyterem erkélyére. Karjait kiterjesztette annak feljűl, hogy hallgasson el mindenki, mert beszélni akar. Ha meghallgatták volna, kétségtelenül a nép véleményét megváltoztatta, haragját pedig leszerelte volna. De a rómaiak nem akarták meghallgatni s disznók módjára viselkedtek. Kövel hajigálták és bombázták. Tüzet raktak a kapu elé, hogy felgyujtsák. Ugy repültek a kövek és nyilak, hogy Cola di Rienzo az erkélyen többé nem maradhatott. Egy nyíl kezén találta. Ekkor fogta a lobogót, selymét két kezével kiterjesztette s mutatta az arany betűket és Róma város címerét, mintha ezt akarná mondani: «Nem engedtek beszélni! Polgár és munkásember vagyok én is, mint Ti. Ha engem megöltök, rómaiak, magatokat ölitek meg!» Azonban ez sem használt semmit. A római nép még jobban dühöngött és kiáltozott: «Halál az árulóra!» Mivel az erkélyen többé nem maradhatott, más utat keresett a menekülésre. Félt a felső teremben maradni, mert ott tartózkodott messer Bertone di Narba is, akit annyira megbántott. Attól tartott, hogy megöli. Észrevette és látta, mint felelget a népnek. Elhatározta tehát, hogy biztonsága érdekében eltávozik az emeleti teremből és távolabb megy messer

Bertonetól. Néhány asztalkendőt kötéllel bogozott egybe és azon leereszkedett az udvarba a börtönök elé. A börtönben lévő foglyok mindezt látták. Ő lehúzta a kulcsot és zsebre dugta, mert félt a bebörtönzöttektől.

Locciolo Pellicciario a felső teremben maradt és időről időre kihajolt az erkélyen kezével integetve és leszólva a népek: «Hátul leereszkedett», menjenek a palota mögé, mert hátul akar szökni. Aztán a tribunhoz fordult és bátorította, ne féljen. Majd ismét a néphez szaladt hadonászva: «Hátul van, hátul van!» Ő mutatott utat és ő rendelkezett. Locciolo volt az igazi gyilkosa. Locciolo Pellicciario ölte meg a nép szabadságát, mely nem talált többé vezérére. Egyedül ez az ember biztosíthatta szabadságát. Ha Locciolo hű maradt volna hozzá, nem kellett volna meghalnia, mert a tűz belekapott az alsó terembe és az emeletre vezető lépcső egy kettőre elégett. Senki sem jöhetett fel. Közben a nap emelkedett, a regolai kerület lakói és mások odaértek volna, a nép nőtt volna és a tüntetők szándéka a véleménykülönbségek miatt megváltozott volna. Vagy mindenki hazatért volna, vagy nagy küzdelem keletkezik. De Locciolo elrabolta a tribun utolsó reményét, s ő kétségbeesésében a szerencsére bízta a sorsát. A szabadban állt a börtön rácsa előtt. Bőrsisakját hol levette, hol feltette, mert két elhatározás küzdött lelkében. Az egyik az volt, hogy becsülettel hal meg, fegyveresen, karddal kezében a nép között, mint hős és uralkodó. Erre készült, mikor bőrsisakját feltette és fegyverben maradt. A másik elhatározás az volt, hogy megszökik és elkerüli a halált. E felé hajlott, valahányszor lecsapta bőrsisakját. E két elhatározás küzdött a lelkében. A menekülni és élni akarás vágya győzött. Ember volt, mint valamennyien. Félt a haláltól. Miután elhatározta, hogy mindenképp meg akar menekülni, kereste és hamarosan meglelte a szabadulás módját és útját, bár az szégyenletes és gyáva volt. A rómaiak már kátránnyal és olajjal leöntött máglyát raktak az első kapu elé. A kapu égett és a loggia tejeje is meggyulladt. A második kapu is égett már. A tetőzet összeomlott és darabokban zuhant le. Rettenetes volt a recsegés.

A tribun arra gondolt, hogy áttör a tűzön, a tüntetők közé vegyül és így megszabadul. Ez volt utolsó elhatározása, más menekvést nem tudott találni. Letette tehát a báróság jelvényeit és fegyvereit. Fáj az emlékezés! Levágta szakállát és képét bekormozta. Volt ott egy fülke, melyben a portás aludt. Belépett, leakasztott egy ócska, kopott köpenyt, milyent a campagnai pásztorok viselnek. Magára kapta, aztán fejére egy vánkost borított s, így felismerhetetlenné válva, lefutott. Kimegy az égő kapun, lefut a lépcsőn az ép összeomló tetőtorony mellett, akadálytalanul átjut az utolsó kapun. A tűz nem tett kárt benne és sikerült elvegyülnie a többiek köze. Hangját elváltoztatva, campagnai tájszólással így kiáltott: «Fel, fel, ott van az áruló». Ha az utolsó lépcsőkön is sikerül lekerülnie, megmenekült; a nép egész figyelme felirányult a palotára. Azonban, miközben az utolsó kapun kiugrott, egy ember gyanút fogott. Megragadta és rákiáltott: «Megállj! Hova futsz?» Lekapta fejről a tollpárnát s ekkor elárulták őt hirtelen fényes karkötői. Aranyból voltak. Nem igen illettek a szegénylegényhez. Mikor a tribun látta, hogy felfedezték, nyíltan megmutatta magát. Nem lehetett többé meghátrálni. Egyedüli orvosságként már csak a mások kegye és szánalma segíthetett. Karjánál fogva, bántalmazás nélkül lehurcolták a lépcsőkön az oroszlán ketrece elé, ahol az ítéleteket szokták felolvasni és ahonnan annyi ellenségét küldte a halálba. Mikor odaért, mindenki elhallgatott és senki sem mert hozzányúlani. Ott állt csaknem egy óra hosszat lebortovált szakállal, fekete arccal, mint valami szenesember, zöld selyemzekében öv nélkül, aranyozott karvérttel, báróhoz illő lábravalóval. Karját

keresztbe fonta. Csendesen forgatta a fejét s ide-oda tekintgetett. Ekkor Cecco dello Vechio kezébe ragadott egy tört és hasába szúrta.

Ő volt az első. Mindjárt utána, Treio Notaro karddal a fejére csapott, majd mindketten és a többiek is ütötték-vágták. Ki cselekedett, ki csak szitkozódott. A tribun egy hangot sem hallatott, már az első seb halálos volt, nem szenvedett. Valaki kötelet kerített és végét lábaihoz kötözte. Húzták, ráncigálták a földön, testét összezúzták. Mindenki úgy játszott vele, mintha búcsúban szórakoznék. Így nyúzták a San Marcellóig. Ott lábainál fogva felakasztották egy erkélygerendára. Feje nem volt. Combjai cafatokba rongyolódtak az úton. Testét szitává lyugatták. Nem volt azon egy krajcárnyi hely, mit seb ne borított volna. Vastagon volt testén a háj. Rettenetesen kövér volt és olyan fehér, mint a bevérezett tej. Testének tömege bivalyhoz vagy vágómarhához hasonlított. Két nap, egy éjjel függött ott. Az utcagyerekek kövel hajigálták. Harmadnap Jugurta és Sciarretta Colonna parancsára a Campo Augustára vonszolták.

A zsidók valamennyien nagy sokaságban odagyültek, egy sem maradt el. Száraz kóróból tüzet raktak és arra dobták rá a tetemet. Kövér volt. A sok háj könnyen égett. A zsidók köröskörül nagyban nyüzsgöttek, tolongtak, szorgoskodtak és szították, táplálták a tüzet. Hamuvá égették a holttestet; fikarcnyi sem maradt belőle. Ez lett a vége Cola di Rienzonak, aki Roma Tribunus Augustusává emelkedett és Róma harcosa akart lenni. Szobájában találtak egy igen fényes acéltükröt sok rajzzal és ábrával. Abban tartotta fogva a sátán szellemét. Megtalálták új adótervezetének listáját is. Az első száz személyre 500 forintot vetett ki, a második százra 400-at, a harmadikra 100-at, a negyedikre 50-et és az ötödikre 10-et. Megöletése az Ur 1353. éve szeptember havának nyolcadik napján reggel kilenc órakor történt. A nép dühe nem elégedett meg halálával, de lakását feldúlták, lovaikat leszárták, fegyvereit összetörték. Rómában tartózkodó hívei, valamint a várakban és táborban hadakozó katonái kenyér nélkül maradtak.

Meg akarok itt kissé állni, hogy elmélkedjek erről az esetről. Camillus idejében a franciák ostrom alá fogták a tarpei sziklát és a kapitolium hegyét. A rómaiak ugyanis félelmükben ide menekültek. Látván, hogy nincs elég élelmük, elhatározták, kiküldik a hasznavehetetlen öregeket, hogy több élelem maradjon az ifjaknak. Így is történt. Mielőtt az öregek eltávoztak volna a Tarpeiáról, így szóltak: «Ha házukba megyünk a franciák közé, kétségtelenül megölnek bennünket. Jobb tehát becsülettel meghalunk, mint nyomorultul elpusztulnunk. Mindenki vegye fel díszköntösét». Meg is lett. Az öregek haza mentek és magukra öltötték volt hivataluk vagy tisztségük díszruháját. Ez a pontifex, amaz a szenátor, másik ismét a konzul díszében jelent meg. Ékköves aranypalcájukkal kezükben kiültek díszes székükbe. Volt a többi közt egy Papirius nevű római. Teljes díszben ült háza előtt cum praetexta, cum trabea indutus. Reggel a franciák elcsodálkoztak az újság fölött és odasereglettek a különös eset látására. Egy francia megrázta Papirius szakállát, mondván: «Jaj öregem, öregem!» Papirius haragra gerjedt, hogy a francia nem adja meg a köntösének járó tiszteletet. Megsuhogtatta palcáját és fejbeverte. Nem félt meghalni azért, hogy a tisztségét illető becsületet megóvja. A derék római tehát nem akart párnával a fején meghalni, ahogyan Cola di Rienzo tette.

(Ford.: KOLTAY-KASTNER JENŐ)

KÖNYVISMERETÉSEK

BALDASSARE CASTIGLIONE: *Az udvari ember*. Gróf Zichy Raffaelné fordításában. Budapest, 1942. Franklin-Társulat. 381 ll., 15 képmel-
léklet.

Zichy Raffael grófné a legnagyobb szeretettel és gonddal készítette el Baldassare Castiglione «Az udvari ember»-ének fordítását, amellyel az olasz klaszszikusok magyar fordítása terén valóban nagy hézagpótló munkát végzett.

Carduccinak még az volt a felfogása, hogy a XVI. század előtt nem volt Olaszországban egy kialakult egységes és művészi próza s hogy ez csakis a Cinquecentóban jött volna létre. A tulajdonképpeni irodalomtörténet és a szigorúan vett művészet szempontjából azonban nemcsak az egységes, egyöntetű prózával és annak sajátosságai-
val kell számolnunk, hanem figyelembe kell vennünk az egyes sajátos egyéniségeket és a különböző irányokat is. Szükséges tehát, hogy művészi szempontból mérlegeljük azt, ami Croce «a

próza költészetének» nevezett: az egyéni lírai hangnemet, amelyet egyetlenegy prózaíró sem tud magában elfojtani. Még a történész, filozófus és tudós munkáiban is felüti fejét az egyéni hang és bizonyos irodalmi formák iránti érzékenység. Megnyilatkozik tehát száraz szavaik között az érzelem és a képzelet is.

Tartoztunk előrebocsájtani ezeket a megjegyzéseket, hogy megmutassuk, mennyire nehéz egy irodalmi mű fordításában az eredetinek szépségeit, stílusának zamatát és egyéniségét visszaadni. Majdnem lehetetlen. Mégis a gondos és művészi fordítás több-kevesebb bizonyossággal számot adhat nemcsak az író szellemi világáról, hanem azokról a formákról is, amelyekben ez megnyilatkozik. Innét van bizonyos for-

dításoknak rendkívüli jelentősége és magyar-olasz viszonylatban különösképpen a Cortegiano fordításáé.

Ariosto Orlando Furioso-jával és Bandello novelláival Baldassare Castiglione Cortegiano-ja a XV. század olasz szellemiségnek és az olasz életnek csodálatos művészi triászát alkotja. A Rinascimento első ragyogó korszakának ez a három legprezentatívabb alkotása. Az Orlando Furioso álomszerűen vetíti fel azt a derűs életet, amelyre a kor arisztokráciája áhított. Bandello novellái ugyanezt az életformát különböző szemzőgekből, de mindig a realitás síkján mutatják be. A Cortegiano bemutatja azt az életideált, illetve ennek ideáltípusát, amit az álomban elképzelték és az életben megvalósítottak.

V. Károly Toledóban Castiglione 1529-ben bekövetkezett halálakor a következőket mondta: «A világ legjobb lovagja halt meg». És ez a dicséret nem volt túlzott. Nagy tehetséggel megáldva és széleskörű műveltség birtokában, Castiglione kiválóan ismerte a lovagvilágot és a kifinomult szokásokat (gentili costume), jártas volt államügyekben éppúgy, mint szerelmi históriákban. Összesítette magában mindazokat a készségeket és ügyességet, amelyek az olasz renaissancera oly ragyogó fényt vetnek. Talán senki nálánál jobban nem testesíti meg az udvari embernek azt az ideáltípusát, amelyet ő maga vázolt művében.

1508-ban fogott műve megírásához és 1516-ban fejezte be azt. Azonban még később is eszközölt rajta javításokat, különösen barátja, Bembo, hasznos tanácsai alapján. Könyvét csak 1528-ban tette közzé. Párbeszédei, amelyek minden bizonnyal az urbinoi hercegi udvarban valóban lefolytak, élő személyeket

szólaltatnak meg. Szereplői Pietro Bembo, Giuliano dei Medici, Francesco Maria della Rovere, a későbbi Bibbiena kardinális, Lodovico da Canossa, Ottaviano Fregoso, Cesare Gonzaga és számos előkelő nemes hölgy, közöttük Elisabetta Gonzaga, Emilia Pia, gróf Antonio di Montefeltro özvegye is. Ezeket a beszélgetéseken alakult ki annak a tökéletes udvari embernek a típusa, amelyet később Castiglione ábrázolt. Olvasva az egyes részleteket, az az érzésünk, mintha a párbeszéd szereplői egyenként és egymásután külön műalkotásokat hoznának létre, vagy még inkább, egy remekbe készült szobor egyes részleteit faragnák aprólékos művészi gonddal.

Az ideál kialakításához négy este elegendő volt. A jelenlevők mindig egy vezetőt választanak, aki irányítja a társalgást, hogy végül szóban kialakítsák az udvari embert. Tehát bizonyos keretet ad művének.

Az ideál a következőket tartozik tudni, illetve felmutatni: legyen nemes származású és értsen a fegyverforgatáshoz; nem hanyagolhatja el az irodalmat és ügyes társalkodónak kell lennie; értsen a festészethez és a zenéhez is. Giuliano Medici más alkalommal a tökéletes udvarhölgy arcképét rajzolja meg. Bibbiena a következő este mulatságos udvari történeteket mesél. Fregoso felveti azokat a tulajdonságokat, amelyekkel az udvari embernek rendelkezni kell, hogy ura szeretetét, bizalmát megnyerje. Végül Bembo a platonikus szerelemről, a szépség utáni törekvéstről beszél. A párbeszédekben természetesen számtalan kitérés is van más kérdésekre: vitatkoznak, évdnek.

Ez az eleven és tanulságos remekmű csakhamar elterjedt nemcsak egész Olaszországban, hanem minden művelt

nyelvre is lefordították azt és sokáig mint valóságos kánon szerepelt. Magyarországon mindmáig nem volt megfelelő méltó fordítása. Szerb Antal 1926-ban a Minerva hasábjain foglalkozik részletesebben a művel. Zichy grófné mostani fordítása pótolja immár ezt a hiányt, és az olasz renaissance e kiváló

és jellegzetes alkotását hozzáférhetővé teszi mindazok számára is, akik az eredetivel nyelvi nehézségek miatt nem ismerkedhetnek meg. A fordítás, mint mondtuk, mindenben követi az eredetit és visszaadja annak stílusát, zamátát, korekét, hangulatát.

REMIGIÓ PIAN

BALOGH KÁROLY: *Római könyv*. Budapest, 1941. Kir. M. Egyetemi Nyomda. I—II. köt. 306, 328 ll.

Martialis epigrammáinak kiváló fordítója két új vaskos, gazdagon illusztrált és jó topográfikus alaprajzokkal gazdagított kötetlepte meg a klasszikus tudományok iránt lelkesedő nagyközönséget. A könyv nemcsak pusztán leírása a régmúlt dolgoknak szemléltető útirajz formájában, nem is pusztán régiségtan — amik az általános középszerű munkáknak a válfajai szoktak lenni — hanem a Magyarországon egy kevéssé ismert, de a latin népeknél általánosan szokott irodalmi műfaj a kettőnek a keverékéből.

Már az a hangnem, amellyel a szerző munkáját bevezeti, elárulja, hogy az Örök Város szerelmes rajongója. Épp ezért halálos biztonsággal kalauzol minket mint Amphitryon; úrián, közvetlenül, mesterül. Mintha csak saját személyes ismerősei lennének Róma történeti alakjai, a birodalom fővárosának eseményeit mintha csak saját maga élte volna át, utcái és középületei között nevelkedett és élt volna, annyira közvetlen és meggyőző az előadásmódja. Domitianus Rómája elevenedik meg az olvasó előtt, aki mindvégig fokozódó figye-

lemmel kíséri az előadást. De az antik emlékek mellett a nem kevesebb értéket képviselő keresztény Róma középkori és újkori emlékei, valamint a Fasizmus Rómájának nagyszerű alkotásai is megelevenednek. Ezek nélkül Róma csakis történelem lenne. Ezeknek az összessége alkotja az élő, a mai igazi Rómát.

Súlyos feladat volt ezt a sokrétű és sokszínű kultúrát, több mint kétezer év emlékeit feleleveníteni. De ha valaki Rómát egy tapasztalt, művelt vezető kíséretében óhajtja megismerni és megtanulni, igen jó baráttra talál Balogh könyvében.

Mondtuk már, hogy a könyv nem útirajz, nem guida, hanem színes elbeszélés. Így kap helyet benne a római magánélet egy-egy epizódja s felharsan benne a fórumok népszónokainak a szava is. Itt bizony a szerző sokszor a széles tapasztalatokon épülő intuíciójára, fantáziájára van utalva. Ez azonban nem von le értékéből, hisz csak a megértéshez, az érzékeléshez visz közelebb. Szükségesek másrészt a rendkívül gazdag anyag befogadásának meg-

könnyítésére is. Balogh munkájában a történeti előképzettség és az írói készség a nagy feladatnak magaslatán álla-

nak és így az olvasó igen érdekes, élmény-szerű igaz képet kap Róma egykori arculatáról.

REMIGIO PIAN

BRELICH MARIO (szerk.): *Mai olasz elbeszélők*. Budapest, é. n. Franklin-Társulat. 184 l.

A modern antológia mint műfaj és könyv mindig a szerkesztő ízlésének és érzelmi állásfoglalásának a megnyilatkozása, ezzel egyidőben azonban az első történeti és kritikai ítélet is a kortársakkal szemben. Nehéz feladat különösen akkor, — mint a jelen esetben is —, midőn a kiválogatásnál a szerkesztő semmi korábbi támpontra s csakis belső meggyőződéseire, történetkritikai sejtéseire támaszkodhatik. Az a körülmény, hogy kortársai, nézői és részesei vagyunk a kor irodalmi ízlésének, résztveszünk sikereiben és sikertelenségeiben, ítéleteinken mint a szenvedély lüktetése tükröződik vissza és könnyű eltévelyedéseket, de lelkes bírálatokat is szerezhet a kompilátor számára. Brelich kiváló munkája is bizonyos fokig például szolgál, mennyire könnyen el lehet tévedni a mindenkori mai irodalom rengetegében.

Az előttünk lévő antológia a mai olasz elbeszélőknek teljes képét kívánja adni, bemutatva annak legszélsőségesebb és legkülönbözőbb irányait. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a szerkesztő bár nagy anyagból válogatott, a kiválasztásnál inkább a tartalmi elbeszélőket, semmint a stilisztákat tartotta szem előtt. Így értjük meg, hogy egyesek miért kerültek bele az antológiába, illetve mások miért maradtak ki onnét. Válogatását egy bizonyos eklektikus stílus-

érzés határozza meg, nem pedig a tiszta objektivitásnak a követése. Úgy véljük, hogy ennél akkor már sokkal jobb a harcos részrehajlóság, ami erkölcsi és művészi felelősséget is megkövetel.

Brelich Mario 17 olasz elbeszélőt — G. B. Angioletti, A. Baldini, M. Bontempelli, G. Civinini, G. Comisso, G. Deledda, P. Gadda, A. Gatti, C. Malaperte, A. Moravia, A. Negri, A. Palazzeschi, G. Papini, A. Pavolini, L. Pirandello, M. Puccini, L. Repaci — mutat be a magyar közönségnek, melyek közül a legtöbbje még életben van. Közöttük nem szerepel például Cardarelli, akinek bizonyos történeti jelentősége a modern olasz elbeszélés terén már kialakult, sem Riccardo Bacchelli, akinek néhány, a mese és a moralitás között mozgó levegős könnyed elbeszélése méltán foglalhatt volna helyet az antológiában. Nem találjuk Bartolinót sem, aki melankonikus humorba önti életének és a művészetnek élményeit, sem Alvarót, ki a vidéki élet eseményeit és magának a vidéknek apró történeteit a mese és a legenda távlatáig szélesíti ki. Hiányzik néhány író is, mint Manzini, Masino, Ortese, akik Deledda és Negri mellett méltán helyet foglalhattak volna, bár stílusuk immár számunkra kissé elhalványult.

Ezzel szemben helyet kaptak az antológiában Gatti, Puccini, Repaci és maga Papini is. Ez utóbbinak nem a legérté-

kesebb alkotásai a közelmúlt évek tiszta elbeszélései, hanem a korábbi évek lírai prózája, amelyben igazi egyénisége nyilvánul meg.

A fordítás munkáját egy fiatal magyar fordító-gárda már jól ismert fordítókkal együtt végezte — Aradi Zsolt, Berczeli Károly, Bóka László, Brelich Mario, Füsi József, Gáspár Miklós, Grand-pierre Edith, Passuth László, Révay József, Widmar Antonio — és így a különböző írói stílusok visszaadása a fordítók egyéniségének különbözőségén keresztül jobban sikerült.

Megjegyzéseink, amelyet Brelich an-

tológiájával kapcsolatban tettünk, nem csökkentik a szerkesztő érdemeit és nem vonnak le magának az antológiának az értékéből, amelyik a modern olasz elbeszélőknek valóban gazdag ha nem is minden szempontot kimerítő sorozatát nyújtja. Reméljük, hogy Brelich Mario egy újabb antológiájában már nemcsak a sikerektől koronázott idősebb generációt fogja befogadni, hanem helyet ad a vele egykorú fiatalság munkásságának is és mélyebben hatol be a mai olasz próza változatos és sokszor bonyolult kérdéseibe.

GIACOMO BALDINI

PÁLINKÁS LÁSZLÓ: *A renaissance Magyarországon*. Budapest, 1942. Officina. 29 ll., 32 tábla.

Az olasz renaissance kultusza Magyarországon nemcsak akkor volt élénk és erős, amidőn maga a stílus elterjedt nagy uralkodó fejedelmek és mecénások pártolása következtében, de él és hat ma is a magyar nemzet ama rétegében, amely nosztalgikusan visszasírja és kutatja a magyar múlt nagy korszakait. Ez a korszak természetesen az olasz-magyar barátságnak és kölcsönös kultúrhatásoknak a legfényesebb ideje és Magyarország nagyhatalmi helyzetének utolsó felvirágzásával esik egybe. Nem csoda tehát, hogy a magyar történészek és művészettörténészek egy kiváló nagy gárdája foglalkozik a magyar renaissance kérdéseivel. Az utóbbi évtizedekben különösen Gerevich Tibor és Horváth Henrik ezirányú munkássága nevelte a fiatalabb művészettörténész-generációt, amelynek egy tagja a kutatások korábbi eredményein elindulva, de nem minden egyéni szintetikus törekvés nélkül, foglalja össze a

magyarországi renaissance stíluskorszakát és annak szellemiségét.

A renaissancenak Magyarországon is tulajdonképpen előfutára a humanizmus volt. Ez az előkészítő korszak, melynek legjelesebb képviselője, Janus Pannonius, sokáig élt a ferrarai udvarban. Róla emlékezik meg ékes szavakkal Carducci is az estei udvar latin költészetével, valamint Ariosto és Boiardo költészetének kialakulásával kapcsolatban. Zsigmond király udvarában már az olasz szellemi és művészi élet kiválóságait találjuk, mint Andrea Scolari püspök, Pier Paolo Vergerio a humanista, Branda Castiglione pápai legátus, Pipo Spano ozorai bán, a művészek között Masolino da Panicale, Matteo Ammanatini az építész és Paolo Santini di Duccio. Ezidőben a humanizmus és a renaissance központja még inkább Nagyvárad, semmint Buda.

Mátyás idejében Buda lesz a magyarországi renaissance-művészet központja.

A Korvin-könyvtár miniátor- és könyvkötő-műhelye, a király építkezései és palotadíszítései sok behívott olasz művészt foglalkoztatnak. Mindazt, ami az akkori fejedelmi udvarok fényét, szellemi emelkedettségét, művészi kifinomult ízlését jelentette, megtaláljuk Mátyás udvarában. Olasz építészek, szobrászok és festők működnek az udvarban és az udvar példáján felbuzdult főrangok környezetében.

A sokrétű és sok emléket felmutató renaissance-művészet minden vonatkozását természetesen Pálinkás László kis könyvében nem mutathatja be. Tanulmányának a célja inkább annak a vizsgálata, miképp válik az idegenből behozott és a magyar művészi lélekkel rokon renaissance-stílus teljesen magyarrá. Az átalakulásnak és a felszívódásnak általában a képzőművészetek és az iparművészet terén három eléggé jól elválasztható és korban elhelyezhető fázisa van: 1. behívott idegen (olasz) művészek magyarországi munkái vagy közvetlen olasz import-munkák; 2. a Magyarországon dolgozó olasz mesterek magyar tanítványainak még inkább az eredeti olasz mintaképeket követő alkotásaik, végül 3. magyar művészeknek az olaszoktól eltanult, de már magyar formálattal és szellemiséggel telt alkotásaik, amelyek az igazi magyar renaissance-ot alkotják. Idetartoznak a felsőmagyarországi pártázatos renaissance-építkezések, az erdélyi «virágos renaissance» stb. Az átlényegülés a mohácsi vést közvetlenül megelőző években megy végbe és a magyar renaissance hatalmasnak ígérkező fejlődését csak a török szakítja meg. A kor történeti alakulása és a társadalom szo-

ciális rétegződése következtében a folyamat nem mindenütt egységes és nem minden területen mutat fel elsőrendű alkotásokat. Különösen az építészet szenvedett sokat az évszázados pusztításoktól.

A stílusátvételnél általában megfigyelhetjük, hogy a firenzei Quattrocento derűs, könnyed változata az, amelyik a magyar művészi lelkiséget legjobban megragadja. Brunnelleschi karcsú arányai azonban Magyarországon tömörebbek, nehezkesebbek, majdnem komorabbak lesznek s át meg átszövődnek gótikus maradványokkal (Kolozsvár). Ugyanezt tapasztaljuk a szobrászatban is, ahol a magyar renaissance legrepresentánsabb alkotása, Báthory András Madonnája, melyet a szerző könyvének a címlapján emblémaként is leköszöl, az olasz formák ellenére is sokkal összevontabb, szűkszavúbb, komorabb. Az olasz Quattrocento fenkölt formái és a magyar lelkiség egy magasabb harmóniában és sajátosan magyar alkotásban olvadnak itt egybe.

Az olasz formákhoz közelálló renaissance természetesen eleinte csak az udvar és a főpapok művészete volt. S csak midőn már magyar műhelygyakorlatot is tudott felmutatni, szállt le a néphez is, amelynek fantáziája aztán a sajátosan magyar válfajait alakította ki (Erdély). Hogy ez a stílusalakulás létrejöhetett a két nép lelkiségének rokonságában, mondhatnánk azonosságában keresendő.

A magyar renaissance azonban még koránt sincs kimerítve. Még sok részletkutatásra és szintézis-próbálgatásra lesz szükség. Pálinkás munkája ezen a területen egy értékes kis lépést jelent.

GIACOMO BALDINI

PÁRBESZÉD A LEGFŐBB RENDSZEREKRŐL

(Részletek)

EMBERI BÖLCSESEG ÉS ISTENI BÖLCSESEG

Sagredo. Mindig felette vakmerőknek tartottam azokat, akik az emberi képességek mértékével mérik a természet műveit, holott nincsen a természetben egyetlen egy okozat sem, még a legkisebbek között sem, melyet bár a legfürkészőbb ész is teljesen meg tudna ismerni. Ez a rátarti felfuvalkodottság, mely azt hiszi, hogy mindent ismer, csak abból eredhetett, hogy az ember soha semmit meg nem értett; mert ha valaki egyetlen egyszer megízlelte volna egyetlen egy dolog tökéletes megértésében, hogy milyen is az igazi tudás, az belátná, hogy a többi végtelen sok konklúzióból semmit sem ért.

Salviati. Fejtegetésed igen jól vág; megerősíti igazadat azoknak a tapasztalata is, akik értenek vagy megértettek valamit, s akik minél bölcsebbek, annál inkább tudják és őszintén be is vallják, hogy keveset tudnak; a görög bölcsek bölcse pedig, akit ilyennek ismert el az orákulum is, egyenesen kijelentette, hogy nem tud semmit.

Simplicio. Azt kell tehát mondanunk, hogy az orákulum is, meg Sokrates is hazudott: az első mikor Sokratest a bölcsek bölcsének mondotta; ez utóbbi, mikor tudatlannak vallotta magát.

Salviati. Mindkét következtetésed helytelen, mert a két állítás egyformán igaz lehet. Az orákulum Sokrates bölcsességét azok között az emberek között ítélte legnagyobbnak, akiknek a tudása korlátolt; Sokrates viszont a végtelen bölcseséggel szemben vallotta magát tudatlannak; márpedig a végtelennek a kevés épp annyi része, mint a sok vagy mint a semmi (mert aki például a végtelen számhoz akar eljutni, mindegy, hogy ezreseket, tízeseket vagy zérusokat halmoz egymásra). Ezért mondhatta Sokrates, hogy az ő tudása semmi, ha a végtelen tudás nem volt a birtokában. De mert valamelyes tudás az emberek között is van,

* V. ö. : Galileo Galilei: *Opere. A cura di Seb. Timpanaro. Milano—Roma, 1936.* I. köt. «Dialogo dei massimi sistemi». I. nap.

mégpedig nem minden emberben egyforma mértékben, azért lehetett Sokratesnek nagyobb tudása, mint a többieknek s azért volt igaza az órákulumnak.

Sagredo. Úgy vélem, nagyon jól megértettetek. Az embereknek, Simplicio uram, hatalmukban áll a cselekvés is, de nem mindegyiküknek egyforma mértékben: és nem kétséges, hogy a császár hatalma sokkal nagyobb, mint egy magánszemélyé; de úgy ennek, mint amannak a hatalma semmi az isteni mindenhatóságához képest. Az emberek között vannak egyesek, akik a többinél jobban értenek a földműveléshez. De mit jelent egy szőlőtőt kis gödörbe elültetni tudni ahhoz képest, amit nagy bölcsességében a természet művel, amikor a tövet meggyökereztetni, táplálja, tápláléka egy részből leveleket, másikból kacsokat, harmadikból fürtöket formál, meg szőlőt, héjjat és magot? A természet megszámlálhatatlan munkái közül ez csak egyetlenegy, de már ebben az egyben is megnyilatkozik a végtelen bölcsesség, úgy hogy elmondhatjuk: az isteni tudás végtelenszer végtelen.

Salviati. Mondok egy másik példát. Nem mondják-e, hogy Buonarotti tehetsége magasan az átlagos emberi felett áll, amiért egy gyönyörű szobrot tudott kifejteni a márványból? Holott ezzel ő nem csinált mást, minthogy egy mozdulatlan ember egyetlen állapotát s tagjainak külső és felületrendezését utánozta. Mi hát az ő műve a természetéhez képest, mely megalkotta az embert annyi külső taggal és belső szervvel, annyi izommal, innal, ideggel, csonttal, melyek a sok és sokféle mozgás szolgálatában állanak? S mit szólunk az érzésekről a lélek képességeiről s végül az értelemről? Nem mondhatjuk-e joggal, hogy egy szobor megalkotása végtelen közzel marad el egy élő embernek, sőt még egy nyomorult féregnek a megalkotása mögött is?

Sagredo. S mit gondolunk, mekkora különbség lehetett Archita galambja* és egy természetes galamb között?

Simplicio. Vagy én egyike vagyok azoknak az embereknek, akik valóban értenek, vagy a te fejtegetésedben van nyilvánvaló ellenmondás. Te azt tartod, hogy a természettől alkotott embernek legnagyobb dísze az értelem; s éppen az imént mondtad azt is, hogy Sokrates nem értett semmit; azt kell tehát mondanunk, hogy a természet sem tudott olyan értelmet teremteni, mely érteni is tudjon.

Salviati. Ellenvetésed igen éleselméjű s csak úgy tudok megfelelni rá, ha filozófiai distinkcióhoz folyamodom és azt mondom, hogy érteni kétféleképpen lehet: *intensive* és *extensive*; s hogy *extensive*, azaz a megértendők végtelen sokaságához képest az emberi értelem semmi még akkor is, ha ezer dolgot megért, mert ezek a végtelenhez viszonyítva, nem több a zérónál; de ha a megértést *intensive* vesszük, amennyiben ez a kifejezés belsősegesen, azaz tökéletesen érint valamely állítást, azt kell mondanom, hogy az emberi értelem némely dolgot oly tökéletesen megért és felőlük olyan abszolút bizonyossággal rendelkezik, mint maga a természet. Így van ez a tiszta mennyiségtani tudományokban, a mértanban és a számtanban, ahol is az isteni értelem végtelen tétellel többet tud, mert minden tételét ismeri: de arra a kevés tételre vonatkozólag, melyet az emberi értelem ismer, úgy hiszem, hogy az emberi ismeret a tárgyi bizonyosság tekintetében egyenlő az isteni tudással, mert az ember meg tudja érteni e tételeknek a szükségszerűségét, márpedig úgy látszik, ennél nagyobb bizonyosság nem lehetséges.

Simplicio. Igen határozott és merész beszéd ez, úgy vélem.

* Fából készült galamb, repülő mechanizmussal.

Salviati. Pedig ezek az állítások általánosak és távolról sem merészek és vakmerők és semmit sem vonnak le az isteni bölcsesség méltóságából, aminthogy az sem von le semmit az Isten mindenhatóságából, ha azt mondjuk, hogy Isten sem tudja a megtörténtet meg nem törtéنتé tenni. Úgy veszem azonban észre, Simplicio, elborul a homlokod mert félreértettél. Ezért igyekszem világosabban beszélni, mondván, hogy a matematikai megismerés útján általunk elért *igazság* ugyanaz, mint amelyet az isteni bölcsesség ismer; természetesen én is úgy tartom, hogy az a mód, ahogyan Isten ismeri a végtelen sok tételt, — melyek közül mi csak igen keveset ismerünk — sokkalta különb a mienknél, mely fejtegetések, következtetések és konklúziók egész során át jut el oda, ahová az isteni megismerés egyszerű intuícióval ér el. S ahol mi, például, hogy megtudhassuk a kör némely sajátosságát a végtelenül sok közül, előbb a legegyszerűbbet vesszük elő, azzal meghatározzuk s aztán ebből kiinduló fejtegetéssel jutunk el a másodikhoz, a harmadikhoz, a negyedikhez és így tovább, az isteni értelem egyszerűen a kör lényegének átértésével, minden külön következtetés nélkül egyszerre érti meg a kör tulajdonságainak végtelen sokaságát; s melyek valójában virtuálisan már magában a dolognak, minden dolognál így van, a meghatározásában bennefoglaltanak s melyek végül, mivel számuk végtelen nagy, lényegükben és az isteni értelemben talán csak egyetlen egyet jelentenek. Az ilyesmi az emberi értelem előtt sem teljesen ismeretlen, csakhogy vastag és sűrű köd fedi; ez a köd csak akkor ritkul meg és csak akkor kezd oszladozni, ha néhány biztonsággal kimutatott tétel birtokában kerültünk s azokat oly ügyesen birtokoljuk, hogy gyorsan jutunk el egyiktől másikig; mert ha pl. azt mondjuk, hogy a háromszögben a derékszöggel szemben lévő négyzet éppen akkora, mint a körülötte levő másik kettő, mi más ez, mint az a tétel, hogy a közös alapon álló és párhuzamosok között fekvő paralelogrammák egyenlők egymással? Ez a tétel pedig nem ugyanazt jelenti-e, hogy ha két felület egymásra téve nem haladja meg egymást, hanem ugyanazon mértéken belül maradnak, akkor egyenlők? Mármost ugyanezeket az átmeneteket, melyeket az emberi értelem időben és mozgással lépésről lépésre tesz meg az isteni értelem, mint a fény, egy villanás alatt járja be, vagyis, ami ugyanazt jelenti, állandóan mind maga előtt látja. Ezért oda konkludálok, hogy a mi értelmünket a megértés módjában és a megértett dolgok sokaságában az isteni értelem végtelen nagy közzel hagyja el maga mögött; de nem olyan nyomorult azért az emberi értelem, hogy semminek tartanám; sőt, ha meggondolom, hogy mennyi és milyen csodálatos dolgot értettek meg, kutattak ki és alkottak az emberek, felette világosan látom és hiszem, hogy az emberi értelem Isten művei között egyike a legkiválóbbaknak.

Sagredo. Magam is sokszor elgondolkoztam azon, hogy mennyire éleselméjű az ember; s miközben az emberek annyi sok csodálatos felfedezéséről okoskodtam, akár az irodalomban, akár a művészetben, és hirtelen a saját tudásomra gondoltam, beláttam, hogy nemcsak attól vagyok igen messze, hogy újabb felfedezéssel gazdagítsam tudásunkat, de még attól is, hogy az eddig felfedezetteket mind megismerjem; bámulat és kétségbeesés között hányódva, szerencsétlennek éreztem magamat. Ha pedig egy szobrot nézek a kiválóbbak közül, így szólok magamban: «Vajjon mikor tudnál te elvenni egy márványtömbből a feleslegeset és kifejteni belőle a bennerejlő gyönyörű alakot? S mikor tudnál színeket keverni s úgy felrakni azokat egy vászonra vagy falra, hogy megmutassák az összes látható dolgokat, úgy ahogyan egy Michelangelo, egy Raffaello és egy Tiziano csinálta?» Ha azt nézem, hogy mi mindent tudtak csinálni az emberek, mikor megállapították

a zenei közöket és elveket és szabályokat állítottak fel, hogy a hallás gyönyörűségére változtathassák azokat, véget érhet-e valaha is csodálkozásom? S mit mondjak a sok és sokféle hangszerről? Mit az irodalomról, ahol a kiváló költők olvasása csodálattal tölti el mindazokat, akik megfigyelik, hogyan találják ki a fogalmakat és hogyan fejtik ki őket. S mit mondjunk az építészetéről? Mit a hajózásról? De minden csodálatos felfedezés felett micsoda észbeli kiválósága lehetett annak, aki kitalálta a módját, hogy miként közölje legrejtettebb gondolatait is másokkal, bármilyen messze is legyen tőle térben és időben? Aki kitalálta hogyan beszéljen azokkal, akik Indiában élnek, akik még meg sem születtek s csak ezer vagy tízezer év múlva jönnek a világra? S mindezt mily egyszerűen! Elég húsz kis betűt váltogatva egymás mellé rakni a papíron. Legyen ez a csodálatos emberi felfedezések pecsétje és mai fejtegetéseink befejezése.

AZ EMBER ÉS A VILÁGEGYETEM

Salviati. Szeretném Simplicio, ha egy kevéssé félretennéd a rokonszenvet, mellyel saját véleményed követőit övezed és őszintén megmondanád, hogy vajjon azok valóban felérik-e elméjükkal a nagyságot, melyről azután úgy tartják, hogy végtelensége miatt nem lehet a világegyetem sajátja; mert én részemről nem hiszem. Én úgy gondolom, a dolog éppen olyan, mint a számok megismerésénél: mikor túljutunk az ezer millión, képzeletünk összezavarodik és nem tud újabb fogalmakat alkotni. Ugyanez történik akkor is, ha mérhetetlen nagyságokat és távolságokat kell megismernünk, vagyis az okoskodással éppen úgy járunk, mint érzékeinkkel, mikor éjjel felhőtelen égen nézzük a csillagokat s azt hisszük, csak pár mérföldnyire vannak s hogy az álló csillagok nincsenek messzebb a Jupiternél és a Szaturnusznál, sőt még a Holdnál sem. Ha nem is említjük a vitát, mit a csillagászok vívtak a peripatétikus filozófusokkal a Cassiopea és a Nyilas csillagzatok új csillagainak távolságát illetőleg, mikor is az előbbieket úgy tartották, hogy az állócsillagok között vannak ez utóbbiak meg a Holdnál is alacsonyabbaknak vetették azokat; mondom, ettől eltekintve is, érzékeink nagy és legnagyobb távolságok megkülönböztetésében még akkor is tehetetlenek, ha emezek sokezerszeresei amazoknak. S végül is azt kérдем tőled, balga ember: feléred-e képzeleteddel a világegyetemnek azt a nagyságát, melyről azt tartod azután, hogy túllontúl óriás? S ha megérted, állítanád-e, hogy értelmed nagyobb mint az isteni hatalom, mondanád-e, hogy nagyobb dolgokat tudsz elgondolni magadnak, mint amekkorákat Isten véghez tud vinni? Ha viszont nem éred fel ésszel, miért akarsz ítéletet alkotni olyan dolgokról, melyeket nem értesz?

Simplicio. Okfejtésed kitűnően vag mindenben s nem tagadható, hogy a mennybolt nem tudja nagyságával felülmúlni képzeletünket s hogy Isten nem tudta volna akár ezerszer is nagyobbakat teremteni, mint amilyen; de nem kell elismernünk, hogy bármi is haszontalanul teremtődött volna és felesleges lenne a világegyetemben. Mármost amíg egyfelől itt látjuk Földünk körül a bolygóknak ezt a szép rendszerét, melyben az egyes bolygók aszerint vannak különböző távolságra, hogy miként fejtsék ki Földünk javára különféle hatásukat, másfelől mivégből lenne szükséges, hogy Szaturnusz legkülső köze és a csillagszféra közé óriási kiterjedésű, csillagatlan, felesleges és üres teret képzeljünk? Miért? Kinek a kényelmére és hasznára?

Salviati. Túl sokat követelnénk Simplicio, ha azt akarnók, hogy a rólunk való gondoskodás legyen az isteni bölcsesség és hatalom egyedül méltó műve és határa, melyen túl semmit se tegyen és rendezzen: én viszont azt szeretném, ha nem rövidítenék meg annyira a kezét, hanem megelégednénk azzal a biztos tudattal, hogy Isten és a természet annyira foglalkozik az emberi dolgok igazgatásával, hogy jobban már nem is volna lehetséges még akkor sem, ha az emberi gondozása lenne egyetlen feladata. Úgy vélem ezt igen találó és nemes példával tudom bebizonyítani, mikor azt mondom, hogy a napsugár úgy vonzza magához a párákat és úgy melegíti azt az egy bizonyos növényt, mintha semmi más dolga nem lenne; s egy bizonyos szőlőfürt, sőt egyetlen egy szőlőszem megérlelését olyan nagy igyekezettel végzi, hogy nagyobb igyekezetet még akkor sem tanúsíthatna, ha kizárólagos feladata lenne annak az egy szőlőszemnek a megérlelése. Ha tehát ez az egy szőlőszem mindent megkap a Naptól, amit csak megkaphat és semmiben sem rövidül meg azáltal, hogy a Nap egyidejűleg ezer és ezer más munkát is végez, irigységgel és oktalansággal kellene megvádolnunk ezt a szőlőszemet, ha azt hinné és azt követelné, hogy a Nap csak az ő érdekében süssön. Biztos vagyok benne, hogy az isteni gondviselés semmit sem mulaszt el abból, ami az emberiség gondozásához szükséges; de eszem sugallatát követve, nem tudnám elhinni, hogy ne lenne semmi más a világegyetemben, ami az ő végtelen bölcsességétől függ: ha mégis másként állna a dolog, nem vonakodnék hinni olyan érveknek, melyeket magasabb értelem sorakoztatna fel. Éppen ezért, ha azt hallom, hogy felesleges és haszontalan lenne a bolygók körei és a csillagszféra között egy hatalmas csillagatlan és üres térség, csak azt mondhatom, hogy vakmerő dolog erőtlen okoskodásunkat bírónak tenni meg Isten művei felett s hiábavalónak és feleslegesnek tartani a csillagegyetemben mindazt, ami nem érettünk van.

Sagredo. Mondd inkább és helyesebben így: amiről nem tudjuk, hogy éretünk van; mert én az efféle beszédet, hogy «nem tudom mire jó nekem a Jupiter és a Szaturnusz, tehát feleslegesek, sőt nem is léteznek a természetben», a legnagyobb szemtelenségnek, sőt örülségnek tartom, mert hiszen, ó balga ember, én még azt sem tudom, hogy mire szolgálnak nekem az erek, a porcogók, a lép és az epe, sőt még azt se tudnám, hogy egyáltalában van epém, lépem és vesém, ha sok felboncolt holttestben nem mutatták volna meg, s hogy mire való a lépem, csak akkor tudnám meg, ha kivágnák belőlem. Annak megismeréséhez, hogy milyen hatása van rámm ennek vagy annak az égitestnek (mert te úgy akard, hogy minden hatásukat miránk fejtsék ki), szükséges lenne, hogy egy időre azt a bizonyos égitestet elmozdítsuk a helyéből s hogy én megérezzem magamban annak a hatásnak a hiányát, amit ez a csillag váltott ki. Tovább megyek: ugyan ki mondja, hogy az az általatok túlóriásnak és üresnek tartott térség, a Szaturnusz és az állócsillagok között, valóban nem rejt más égitesteket? Talán mert nem látjuk őket? Tehát a négy Medici bolygó és a Szaturnusz társai csak azóta vannak csak az égen, amióta felfedeztük létezésüket, s nem már előbb is? S ugyanígy a megszámlálhatatlan állócsillagok is csak azóta léteznek, amióta az emberek számára láthatók? A csillagködök (nebulosa) régen fehérlő foltokként látszottak csak, vajjon ezért a teleszkóppal tettük a foltok helyére fénylő és gyönyörű csillagok örsét? Oh beképzelt és vakmerő tudatlansága az embereknek!

Salviati. Hagyjuk el, Sagredo, ezeket a terméketlen túlzásokat: folytassuk inkább feladatunkat, mely abban áll, hogy megvizsgáljuk mindkét fél érveit s a döntést bízuk arra, aki okosabb nálunk. Térjünk vissza a természetről és az

emberről megkezdett fejtegetéseinkhez s állapítsuk meg, hogy a *nagy, kicsi, mérhetetlen, piciny* nem magánvaló kifejezések, hanem viszonylagosak, úgyhogy egy és ugyanaz a dolog különböző dolgokhoz viszonyítva, hol mérhetetlennek mondható, hol meg nem is kicsinynek, hanem egyenesen érzékelhetetlennek. Mivel ez így van, felteszem a kérdést: ugyan mihez viszonyítva túl óriás Copernicus csillagszférája? Véleményem szerint nem hasonlíthatjuk máshoz, csak valami vele egyneműhöz; a legkisebb egynemű dolog a Hold köre. Mármost, ha a csillagszférát túlnagynak fogjuk találni a Hold köréhez képest, minden más dolgot, mely hasonló vagy nagyobb arányban túl felül egy vele egynemű dolgot, túlon túl óriásnak kell majd nyilvánítanunk és következőképp megtagadni létezését e világban. Így az elefántok és a bálnák mindenképpen ábrándképek és költői kitalálások lesznek, mert az előbbieket túlnagyok a földi állatok között a hangyákhoz képest, ez utóbbiak pedig a vízi állatok között túl nagyok az ebihalakhoz viszonyítva, melyek bizonyosan láthatók in rerum natura; az elefántok és a bálnák aránylag sokkal inkább felülmúlják nagyságban a hangyákat és az ebihalakat, mint a csillagszféra a Hold körét, mikor is a csillagszférát akkorának képzeljük el, hogy beleilleszkedik Copernicus rendszerébe. Tovább megyek: mekkora a Jupiter szférája, mekkora a Szaturnuszé? melyek mindegyike egy csillagot fogad be, egy állócsillag rendszeréhez képest? Bizonyos, hogy ha a világűrben minden egyes állócsillag számára ezekhez arányos teret kellene biztosítani, a kört, melyben az állócsillagok megszámlálhatatlan sokasága van, sokezerszer nagyobbra kellene szabni, mint amekkora Copernicus rendszerének szükséges. Aztán meg nem mondjátok-e ti, hogy «piciny» még a legszembe-tűnőbb állócsillagra is, hogy ne is beszéljek azokról, melyek szabad szemmel nem láthatók? s a körötte lévő térhez viszonyítva mondjuk ilyennek? Mármost, ha az egész csillagszféra egyetlenegy ragyogó test lenne, ki nem értené meg, hogy a végtelen világűrben mégiscsak ki lehetne jelölni egy olyan helyet, ahonnan még ez a ragyogó szféra is olyan kicsinynek, sőt még parányibbnak látszanék, mint most egy állócsillag a földről? Onnan tehát kicsinynek ítélnék meg ugyanazt a dolgot, melyet most innen mérhetetlenül nagyoknak mondunk.

Sagredo. Igen nagyok látom én azoknak a kicsinyességét, akik azt szeretnék, hogy Isten a világegyetemet inkább az ő okoskodásuk gyarlóságához szabta légyen, mint a saját mérhetetlen és végtelen hatalmához.

Ford. *Ruzicska Pál*

GALILEO GALILEI

ÚJ OLASZ TUDOMÁNYOS KÖNYVEK

BÖLCSELET, POLITIKA

AQUILANTI, FRANCESCO: *Linee fondamentali di storia della filosofia*. Vol. I: Introduzione. Genova — Roma, 1942. VIII+219 ll. 11 Lira.

A görög-római filozófia. A keresztény filozófia. Platon Phaidon-jának egy részletével. Áttekintő táblázatokkal. II. kiad.

CROCE, BENEDETTO. *L'Opera filosofica, storica e letteraria di Benedetto Croce*. Bari, é. n. Laterza kiad. VIII+363 ll. 30 Lira. «Biblioteca di cultura moderna» 367. sz.

Olasz és külföldi írók és kritikusok tanulmányai. Benedetto Croce bibliográfiájával 1920—1941. évekről.

RENSI, GIUSEPPE: *Spinoza*. Milano, F.lli Bocca, 1942. VI+194 ll. 20 Lira. «Storia universale della filosofia» 40. sz.

ROMANO, PAOLO: *Silvio Spaventa*. Biografia politica. Bari, 1942, Ed. Laterza, 348 ll. I. tábla. 35 Lira.

«Biblioteca di cultura moderna» 366. sz.

Az abruzzói politikus életét rekonstruálja levelezése alapján a szerző — amelyben sok eddig még kiadatlan levelet is közöl. Leírja a Bourbonok börtönében töltött éveit, amelyekben börtöntársa Luigi Settembrini volt. Érdekesen világít rá ez a politikus egyéniség az olasz egységet előkészítő politikai gondolkodásmódra és bepillantást nyújt a mult század második felének olasz szellemi és gazdasági életébe is. Politikai elméletének ismertetéséhez a szerző elsősorban is Spaventa 1877 és 1886 között mondott parlamenti beszédeit használja fel. Bibliográfiával és névmutatóval.

TILGHER, ADRIANO: *Il casualismo critico*. L'Oggetto. Il Dato. Il Tempo. Il Caso. Roma, 1942. Ed. Bardi. 106 ll. 12 Lira.

Négy tanulmányában a szerző — amelyek közül a harmadik Bilychnis c. művében (Roma, 1920), majd később különnyomatban is megjelent — egy oly filozófiai kísérletet mutat be, mely az abszolút idealizmus és a realizmus hiányosságait van hivatva pótolni, vagyis a kazualizmusig jut előre.

CESTELLI, GUIDI CARLO: *Meccanica dei terreni e stabilità delle fondazioni*. Milano, 1942, Hoepli. XII+339 ll., szöveggöztí képekkel. 65 Lira.

«Biblioteca tecnica».

GAROGGIO, PIER GIOVANNI: *Trattato di enologia. Enciclopedia vitivinicola moderna*. Voll. V. Firenze, 1942. 1095 ll., 289 kép, 95 táblázat, 12 grafikon. 350 Lira.

A mű fejezetbeosztása: I. A mustok és a borok kémiai és fizikai vizsgálatai; II. Tértogat és súlyvizsgálatok; III. Az egyszerű és a részletes vizsgálatok nemzetközi egyezménye; IV. A must és a bor természetes és mesterséges alkotórészeinek vizsgálata; V. A must és a bor fiziko-kémiai vizsgálatának alapelvei; VI. A szőlészet és a borászat melléktermékeinek vizsgálata; VII. A mezőgazdasági és ipari alkohol; VIII. A borecet és az ecetgyártás; IX. A szőlészetben és a borászatban alkal-

mazott iparcikkek, védekezőszerek stb. vizsgálata.

MESSINI, MARIANO: *Trattato di terapia clinica*. Cesare Frugoni bevezetésével. Vol. I. Torino, 1942. U. T. E. T., XVI+1156 ll., szöveggépekkel, vk. 430 Lira.

MORETTI, BRUNO: *Ville. Esempi di ville, piccole case private di abitazione scelti fra le opere più recenti degli artisti di tutto il mondo*. I. sorozat. II. kiad. Milano, 1942. 1942. Ed. Hoepli. VIII+171 ll. 166 tábla., vk. 90 Lira.

A mű 17 nemzet 110 építészenek több mint 150 építészeti alkotását mutatja be (alaprajzokkal).

SANTERRA, LUIGI: *Il cemento armato*. Vol. I.: La tecnica e la statica. Milano, Ed. Hoepli, VIII. kiad. XX+379 ll. 246 szöveggéppel. 48 Lira.

IRODALOMTÖRTÉNET, KÉPZŐMŰVÉSZET

CROCE, BENEDETTO: *Aneddoti di varia letteratura*. Vol. I.—III: Napoli, 1942., Ed. Ricciardi. VIII+445, 509 és 450 ll. 140 Lira.

CROCE, BENEDETTO: *Poesia e non poesia*. Note sulla letteratura europea del secolo decimonono. III. kiad. Bari, 1942. Ed. Laterza. VIII+337 ll. 45 Lira.

«Scritti di storia letteraria e politica» 18. sz.

FIOTTO, GIUSEPPE: *Giorgione*. Bergamo, 1942, Istituto Italiano di Arti Grafiche. 48 ll., 145 tábla. 60 Lira.

LOMBARDINI, ACHILLE: *Anatomia pittoresca*. VIII. kiad. Sajtó alá rendezte G. Alberti. Milano, 1942. Ed. Hoepli. VIII+223 ll., 57 metszettel és sok szöveggéppel. 15 Lira.

MAGGINI, FRANCESCO: *Introduzione allo studio di Dante*. II. kiad. Bari, 1942. Ed. Laterza. 154 ll. 15 Lira.

«Biblioteca di cultura moderna» 290. sz.

MONDADORI, ALBERTO—TOFANELLI, ARTURO: *Il Tesoretto. Almanacco dello «Specchio» 1942/XX*. Milano, 1942. Ed. Mondadori. 507 ll. 25 Lira.

NARDI, BRUNO: *Dante e la cultura medievale*. Nuovi saggi di filosofia dantesca. Bari, 1942. Ed. Laterza. XII+344 ll. 40 Lira.

«Biblioteca di cultura moderna» 368. sz.

USSANI, VINCENZO: *Scritti di filologia e umanità*. Napoli, 1942. Ed. Ricciardi. XXVII+378 ll. 50 Lira.

VALGIMIGLI, MANARA: *Poeti e filosofi di Grecia*. II. kiad. Bari, 1942. Ed. Laterza. 352 ll. 35 Lira.

«Biblioteca di cultura moderna» 351. sz.

La bibliografia italiana. Roma, 1942. I. R. C. E. XVIII+248 ll. 15 Lira.

«Bibliografie del ventennio».

Az olasz könyvészetnek G. Fumagalli óta (1923) az első nagy összefoglalása, mely a nemzetközi módszereknek megfelelően az egyes tudományágak szerint csoportosítja az anyagot. A jelen kötet bevezetését G. Avanzi írta és az olasz bibliográfia általános szempontjainak lefektetése után rövid történeti áttekintést is ad. Az anyag öt nagy főcsoportra oszlik: bibliológia, bibliográfia, könyvtárak és könyvtárközigazgatás, a grafikus művészetek technikája, az írói tulajdonjog és a könyvkiadással kapcsolatos törvényhozási intézkedések. Három jegyzék egészíti ki a kötetet: az inkunábulumok katalógusa, könyvészeti kiállításoknak és bibliográfiák munkákkal foglalkozó tudósoknak a jegyzéke, valamint a bibliográfiai és bibliológiai időszaki lapok jegyzéke.

Geografia e viaggi. Roma, 1941. I. R. C. E. XVI+194. ll. 10 Lira.

«Bibliografie del ventennio».

A kötetet E. Migliorini állította össze s bevezetésében meghatározza azokat az elveket, amelyek szerint a földrajzi anyag összeállításánál eljár, körülhatárolja továbbá munkája keretébe felvett rokon tudományágak területét is.

Istituto di Studi Romani. Catalogo delle pubblicazioni. Indice analitico. Roma, 1941. Istituto di Studi Romani. 240 ll., 12. tábla. 10 Lra.

Komplett katalógus az 1940. év végéig.

Letteratura Italiana. Roma, 1941., I. R. C. E., 238 ll. 15 Lira.

«Bibliografie del ventennio».

A bevezetésben N. Sapegno rövid áttekintést ad az olasz irodalomtörténet főbb irányairól az 1921—1941. időszakban. Az általános munkák felsorolása után a könyv egyes századok irodalma szerint tagozódik. A XVIII., XIX. és XX. század még ezen belül a költészet, próza, színmű, irodalmi kritika, irodalmi

tanulmány, bibliográfia, levél és memoir-irodalom, antológia fejezetekre tagozódik.

Scienze economiche e sociali. Roma, 1941. I. R. C. E. XXIV+167 ll., 10 Lira.

«Bibliografie del ventennio».

Agostino degli Espinosa bevezetésében azt a lényeges változást érinti, amely a «Szociális tudományok» kiterjedésében és értelmezésében 1921 óta létrejött. Az eredmény, amelyet ez a kötet bibliográfikusan is demonstrál, nemcsak a pozitívizmus elleni küzdelmet szemlélteti, hanem az új európai ideológiának is az alapját képezi. A közgazdaságtudományoknak ma már nemcsak elméleti jelentőségük van, hanem mélyen az életbe vágnak és az egyes országok létét vagy nemlétét jelentik. A közgazdaságtudományoknak már nemcsak hatorázott irányai, hanem számos mellékterülete is van. A szerző felosztásában megkülönbözteti az elméleti és a gyakorlati közgazdaságtant, a tiszta és a politikailag alkalmazott közgazdaságot, statisztikát, szociológiát, közgazdaságtudomány-történetet, népesedéstörténetet, mezőgazdasági és ipari földrajzot stb., megadva a megfelelő szakfolyóiratok jegyzékét is.

Mussolini e il Fascismo. Roma, 1941. I. R. C. E. XXXI+81 ll., 10 Lira.

«Bibliografie del ventennio».

A bevezetésben Sullis röviden összefoglalja a fasizmus történetét, amelynek eredete nem egy tanban, hanem egy férfiben, Mussolini-ben rejlik. Épp ezért az új olasz államéletre vonatkozó irodalom szigorúan összefügg Mussolini egyéniségével. A bibliográfia a következőképpen tagozódik: I. Az olasz egység kialakulásától a világháborúig; II. Mussolini; III. A fasizmus eredete és története. IV. A fasizmus elmélete. V. A korporatív fasiszta állam; VI. A fasiszta politika; VII. A Birodalom; VIII. A fajelmélet.

Scienze naturali. Roma, 1941. I. R. C. E. XII+101. ll., 10 Lira.

«Bibliografie del ventennio».

Az anyag felosztásában nem pusztán tudományos és nem is pusztán bibliográfiai szempontok érvényesülnek, hanem M. La Stella a két elv összeegyeztetésével állította össze a kötetet, mely a következő főfejezetekre oszlik: paleontográfia, paleontológia, geológia, általános élettan, antropológia, embriológia, genetika, fiziológia, táplálkozástan, botanika, állattan, zootechnika és a természettudományok története.

Scienze religiose. Filosofia. Pedagogia. Roma, 1941. I. R. C. E. 160. ll., 10. Lira

«Bibliografie del ventennio».

Elsősorban is teológiai bibliográfia, amely azonban kiterjeszkedik a vallástörténetre, az egyházi művészetre, bibliakutatásra stb. Természetesen kapcsolódik a bibliográfia ilyen körülmények között a filozófiával, a filozófia történettel és bizonyos fokig a szellemtörténettel. Végül

foglalkozik az utóbbi évtizedekben rendkívül megsokasodott pedagógiai irodalommal is.

Studi storici militari. Etnografia popolare. Roma, 1941. I. R. C. E. 214. ll., 10 Lira.

«Bibliografie del ventennio».

A hadtörténeti részt Federico Curato vezeti be s különösen kiemeli a XV—XVI. századi majdnem egyedülálló olasz katonai irodalmat, felsorolva azonban az azóta is nagy számban megjelenő ily irányú munkákat. A néprajzi résznél igen érezhető, hogy az olasz nagyművészetek kultusza ezt a tudományágat eddig bizonyos fokig elnyomta. Érdekesek azonban az utóbbi két évtizedben ebben az irányban is megindult kutatásokat feldolgozó munkák, melyeknek pontos bibliográfiáját találjuk meg.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OLASZ SZEMLÉ

STUDI ITALIANI IN UNGHERIA

SOMMARIO

	Pag.
ANTONIO ULLEIN-REVICZKY: <i>Il genio latino in Ungheria</i>	329
GIUSEPPE HUSZTI: <i>La fortuna di Tito Livio in Ungheria</i>	342
VITÉZ EDMONDO MÉSZÁROS: <i>Tito Livio nel bimillennario</i>	360
VITÉZ LUIGI UJVÁRY: <i>Tito Livio</i>	370
RODOLFO ORTVAY: <i>Galilei e la formazione del pensiero scientifico moderno</i> ..	374
PAOLO GOMBÁS: <i>La vita e l'opera di Galilei</i>	402
GIORGIO BARRA: <i>Galilei, lo scienziato e l'uomo</i>	410
MICHELE FUTÓ: <i>I rapporti commerciali italo-ungheresi fra le due guerre mondiali (I.)</i>	418
EUGENIO KOLTAY-KASTNER: <i>La vita di Cola di Rienzo (II.)</i>	439
RECENSIONI — Baldassare Castiglione: <i>Il Cortegiano</i> (nella traduzione della contessa Edvina Zichy-Pallavicini). (<i>R. Pian</i>) — Carlo Balogh: <i>Libro romano (R. Pian)</i> — Mario Brelich: <i>Antologia di narratori moderni italiani (G. Baldini)</i> — Ladislao Pálinkás: <i>Il Rinascimento in Ungheria (G. Baldini)</i>	461
ANTOLOGIA — Dal «Dialogo dei massimi sistemi» di Galileo Galilei: <i>Sapienza umana e sapienza divina; l'uomo e l'universo</i> (Trad.: <i>Paolo Ruzicska</i>).....	467
NUOVI LIBRI SCIENTIFICI ITALIANI	473
SOMMARIO E RIASSUNTI IN ITALIANO	477

MAGGIO—GIUGNO 1942/XX

Anno I

Numero 3

Numero dedicato al bimillennario liviano e al terzo centenario galileiano

DIRETTORE

ALDO BIZZARRI

RESPONSABILE PER LA REDAZIONE E L'EDIZIONE

LADISLAO PÁLINKÁS

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

Direzione e Redazione: Istituto Italiano di Cultura per l'Ungheria
Budapest, IV., Eskü-út 5. Telefon: 388—128 és 184—403

Amministrazione: Franklin-Társulat Magyar Irod. Int. és Könyvnyomda
Budapest, IV., Egyetem-u. 4. Telefon: 187—947 és 185—618.

Abbonamento annuo Pengő 20. Sostenitore Pengő 100. Un numero Pengő 4.
Numero del conto corrente postale: 16,853

Si pubblica ogni due mesi in volumi di 160 pagine

IL GENIO LATINO IN UNGHERIA

di ANTONIO ULLEIN-REVICZKY

R. Ministro plenipotenziario, capo della sezione cultura e stampa del Ministero Affari Esteri

Il popolo ungherese è depositario di latinità fin da quando — più di mille anni or sono — prese dimora stabile nel bacino danubiano. Non si tratta di un'assimilazione effimera, ma di un lungo processo che cagionò poi tuttauna speciale trasfigurazione spirituale. La romanità sopravvisse nelle regioni confinarie, ma soprattutto nell'antica provincia della Pannonia, anche alla caduta dell'Impero. I barbari romanizzati divennero i portatori dell'idea umanista dell'*immensa maiestas pacis Romanae* e la conservarono attraverso le migrazioni dei più svariati popoli, fino alla venuta degli Ungheresi. In Pannonia la conservazione della romanità venne favorita anche dal cristianesimo, che nel Medioevo s'identifica sempre con la latinità. Gli Ungheresi ancora trovarono in Pannonia non soltanto le vestigia archeologiche della romanità ed i residui della popolazione romana o romanizzata, ma tutta una fiorente cultura urbanistica romana. Non solo le prime città ungheresi, le sedi episcopali si fondarono sopra i ruderi delle colonie e dei municipi romani, ma i documenti vi menzionano durante i secoli X e XI anche una certa popolazione latina. Nella pianta della città interna di Sopron, per esempio — l'antica Scarabantia — si riconosce tutt'ora la disposizione del castrum romanum. A Szombathely, — l'antica Savaria — proprio nel cuore della città attuale, in occasione degli scavi della basilica paleocristiana di San Quirino, furono recentemente rinvenuti anche i frammenti del campidoglio romano. Così tramandata la romanità fino agli Ungheresi essa, si assimila alla loro coscienza non appena essi entrano nella comunità cristiana europea. E da allora in poi l'Italia quale erede diretta assume la parte di mediatrice degli influssi latini. Già il padrino di Santo Stefano è un certo Deodato conte di Sanseverino. Questo fatto si riflette anche nella denominazione della cittadina da lui fondata (sec. XI) che tutt'ora si chiama *Tata* che nell'antico italiano meridionale voleva dire proprio «padrino». Da questo momento lo sviluppo continuo e l'influsso sempre crescente della latinità in Ungheria sono assicurati. La corona del Regno viene da Roma; la lingua ufficiale dello Stato e della civiltà diventa il latino (e lo rimane fino al 1889 con alcune restrizioni). Orazio è citato già nel secolo XII. Innumerevole è poi la serie degli ecclesiastici, studiosi, condottieri e commercianti italiani che vivono in Ungheria durante il Medioevo. D'altra parte i primi cronisti ungheresi, i membri dell'alto clero e della cancelleria reale frequentano le università di Bologna, di Padova e di Parigi, riportandone sempre nuovi impulsi e contributi latini, e più specialmente italiani. Va ricordata la ricca letteratura medievale ungherese in lingua latina: le laudi, gli epistolari aulici ecc. Molte parole latine cominciano a far parte del vocabolario ungherese — in cui si trovano anche oggi — ed in riscontro, nel latino dei dotti ungheresi, entrano speciali parole magiare cambiate a modo latino. Con l'avvento al trono della dinastia

degli Angioini (sec. XIV) e con lo splendido rinascimento dell'epoca di Mattia Corvino (sec. XV), insieme con i sempre più frequenti e fecondi rapporti italiani anche la latinità mette radici sempre più profonde, influenzando sul temperamento e sulla mentalità dell'autoctona popolazione ungherese. L'idea stessa della missione della nazione ungherese riconosce come uno dei suoi più importanti compiti la difesa del mondo cristiano, cioè latino, e la diffusione della civiltà latina nell'Europa orientale. E durante le guerre turche l'Ungheria diventa infatti l'ultimo baluardo della latinità verso l'Oriente (la corte principesca di Transvania nei secoli XVI—XVIII). Nel sec. XVI la legge consuetudinaria ungherese viene formulata in codici latini da Stefano Werbőczy; gli avanzi della romanità in Ungheria ispirano al Szamosközy il primo trattato di archeologia, pure in lingua latina. Storiografi come Oláh, Istvánffy scrivono le loro opere in latino ed ancora nei secoli XVII—XVIII abbondano in Ungheria, accanto alla poesia «volgare» già sviluppatissima, anche poeti latini. Naturalmente non soltanto la lingua latina, ma anche lo spirito — sempre parallelamente a quello italiano — ha influito sulla formazione del genio ungherese. Il grande epico in lingua ungherese Zrinyi (sec. XVII) segue modelli latini ed italiani (Tasso, Machiavelli) ed ancora al principio del sec. XIX, il poeta Berzsenyi riassume in un'alta sintesi lirica tutta la tradizione latina. (Contemporaneamente il Kisfaludy nelle sue poesie risente l'influsso del Petrarca.) I primi tentativi di un teatro ungherese, i drammi scolastici, sono in latino. Tutti i grandi romanzieri, poeti, uomini di Stato del Risorgimento ungherese, fino ai tempi Mostri, si sono formati all'ideologia latina (Petőfi, Eötvös, Arany, Jókai ecc.). E la latinità, in uno con la civiltà italiana, continua tuttora (attraverso soprattutto la formazione delle nuove generazioni nei licei classici) a far sentire influssi benefici e fecondatori, perchè, così rinsaldata nell'anima, l'Ungheria possa assumere la parte che le spetta nella riorganizzazione dell'Europa.

LA FORTUNA DI TITO LIVIO IN UNGHERIA

di GIUSEPPE HUSZTI

ordinario di filologia classica alla R. Università di Budapest

In occasione della solenne celebrazione del bimillennario liviano organizzata dall'Istituto Italiano di Cultura per l'Ungheria all'Accademia Ungherese di Scienze e Lettere, il Prof. Huszti illustrò i più significativi rapporti tra Livio e la vita spirituale ungherese. Questi rapporti risalgono al Medioevo, press'a poco al tempo in cui l'Ungheria ebbe i primi contatti con la lingua latina. Ma l'influsso più vivo e fecondo di Livio in Ungheria si ha all'epoca di Mattia Corvino. Già l'educatore del re, Giovanni Vitéz, vescovo umanista, era grande ammiratore di Livio e fervidamente studiava la sue opere. Il re stesso, in gran parte sull'esempio di Alfonso d'Aragona, formò la sua concezione della vita sull'assidua lettura degli antichi e soprattutto di Livio. Un altro fatto importante è che Antonio Bonfini, umanista italiano diventato poi nobile ungherese, nella sua monumentale Storia degli Ungheresi, scritta per incarico di Mattia Corvino, prese per modello lo stesso Livio. L'opera bonfiniana rese grandissimi servizi alla causa magiara: da una parte presentò agli Ungheresi l'ideale politico-nazionale romano formulato da Livio, dall'altra, fece conoscere il passato ed il presente dell'Ungheria all'interessamento europeo in una veste letteraria moderna e con mezzi artistici adeguati ai tempi. Nel secolo XVI la sua opera venne continuata, nella stessa maniera liviana, da Niccolò Istvánffy, già studente a Padova. Questi due storiografi meritano ambidue l'epiteto concesso loro dai contemporanei: di Livio ungherese. Tito Livio esercitò un forte influsso in Ungheria anche sulla letteratura politica: nel secolo XVII, in Niccolò Zrinyi, il più dotato fra i seguaci ungheresi di Machiavelli, ritroviamo gli stessi concetti politici e militari attinti a Livio e che erano propri del suo maestro fiorentino. Livio

ebbe fecondi e fortunati influssi anche sull'arte drammatica ungherese, in ispecie sui cosiddetti drammi scolastici. In generale lo spirito liviano si diffuse in Ungheria, dal secolo XVI in poi, attraverso tutte le scuole laiche ed ecclesiastiche. Livio ebbe la sua parte anche nella formazione della nuova idea nazionalista ungherese, al principio del Risorgimento, nella prima metà dell'Ottocento. Senza dubbio Livio, che ebbe nel passato una influenza così feconda in Ungheria, avrà la sua parte decisamente educatrice anche nella formazione del futuro, e di ciò è pegno lo spirito classico degli Ungheresi.

TITO LIVIO NEL BIMILLENNARIO

di EDMONDO MÉSZÁROS

ordinario di filologia classica alla R. Università di Debrecen

Premettendo un confronto fra la situazione politica dei tempi di Livio e quella presente, l'A. mette in rilievo la parte che Livio ebbe allora col proiettare, entro il quadro di una storia monumentale, gli ammaestramenti politici e morali del passato dinnanzi al popolo romano, e la funzione formativa che il grande storiografo di Patavium dovrebbe avere nell'epoca nostra. Passate poi brevemente in rassegna le circostanze esteriori della sua vita, si sofferma a esaminare l'opinione divulgata dai critici positivistivi sull'opera liviana. Gli rimproverarono la mancanza di descrizioni geografiche, le poche nozioni commerciali ed agricole, la «patavinitas» e che i suoi racconti siano intrecciati con elementi fiabeschi (l'epoca dei re). Ma i recenti studi hanno pienamente giustificato Livio anche in questo ed hanno chiarito i suoi intenti: ammaestrare un'epoca, presentare grandi esempi morali da seguire. In certo modo Livio è idealista: perciò fu meglio compreso nel Medioevo ed appunto Dante lo soprannomina «*Livio che non erra*». Gli antichi esigevano dallo storico, invece di minute ricerche esatte, una trattazione artistica (Cicerone chiama la storiografia: «*opus oratorium*»). Ed in questa forma, drammatica e poetica nello stesso tempo, Livio esprime l'idea suprema di Roma, la necessità di conservare le nobili tradizioni politiche romane. Il suo interesse si manifesta soprattutto verso la religiosità, o meglio la moralità di cui era capace solo il «*princeps terrarum populus*». Per le nostre conoscenze sulla vita sacrale romana Livio è perciò la migliore fonte. L'A. esamina poi le qualità descrittive di Livio che eccelle nel tracciare il profilo psicologico dei suoi personaggi. Per meglio caratterizzarli, spesso fa pronunciare a loro discorsi che sono tutti piccoli capolavori del genere. L'A. cita ed analizza poi quelli di P. Cornelio Scipione e di Annibale. L'articolo si chiude con una elevata citazione di A. Rostagni sulla vocazione e sulla fortuna di Livio.

TITO LIVIO

di LUIGI UJVÁRY

Professore e R. Provveditore agli Studi a Kassa

Sebbene nato due mila anni or sono, Livio vive fra noi, anzi nei tempi nostri diventa sempre più attuale per i suoi intenti di storiografo, di moralista e di guida spirituale di tutto un popolo, di tutto un Impero. «*In magnis et voluisse sat est*», cioè criticando ed analizzando Livio bisogna tener conto, prima di tutto, dell'intento da lui perseguito nella sua opera. Livio volle ricondurre l'epoca sua a uno stato moralmente superiore, per poter assicurare al popolo romano e all'Urbe la supremazia politica, militare, spirituale. Dinnanzi a lui sta sempre l'esempio degli avi. Ed in ciò egli era prima di tutto *romano*; incarnazione viva ed eterna di quei caratteri antichi che potenziarono il primitivo popolo pastorizio a diventare il signore del mondo. Semplici e forti, incarnazioni

della volontà e della disciplina, veri uomini che conoscono, assumono e compiono la missione di Roma: tali erano i suoi eroi e tale era lui stesso: depositario di antiche, nobili tradizioni. Piuttosto oratore, nel senso classico, che non narratore, ma potentemente drammatico; i suoi ragionamenti sono sempre limpidi e convincenti. Per lui la romanità, l'idea imperiale è — con una parola concisa — l'ordine giuridico, che condiziona la vita non bestiale ma umana, il benessere materiale e spirituale, l'organismo statale, insomma tutta la vita di una nazione. A questo punto l'A. fa un interessante confronto fra tale idea d'ordine giuridico e la concezione statale dei popoli «nomadi a cavallo» (come originariamente gli Ungheresi) rilevandone, su piani diversi, le affinità. Conclude affermando come con la sua visione della morale, della disciplina civile e dell'ordine giuridico, Livio fu sentito vicino anche dagli Ungheresi, nomadi latinizzati.

GALILEI E LA FORMAZIONE DEL PENSIERO SCIENTIFICO MODERNO

di RODOLFO ORTVAY

ordinario di fisica alla R. Università di Budapest

Nella prima parte del suo studio l'A. abbozza i precedenti filosofici e spirituali dell'epoca del Galilei; ricorda la concezione medievale del mondo, le dottrine aristoteliche e tolemaiche, le concezioni astratte della natura, il metodo vigente nelle scienze. Ricorda poi la serie d'invenzioni e scoperte, i tentativi di nuove filosofie, i grandi eventi storici e tutto ciò insomma che contribuì a preparare il terreno al grande rivolgimento che doveva avvenire per merito precipuo di Galileo Galilei. Nella seconda parte dell'articolo l'A. tratta della vita del Galilei. Non dà soltanto una cronaca biografica, ma intende spiegare lo sviluppo scientifico del genio attraverso gli avvenimenti della sua vita e le indagini da lui fatte, mettendo sempre in rilievo l'importanza fisica delle sue scoperte. Così si delinea tutta l'epoca di Galilei ed il progresso scientifico a lui dovuto. Galilei è stato un fondatore ed un iniziatore in quasi tutti i campi della fisica d'allora e la sua importanza può esser misurata soltanto quando si confrontino le sue dottrine con quelle dei suoi contemporanei e dei suoi predecessori. L'A. descrive poi le circostanze esteriori dell'origine delle opere galileiane ed entra nell'analisi di ciascuna di esse: i *Discorsi*, il *Saggiatore*, il *Nuncius Siderius*, i *Dialoghi* ecc. Nella terza parte dell'articolo l'A. tratta dell'importanza che Galilei ebbe nella formazione del nuovo pensiero scientifico. La sua attività si riferisce in grandi linee a tre campi della scienza: prima di tutto alla meccanica dei corpi in moto, cioè alla dinamica, poi alla formulazione più esatta e sviluppata del sistema copernicano che è, del resto, in stretto rapporto con i suoi studi meccanici e dinamici, e finalmente alla filosofia naturale che liberò definitivamente dal giogo peripatetico, portando alla vittoria un pensiero e un metodo fecondissimi. Galileo Galilei ha avuto dei precursori, ma nessuno dei suoi predecessori era un genio così universale e uno scrittore così potente e artistico. Con le sue scoperte e dottrine egli è venuto nel momento giusto per dirigere la fisica verso nuovi orizzonti e per rendere possibile la formazione delle nuove scienze naturali. Come pensatore il suo nome è diventato un simbolo nel mondo.

LA VITA E L'OPERA DI GALILEI

di PAOLO GOMBÁS

ordinario di fisica alla R. Università di Kolozsvár

Ognuno dei molti meriti che Galilei si è acquistato con le sue indagini e con la fondazione delle nuove scienze naturali, basterebbe a tutta una schiera di fisici, matematici e filosofi per assicurare loro fama mondiale. Nella storia delle scienze si usava

dare rilievo soltanto alle scoperte galileiane nel campo dell'astronomia; l'opera di Galileo è però molto più complessa, sia come fisico sia come pensatore. Per caratterizzare la portata delle sue scoperte e la mentalità dell'epoca, l'A. cita l'esempio dell'astronomo Sizzi. Galilei ha, dunque, di molto preceduta l'epoca sua e perciò doveva essere anche una figura tragica. A questo punto l'A. ricorda la vita dello scienziato nei suoi tratti essenziali. Osserva poi che l'origine delle idee galileiane si può anche intendere come reazione alle sue letture classiche fra cui troviamo non solo Aritotile e Tolomeo ma Euclide, Aristarco, Archimede, Galeno ecc. Nella conclusione ricorda che l'apparizione di Galilei chiude un lunghissimo periodo ed apre una nuova era. Senza le scoperte e senza le dottrine filosofiche di Galileo Newton, Huygens e gli altri non avrebbero potuto procedere. Tutti sanno che nel campo dell'astronomia le scoperte di Galilei sono decisive e innumerevoli, ma pochi ricordano che egli fu il grande fondatore di molti rami della fisica. Per primo si occupò anche dell'acustica e determinò il numero della vibrazione dei suoni, stabilì le leggi della risonanza, misurò il peso dell'aria e ne conobbe la pressione, costruì il primo termometro, ecc. L'opera, dunque, di Galilei nel campo della fisica è stata fondamentale: egli è colui che ne getta le vere basi moderne e apre la strada a una nuova concezione del mondo.

GALILEI, LO SCIENZIATO E L'UOMO

di GIORGIO BARRA

Professore del Liceo Normale di Debrecen

L'A. partendo dalla considerazione che nella vita dei grandi scienziati c'è sempre una duplicità — il genio che tende a liberarsi dalla terra e l'uomo che ne resta vincolato — analizza appunto nella figura di Galileo Galilei codesti due aspetti. E sofferma la sua attenzione in particolare su quelle circostanze in cui la vita esteriore e l'atteggiamento umano vengono a conflitto con il più profondo convincimento e l'antiveggenza speculativa del genio. Così quel Galilei che cede alla tentazione degli onori e del benessere passando ai servizi della corte medicea (la quale non poteva però assicurargli quella protezione morale che a Padova la Serenissima indipendente gli dava), deve esteriormente soccombere nel gran processo di Roma. Qui in realtà non il suo pensiero profondo poteva venir giudicato, ma l'uomo che aveva preceduto i tempi. I suoi contemporanei non potevano vedere nella figura di Galileo il creatore della fisica nostra, l'instauratore delle scienze naturali moderne. L'A. conclude che la grandezza dell'opera dello scienziato ha ridotto alle giuste proporzioni episodiche il processo ed il dramma dell'uomo. Mentre sempre maggiore si rivela il genio del fisico, del matematico e del filosofo moderno che fu Galileo.

I RAPPORTI COMMERCIALI ITALO-UNGHERESI FRA LE DUE GUERRE MONDIALI

di MICHELE FUTÓ

segretario della Camera di Commercio e dell'Industria di Budapest

A base dei rapporti commerciali italo-ungheresi stanno le condizioni geografiche e geopolitiche dell'Ungheria. Il bacino danubiano, strettamente chiuso dalla catena dei Carpazi, costituisce una difficoltà non sormontabile dal punto di vista del traffico, e d'altra parte anche la struttura economica dei popoli viventi oltre ai Carpazi è differente da quella dell'Ungheria. L'unico sbocco naturale dell'Ungheria è verso l'Adriatico, meta della politica ungherese sin dai primi re arpadiani. Questa era anche

la via della penetrazione romana e per la stessa via arrivavano le merci dell'Oriente in Ungheria. Ma l'Italia non è per l'Ungheria soltanto una mediatrice: fra i due Stati si verificano importanti scambi economici diretti. Negli anni immediatamente prima della guerra mondiale l'Italia subì una forte crisi economica e le sue grandi industrie erano appena oltre la prima fase di sviluppo. L'Ungheria era invece membro di una grande monarchia completamente equilibrata dal punto di vista commerciale. Così il 75% degli scambi commerciali dell'Ungheria erano indirizzati verso l'Austria e soltanto 214% verso l'Italia. Dopo il trattato di Trianon anche tali rapporti commerciali cessano d'un tratto, perchè se l'Ungheria entro i quadri della monarchia non era autarchica — la politica austriaca aveva reso impossibile una grande industria ungherese, ed anche certe piccole industrie, per servirsi dell'Ungheria soprattutto quale magazzino agricolo — aveva almeno un'unità economica naturale, che venne troncata, mutilata completamente. I prodotti perdettero perfino i loro mercati naturali interni (la parte montagnosa dell'Alta Ungheria, la Transilvania ecc.). Gli Stati successori rifiutarono ogni avvicinamento economico, benchè l'Ungheria fosse costretta ad importare articoli industriali ed avesse una considerevole sovrapproduzione agricola. Negli anni immediatamente dopo la guerra anche l'Italia si trovava ancora in una cattiva situazione economica: il sistema liberale non era ancora superato e gli scioperi si susseguivano. Il periodo formativo d'un nuovo ordine — il rinsaldamento della vita economica ungherese da una parte e dall'altra l'avvento al potere del regime fascista e la trasformazione del sistema economico italiano — dura fino al 1924—25. Ma già in questo tempo l'importazione italiana in Ungheria venne considerevolmente aumentata. E come nella politica estera l'Italia fu la prima nazione che ha dimostrato simpatia e comprensione verso l'Ungheria, così anche nei rapporti commerciali fu l'Italia che cominciò ad occupare il primo posto. Nel 1924 si elimina il dislivello nel bilancio commerciale italo-ungherese; si fonda la Banca Nazionale; si stabilizza la corona, ecc. Nel 1925 si ebbe finalmente la prima convenzione commerciale italo-ungherese, che assicurava riduzioni doganali a vari articoli industriali di scambio. Questo primo passo venne fortemente aiutato anche dalla convenzione di amicizia e di arbitrato stipulato fra l'Italia e l'Ungheria nel 1927. L'Italia concede diritti speciali di transito a Fiume ed a Trieste dei quali però Ungheria non può servirsi, perchè gli Jugoslavi volevano ostacolare il traffico italo-ungherese ed aumentavano sensibilmente le tariffe ferroviarie. Nel 1928 veniva stipulata a Roma una nuova e definitiva convenzione commerciale italo-ungherese, che assicurava maggiori favori a vari articoli ed aumentava molto i contingenti. Con ciò si chiude il primo periodo dei rapporti commerciali italo-ungheresi, che da allora in poi hanno avuto uno sviluppo continuo. (*Continua*)

LA VITA DI COLA DI RIENZO

di EUGENIO KOLTAY-KASTNER

ordinario della letteratura italiana alla R. Università di Szeged

Continuazione e fine della traduzione dell'anonima vita trecentesca di Cola di Rienzo, pubblicata con una nota introduttiva del traduttore nel numero precedente di «Olasz Szemle».

*